

Univerzita Pardubice

Fakulta filozofická

DIPLOMOVÁ PRÁCE

2010

Bc. Veronika ADÁMKOVÁ

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická

Sto let představ o ideální ženě
Česká normativní literatura od 40. let 19. století

Bc. Adámková Veronika

Diplomová práce
2010

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Akademický rok: 2009/2010

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE
(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Bc. Veronika ADÁMKOVÁ**
Studijní program: **N7105 Historické vědy**
Studijní obor: **Kulturní dějiny**
Název tématu: **Normy ženského chování od čtyřicátých let 19. století do
třicátých let 20. století**
Zadávající katedra: **Katedra historických věd**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Úvod : dosavadní zpracování tématu, prameny, literatura, metody 1. Výchova dívky v rodině
2. Normy chování a povinnosti ženy ve vztahu k manželovi 3. Žena jako hospodyně a vztah
k domácímu personálu 4. Proměny představ o povinnostech a postavení matky 5. Povinnosti
ženy vůči společnosti a národu 6. Proměny představ o ženském těle

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování diplomové práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

Prameny (práce bude vycházet z jazykově české preskriptivní literatury, z které je uveden jen výběr) M. D. Rettigová. Mladá hospodyňka. Praha 1840 F. Hansgirková. Hospodyně našeho věku. Praha 1877 V. Lužická Srbová. Žena ve svém povolání. Praha 1872 Z mých pamětí. Praha 1929 Růže stolistá. Praha 1913 Karel Balík. Květnice. Kniha pro dívky. Praha 1917 Růžena Jesenská Jarmila. Dospívajícím dívkám. Praha 1894 Mladá píseň. Praha 1902 Honorata Zappová z Wisnowskych. Nezapudky. Praha 1870 Josef Nejedlý. Naším dívkám: spolehlivý průvodce dio společnosti. Kladno 1898 Literatura: Lyn Abramsová. Zrození moderní ženy. Evropa 1789 - 1918. Praha 2005 Jana Burešová. Proměny společenského postavení žen v první polovině 20. století. Olomouc 2001 Milena Lenderová. K hříchu i modlitbě. Žena v minulém století. Praha 1999 Marie Nudorřlová. České ženy v 19. století. Praha 1999 Pavla Horská. Naše prababičky feministky. Praha 1999 Petra Hanáková, Libuše Heczková, Eva Kalivodová. V bludném kruhu: mateřství a vychovatelství jako paradomy medronity. Praha 2006

Vedoucí diplomové práce:

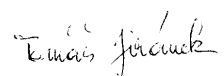
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.
Katedra historických věd

Datum zadání diplomové práce: **30. dubna 2009**

Termín odevzdání diplomové práce: **31. března 2010**

prof. PhDr. Petr Vorel, CSc.
děkan

L.S.

doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D.
vedoucí katedry

V Pardubicích dne 5. února 2010

Prohláшуji:

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce Univerzitní knihovně.

V Brně 8. 3. 2010

Bc. Adámková Veronika

Poděkování patří především prof. PhDr. Mileně Lenderové, CSc. za cenné rady, ale zejména za trpělivost, vstřícný a ochotný přístup. Dále bych chtěla poděkovat svým blízkým, zejména Vašku Šustrovi a Věře Adámkové.

Anotace:

Práce se zaměřuje na normy chování dívek a žen a jejich případné proměny v průběhu staletí. Zabývá se několika obdobími života ženy - dospíváním, manželstvím a mateřstvím. Práce se pokouší sledovat okamžiky, tj. války, změny zákonů, přístup ke vzdělání a zaměstnání, vznik republiky, kdy došlo k významným změnám a posunům v životech žen. Práce sleduje činnost ženy jako hospodyně v modernizující se domácnosti, ideály chování ženy jako matky a povinnosti žen vůči společnosti a národu. V neposlední řadě se zabývá také jejich hygienou, zdravím, vzhledem a naplněním případného volného času.

Klíčová slova: ženy, chování, hospodyně, manželství, mateřství

Abstrakt:

The work focuses on the period ideal behaviour of young women and adults women during almost hundred years. It also deals with some periods of woman's life - adolescence, marriage and maternity. The work is trying to watch the moments – wars, changing the laws, approach to the education and to employment, rise of the republik, when happen important changes and advance in the women lifes. The work is watching woman's employment like housewife in modernize household, ideal behaviour of woman like mother and duties to the society and to the nation. It also deals with her hygiene, health and visage and fulling possible free time.

Key words: women, bahaviour, housewife, marriage, maternity

Obsah :

1. Úvod	s. 1 – 7
2. Cíle dívčí výchovy a normy ženského chování	s. 8 - 13
2. 1. Normy dívčího chování.....	s. 13 - 17
2. 2. Víra a zbožná dívka	s. 17 – 20
2. 3. Vzdělání a četba	s. 20 - 24
2. 4. Vztah k rodině, přátelství	s. 24 - 26
2. 5. Mravná, dobře vychovaná dívka a snoubenka	s. 26 - 34
3. Povinnosti ženy ve vztahu k manželovi	s. 35 - 36
3. 1. Volba partnera, sňatek aneb „normální“ je být vdaná.....	s. 36 - 44
3. 2. Dobrá manželka aneb „jak k manželově spokojenosti dojít“.....	s. 45 - 54
3. 3. Fyzická láska.....	s. 54 - 57
4. Žena jako hospodyně a její vztah k domácímu personálu	s. 58 - 66
4. 1. Modernizace domácnosti.....	s. 66 - 69
4. 2. Domácí personál.....	s. 69 - 71
5. Proměny představ o povinnostech a postavení matky	s. 72
5. 1. Porodnost a nechtěná početí.....	s. 72 - 76
5. 2. Těhotná a kojící žena.....	s. 77 - 78
5. 3. Výchova dětí.....	s. 79 - 87
6. Povinnosti ženy vůči společnosti a národu	s. 88 - 91
7. Hygiena, zdraví a vzhled	s. 92
7. 1. Vzhled a móda.....	s. 92 - 98
7. 2. Hygiena, zdraví a životospráva.....	s. 99 - 103
7. 3. Sport.....	s. 103 - 105
7. 4. Nemoci.....	s. 105 - 106
8. Závěr	s. 107 – 108
Resumé.....	s. 109
9. Literatura, prameny	s. 110 - 113

1. Úvod

Jako téma diplomové práce jsem si zvolila normy ženského chování v rozmezí téměř století, - tj. od 40. let 19. zhruba do konce 30. let 20. století. Když jsem psala svou bakalářskou práci o hospodyňských školách, dozvěděla jsem se mnoho o ideální představě ženy jako hospodyně, matky a manželky a toto téma mne zaujalo natolik, že jsem se o něm chtěla dozvědět více. Vždy mě velmi zajímala rozdílnost životů obyčejných žen minulých generací s našimi současnými, jejich úděl a následná emancipace.

Toto časové rozmezí jsem zvolila proto, že z roku 1840 se dochoval první český výchovný spis určený dívkám od Magdaleny Dobromily Rettigové. Sledování dané problematiky v mé práci končí ve 30. letech století 20., kdy dochází k přelomovým událostem, které zapříčinily, že společnost byla nucena řešit závažnější problémy. Dosud vydobytá pracovní místa byla ženám odebrána, řada mladých žen byla v průběhu druhé světové války nuceně pracovní nasazená. Možnosti kvalifikace a vzdělávání se zastavilo uzavřením vysokých škol i znemožněním přístupu na některé školy střední. Úkolem žen bylo opět především pečovat o rodinu.

Okruh bádání jsem vymezila zejména na střední vrstvy,¹ a to na dospívající dívky, vdané, ale i svobodné ženy. V této sociální rovině byl kladen velký důraz právě na funkci ženy jako hospodyně a kuchařky. Touto rolí se nejen žena, ale spolu s ní i její rodina prezentovala navenek a mým cílem je ukázat, jak si měla hospodyně počínat a jak se s danými úkoly uměla vypořádat. Dále bych chtěla sledovat ideál ženy jako manželky, matky, vlastenky a jejich případné proměny. Pokusím se nasměrovat svou pozornost na každodenní povinnosti, starosti,

¹ Milena Lenderová, Tomáš Jiránek, Hana Doušová, Matějčiček, Macháčová. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století* (Skriptum). Pardubice 2002, str. 8. V první polovině 19. století spojuje střední vrstvu osobní svoboda, kterou se vyznačovala. Od druhé poloviny 19. století se v řadách středních vrstev již vyskytovaly značné majetkové rozdíly. Střední vrstvu zejména zastupovala nejpočetnější skupina sedláků. Poměrně příznivá šedesátá a zvláště sedmdesátá léta urychlila růst venkovské buržoazie z řad bývalých velkých poddaných sedláků a značně posilovala svérázné selské sebevědomí. Právě na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let došlo k jistému přelomu v urbanizaci venkovského života, lidé přestávali být „kmotry a kmotříčkami“ začali se oslovovat příjmením, odcházeli ve větší míře studovat, ženili či vdávali se do měst. Otto Urban, *Česká společnost 1848 – 1918*. Praha 1982, str. 293.

Dále mezi střední vrstvy patřili měšťané, kteří působili jako střední a drobní podnikatelé, úředníci. Na rozdíl od západoevropských zemí, byla ve stavovském rakouském státu pozice obchodníků, průmyslníků a bankéřů méně významná v porovnání s pozicí státní byrokracie či příslušníků důstojnického sboru, kteří se těšili významné roli. V neposlední řadě se řadila do střední vrstvy skupina inteligence. V české společnosti měla inteligence, ta měla často venkovský nebo rolnický původ, významnou roli. Mezi inteligenci byli počítáni například lékaři, právníci, politici či učitelé. Role svobodných povolání, zejména právníků a lékařů se začala výrazně zvyšovat až v posledních desetiletích 19. století. Ludmila Fialová, Pavla Horská, Milan Kučera, Eduard Maur, Jiří Musil, Milan Stloukal. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996. str. 279, 280. ISBN 80-204- 0283-7.

ale i radosti těchto žen. Zaměřím se na činnosti, které se od těchto žen vyžadovaly a na chování, které se očekávalo.

Ve své práci se chci částečně orientovat také na chudší vrstvy - ženy venkovské a dělnice, neboť střední vrstvy představovaly jen patnáct až dvacet procent tehdejší populace. Bohužel, venkovské obyvatelstvo zanechalo svůj odkaz většinou jen zprostředkovaně, neboť jeho velká část neměla na takové „kratochvíle“, jako psaní dopisů, a deníků čas a určitá část zase neuměla číst a psát.

Svou práci jsem rozdělila do šesti kapitol, ve kterých se zabývám různými oblastmi standardního života žen, tj. dospíváním, manželstvím, mateřstvím, trávením volného času, péčí o tělo i duši, a v neposlední řadě také jejich měnícímu se postavení ve společnosti. Cílem mé práce je, abych čtenáři ukázala nelehký život žen, pro které nebyla samozřejmostí rovnoprávnost mezi pohlavím, možnost rozvodu, kvalitní zdravotnická péče ani rovnocenný přístup ke vzdělání nebo mnohým povoláním.

V současné době je studium žen 19. a 20. století na velmi dobré úrovni, a to jak u nás, tak v zahraničí. Ve výzkumu rodinného soužití z hlediska historicko-demografického posledních let je právě žena klíčovou postavou. Badatelský zájem historiků a feministického dějepiscetví o vztahu muže a ženy, ale i ženy samotné, sledujeme již od konce 60., resp. 70. let 20. století. Zájem o „velké ženy“² se projevil již za první republiky, později se zájem rozšířil také na dějiny ženského hnutí. Bádání o ženách se nevyhnulo pozornosti historických antropologů a začalo se rozvíjet také v souvislosti s dějinami každodennosti. Toto bádání poukázalo na specifická témata jako například: jak ženy vnímaly vlastní tělo či do jaké míry bylo toto dáno biologicky, a do jaké míry kulturně, což poukázalo na ženské sociologické role.³ Výsledným zjištěním bylo, že dějiny žen jsou dějiny útisku. Tuto jednostrannost a zaujatost však v 80. letech 20. století nové práce zpochybnily a dokázaly, že ženám zbýval i prostor pro autonomní chování. Důležitým výsledkem tohoto studia bylo zjištění, že dějiny žen⁴ je možné rozvíjet jen tehdy, budeme-li zkoumat i dějiny mužů a sledovat vzájemný vztah žen a mužů, neboť život obou pohlaví byl a je propojen. Tato konstatování dala vzniknout bádání o dějinách rodu jako takového, tj. gender history.⁵ V současné době spolu woman's history a gender history spolupracují a vzájemně využívají svých poznatků, woman's history pak také

² U nás například práce *Karla Stloukala: Královny, kněžny a velké ženy české. Praha 1940.*

³ Joan W. Scott. *Rod: Užitečná kategória historické analýzy.* In.: Jana Cviková, Jana Juráková, Lubica Kobová: *Historia žien.* Bratislava 2006, str. 40 – 71. Kategorie gender vnímá pohlaví sociálně a kulturně. Jedná se role připisované danému pohlaví, které vytváří tzv. „sociální pohlaví.“ Normy, podle kterých se muž a žena mají chovat, se postupem času mění.

⁴ *Tamtéž.* Woman's history se zabývá popisem a vnímáním událostí, které žena považuje za důležité.

⁵ *Tamtéž.* Za úkol gender history vidí historičtí antropologové právě uvést „ženský svět“ do vztahu se světem mužů.

využívá metod gender. Dnes se mnozí navíc snaží dějiny rodu integrovat do obecných dějin. Studium genderu se nejdříve zabývala především literatura anglosaská, například práce Karin Hausenové⁶, Natalie Zemon Davisové⁷ či Gisele Bockové, jejíž *Ženy v evropských dějinách* jsou u nás již i v překladu. V současné době přijímají tento koncept i další autoři, včetně evropských.⁸ O ženě 19. století se dozvíme mnoho z děl například Marie Neudorflové, Mileny Lenderové, Pavly Horské, či Marie Bahenské. Profesionalizaci a kvalifikaci žen v 19. století se zabývá Pavla Vošahlíková, vstupem žen do politiky Dana Musilová či Jana Burešová. Na konstrukt vdovství a panenství se specializuje Jana Ratajová, o raně novověké infanticidě píše Daniela Tinková. Venkovské ženy mapují práce například Alice Velkové. Ženským sportováním se zabývá například František Morkes, či Marek Waic.

Pro napsání této práce mi posloužily především dobové, tzv. výchovné spisy, které poskytovaly rady dívkám a ženám, dále dívčí romány, které naznačovaly, co je správné a co nikoli. Pod pojmem preskriptivní a normativní literatura rozumíme soudobé české příručky etikety, příručky pro ženy, literaturu pedagogickou a lékařskou, články z tisku i literaturu jako takovou.⁹ Studium normativní literatury mi pomohlo porozumět postojům a životním názorům lidí, žijící mimo kulturní rámec naší doby. Přečtení mnoha preskriptivních spisů mi rovněž přiblížilo porozumět mentalitě těchto lidí.

Pohled na ideál dospívající dívky, později ženy 90. let 20. století, nám nabízí román *Jarmila*, vydaný v roce 1894, nebo jeho pokračování *Jarní píseň* od Růženy Jesenské. Ukazuje mladým čtenářkám cestu, kterou by se měly vydat, chtějí-li žít stejně spokojený život jako hlavní hrdinka. Mladá Jarmila vyrůstá v prostředí úplné, zcela fungující, kultivované a zámožné rodiny, kdy otec je živitelem početné rodiny,¹⁰ který ani nepije, ani nehraje hazardní hry a matka se doma perfektně stará o početnou rodinu za pomoci služebné a zejména své nejstarší dcery Jarmily. Ta jí velmi často a ochotně pomáhá s péčí o své mladší sourozence, pilně čte, učí se na klavír a velice si váží své rodiny, zejména svého otce a dědečka, kteří ji učí přehledu v české a cizojazyčné literatuře a umění se zřetelem na literaturu francouzskou, nikoli pouze německou. Vzorný otec svou dceru při procházkách Prahou naučí mnohé o historii města a vlasti, matka naopak Jarmilu zasvětila do péče o domácnost, o kterou se pak

⁶ Hausen, Karin. *Frauen suchen ihre Geschichte*. München 1983.

⁷ Davis, Natalie Zemon – Farge, Arlette (edd.). *A History of Women in the West III. Renaissance and Enlightenment Paradoxes*, Cambridge-London 1994.

⁸ Viz M. Lenderová, Božena Kopičková, Jana Burešová, Eduard Maur (eds.). *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2009, kapitola I. ISBN 978-80-7106-988-1.

⁹ Šimůnková Alena. *Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století*. In. ČČH 95, r. 1997, č. I, str. 57.

¹⁰ Srov. Sofie Podlipská. *Příklady z oboru vychovatelství*. Praha 1874. Oproti *Jarmile* vyšla kniha o dvacet let dříve a manželský pár má již jen dvě děti, na rozdíl od Jarmilinych čtyř sourozenců.

Jarmila vzorně stará. Nejstarší dcera má již od dětství zažitě, jak se má mladá žena správně chovat a oblékat, a proto v románu nalezneme smutné rozčarování Jarmily z toho, jakou cestou životem se vydaly její dětské kamarádky. Jedna se vydá na dráhu tanečnice, začne se necudně oblékat a líčit, druhá podlehne pokrytectví svého vyššího stavu, začne hledět pouze na majetek a doplatí na to tím, že její starý, ale bohatý ženich i přes její krásu od svatby nakonec odstoupí. Jediná její přítelkyně, která sice pochází z chudého prostředí, je učenlivá a pracovitá a rodina Jarmily jí umožní, aby získala své vysněné studium učitelství. Sama Jarmila však jde cestou stále ještě ideální. Sblíží se s dlouholetým rodinným přítelem, nadaným a schopným lékařem, do kterého se vroucně zamiluje a s požehnáním rodiny se za něj provdá a stane se mu dobrou ženou, hospodyní v domácnosti a vzornou matkou dětí.

V roce 1899 vyšel oblíbený román Elišky Krásnohorské *Svéhlavička* s podtitulem *Příběh z penzionátu* a jeho dvě pokračování *Svéhlavička nevěstou* a *Svéhlavička ženuškou*.¹¹ Román, provází životem polosirotky Zdenky, ze které pobyt v penzionátu vytvořil ušlechtilou dívku a nabízí pohled na mládí, svatbu a manželství ženy na přelomu století.

Česká normativní literatura shodně zdůrazňovala především dobré hospodaření, výchovu dětí, ale také národní zájmy. Z vydaných norem pro ženy a dívky byla nejstarší práce Magdaleny Dobromily Rettigové. Známa autorka kuchařky ve své knize *Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovi spokojenosti došla*, určené dívkám, poukazuje na důležitost „spokojeného žaludku“ manžela, čisté domácnosti i upraveného vzhledu pro rodinné štěstí. Hodně mi pomohla kniha *Nezabudky* od Honoraty Zapové z Wisnowských. Poskytla mi kompletní pohled na dívčí a ženský ideál 50. let 19. století z pohledu autorky, pocházející z vyšší střední vrstvy, která žila ve dvou kulturních i jazykových společnostech - v polské a české. Přestože její práce vyšla již v roce 1856, k dispozici jsem měla čtvrté vydání této knihy z roku 1870. V této práci se dospívající dívka mohla dozvědět o tom, co jí jako budoucí matku čeká. Kniha Zapové se ovšem od ostatních liší zejména tím, že upozorňuje na hodnotu zdraví a jako první se zabývá také preventivními opatřeními před onemocněním.

Velmi činná byla Věnceslava Lužická – Srbová, jejíž literární talent byl však častokrát mnohými kritizován a zpochybňován. V její publikaci *Žena ve svém povolání* nacházíme mnohdy až velmi podobné pasáže o chování a vlastnostech ženy, jako v knize *Hospodyně našeho věku aneb krátké naučení o vedení městského a venkovského hospodářství* od

¹¹ Tereza Dvorská. „*Svéhlavička babičkou*“ Praha 1907. Navazuje na trilogii Elišky Krásnohorské.

Františky Hansgirkové. Ta pracovala na své knize od roku 1864 do roku 1871, o rok později vydala svou knihu *Lužické*. To mne přivádí k otázce, zda se mohla jedna druhou nějak inspirovat, nebo zda byl společenský úzus té doby až natolik dán, že by jej dvě autorky interpretovaly občas téměř až totožně. Lužická do svých rad ženám ovšem přidává daleko větší důraz na vlastenecký úkol žen a také mnohem více dbá na to, aby ideální žena byla bytost silně věřící. Práci Františky Hansgirkové považuji za velmi hodnotnou pro matky a hospodyně, neboť nabízí mnoho užitečných rad. Hansgirková doporučuje, jak matky mají řešit různé dětské nemoci, nabízí praktické rady, jak ošetřovat, čistit nebo vyrábět různá zařízení domácnosti. V neposlední řadě v knize nalezneme mnoho cenných rad, jak nejlépe zpracovávat různé potraviny nebo, jak a kdy co pěstovat. Hansgirková již také nabízí ženám návody, jak si ve volné chvíli přivydělat, což vzhledem k situaci v 60. letech 19. století musíme ocenit jako vcelku odvážný čin. Poněkud odlišnou autorkou, než všechny ostatní, je Julie Gintlová, která na konci 70. let podporuje zapojení obou rodičů do výchovy, přichází se zapojením muže rovněž do domácích prací. Jako zcela možné shledává rovněž, že žena zůstane ve své profesi i po svatbě a přináší mnoho dalších „pokrokových“ myšlenek. Další autorkou, která promlouvala prostřednictvím svých knih k dívkám a ženám, byla Sofie Podlipská. Rady matkám poskytuje ve své knize *Příklady z oboru vychovacího* a ve spise *Listy staré vychovatelky k tehdejší chovankám* na příkladech sedmi chovanek, kterým píše dopisy, poukazuje na různé problémy žen 60. let. Svým někdejší chovankám radí, jak si mají správně počínat. Podobnou formou, jak to učinila Sofie Podlipská, „věnoval“ dívkám poučení ve formě několika příběhů Karel Kálal ve své knize *Věno českých dívek*. Další často citovanou knihou, kde se vyskytují nároky na dívky dob dávno minulých, je *Květnice* od Karla Balíka, stejně jako kniha Kálala z druhého desetiletí 20. století. Karel Balík především nabádá dívky k mravnosti, pracovitosti a pořádkumilovnosti. Nejmladším pramenem, ze kterého jsem čerpala, byla kniha *Pohlavní otázka*. Pracovala jsem s vydáním z roku 1933, přestože první vydání tohoto švýcarského lékaře a biologa vyšlo již v roce 1923. Autor se v této knize věnuje jak záležitostem pohlavním, hygieně a lékařství, tak rovněž otázkám práva. V knize je možno se setkat i s mylnými lékařskými konstatováními.¹² Jedná se však o jediný pramen, který zastává protikatolická stanoviska.

Celkem jsem využila dvaceti pěti pramenů od devatenácti různých autorů v rozmezí sta let sledovaného období. Čerpala jsem také z internetových stránek Katedry historických věd

¹² Například podle určitých tělesných proporcí můžeme sledovat častější výskyt homosexuální orientace: homosexuální ženy mají široká ramena, homosexuální muži široké pánve. August Forel. *Pohlavní otázka*. Praha 1933, str. 210.

fakulty filosofické Univerzity Pardubice antologii zaniklých ženských ctností. (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie.htm>.) Citace z antologie a všech ostatních pramenů jsem ponechala v původním znění jazyku 19. a 20. století, neupravovala jsem je do současných norem.

Ke své práci jsem využívala také dvě publikace o společenském chování, a to pro porovnání odchylek od norem, společenské katechismy z let 1885 a 1925. Jedná se o společenského rádce z 80. let *O obcování s lidmi* autora Antonín Konstantina Vítáka a *Pravidla společenského chování* od Edgara Havránka a Lillian Eichlerové. Ty obsahovaly mnoho praktických rad z konkrétních situací, které mi pomohly utvořit si obraz ženského ideálního chování v dané době. V případě prvního jmenovaného společenského manuálu a pravidel si lze povšimnout, že se autor více soustředil na správné chování mužů a ženy spíše situuje do pozadí.

Využívala jsem také periodika, jako například kalendář *Havlíček*, který vycházel v letech 1903 – 1929. Jednalo se o časopis, který mimo kalendáře obsahoval příběhy i poučení na různá témata. Posloužily mi také časopisy určené ženám, jako *Ženské listy* nebo *Ženská revue*. Ten redigovala Ludmila Konečná a jako pokrokové periodikum mi poskytl „neklerikální“ moderní pohled na ideální ženu počátku 20. století. Články se zabývaly emancipací, především vyšším ženským vzděláním, povoláním a právy žen.

Z vydané literatury jsem hojně čerpala především z knih autorky, která je vedoucí mé práce, Mileny Lenderové. Zejména kniha *K hříchu a modlitbě* mi přispěla pohledem na všechny stránky života žen 19. století a osvětlila i charakteristiku českého feminismu. Pohled do soukromí žen mi podkryly vydané úryvky z deníků v knize *A ptáš se, knížko má..*, opět od Mileny Lenderové. Chvíli před dokončením této diplomové práce vyšla kniha *Žena v českých zemích od středověku do 20. století* od kolektivu autorů,¹³ kterou jsem však bohužel nestihla náležitě prostudovat, proto jsem z ní čerpala informace zejména o 20. století. Dále mi velmi pomohla kniha od Lynn Abrams. Autorka sice sleduje „*Zrození moderní ženy*“ v anglosaském prostředí, přesto přináší řadu velice cenných postřehů a informací, využitelných i pro posuzování českých žen. Ve statistických údajích a demografii mi osvětlila tuto problematiku Pavla Horská v knize *Naše prababičky feministky*. Také jsem například využila *Dějiny ženy* od S. K. Neumanna, jehož práce je však kompilací zahraniční literatury a v jeho knize nenalezneme odkazy na prameny a literaturu. V neposlední řadě jsem také využila disertační práci Zuzany Čevelové. *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století*.

¹³ M. Lenderová, Božena Kopiczková, Jana Burešová, Eduard Maur (eds.)

Tato práce mi mimo jiné poskytla pohled na církevní diskurs ve sledované problematice a využila jsem jí zejména v záležitosti panenských ctností.

Ve své práci se zaměřuji, z řad věřících, pouze na katolíky, jelikož autoři normativních pramenů, které jsem využívala, se soustředili právě na katolickou obec.

Shodně ve všech českých mravoučných spisech označují autoři vzornou manželku, hospodyně a matku jako „rozšafnou“, chtěla bych se proto věnovat tomu, jak taková „rozšafná“ žena měla vypadat.

Metodicky jsem vycházela částečně z kategorie gender, rovněž jsem používala komparativní metody. Bohužel zdánlivě se může v mé práci jevit, že systém zpracování normativní literatury není chronologický. Snažila jsem se však dodržet časový sled v každé sledované dílčí podskupině daného tématu.

2. Cíle dívčí výchovy a normy ženského chování

Martin Luther v 16. století o opačném pohlaví prohlásil, že ženy mají být doma. Podle něho to naznačuje i způsob, jakým byly stvořeny, neboť mají široké boky a velký zadek, na kterém mají sedět, starat se o domácnost, rodit a vychovávat děti.¹⁴

Podle některých historiků bylo pak sedmnácté a počátek 18. století „zlatý věk žen“, kdy si ženy užívaly svobody a dobrého společenského postavení. Přesto se přiznání všech lidských práv dočkaly až po všech mužských příslušnících evropské třídy i po otrocích, a to i přesto, že již Velká francouzská revoluce nabízí ženám vcelku rovnoprávné postavení s muži, a přestože i osvícenství se snaží o přeměnu ve svět podepíraný logikou, vědou a poznáním.¹⁵

Osvícenští učenci se zabývali rodinou, manželstvím a vztahy mezi pohlavími, což způsobilo, že nerovnost mezi pohlavími byla zpochybňována, ale nebyla bohužel zrušena. Ne všichni osvícenci byli naklonění změnám ve společenském uspořádání. O problematice postavení žen dokládá výrok Denise Diderota, který se nechal slyšet, že *„Ženy jsou stvořeny jen pro naše potěšení. Ztratí-li svou přitažlivost, ztratí svou podstatu.“*¹⁶ Jean-Jacques Rousseu se na adresu žen vyjádřil sice podstatně příznivěji než Diderot, nicméně nezpochybňuje podřízené postavení žen vůči mužům. Pro Rousseaua byl klíčem k harmonickému rodinnému životu právě rozdíl mezi pohlavími. *„Na ženě je nejvíce žádoucí mírnost a laskavost, aby poslouchala tvora tak nedokonalého, jako je muž, tvora často krutého a vždycky špatného. Měla by se brzy naučit podvolit se bezpráví a bez protestů snášet křivdy, kterých se jí od manžela dostává... Jejich měkký hlas nebyl určen pro tvrdá slova, ani jejich jemné rysy pro hněvivé vrásky. Každý bychom měli přijmout tón, jenž se hodí k našemu pohlaví.“*¹⁷

Společenská rádcí, náboženské příručky, časopisy, romány, to vše utvářelo podoby ženství. U dívek byla zdůrazňována nevinnost - žena vždy byla zbožná, sebe obětující a mravná. Mravnost měla být ženám dražší než živobytí samé. Magazíny pro ženy obsahují zamilované příběhy a dopisy čtenářek, které nabádají k výběru mravného milujícího partnera a varují před staropaneňstvím, vytvářejí v ženách romantický ideál manželství. Ideál, který byl různými příručkami a rádcí dívkám předkládán, se měnil pozvolna. Zajímavé je, že v básních a dobových citátech je možné nalézt skryté normy chování správné ženy. Například

¹⁴ Lynn Abrams. *Zrození moderní ženy. Evropa 1789 – 1918*. Brno 2005, str. 7. ISBN 80-7325-060-8.

¹⁵ *Tamtéž*, str. 7.

¹⁶ M. Lenderová. *K hříchu i modlitbě. Žena v minulém století*. Praha 1999, str. 230. ISBN 80-204-0737-5.

¹⁷ Lynn Abrams. *Zrození moderní ženy. Evropa 1789 – 1918*. Brno 2005 str. 8.

v jedné básni od Jana Kollára čteme, že „muži vůle, čin a smělost sluší, ženě prosba, cit a mlčení.“¹⁸ Z veškeré literatury, určené něžnému pohlaví, většinu dospívajících dívek nejvíce oslovovaly romány.¹⁹ Ty od konce 19. století dívkám nenucenou formou vytvářely představu, co je a není správné. Ženy, které neplnily model daný společností jako ideální, skončily v románech špatně, čímž daly čtenářkám jasně najevo, jak by mohly dopadnout, kdyby se protivily normám.

Definice z encyklopedií nám pro změnu ukazují odborná stanoviska dané doby. Heslo ze slovníku nám sice neukáže normy chování, které se od žen očekávaly, ale umožní nám snáze pochopit pohled člověka 19. století na ně. V Riegrově slovníku naučném z roku 1873 se pod heslem „žena“ dovídáme, že ženy prochází stupni vývoje mnohem rychleji než muži, ale například i to, že celá nervová soustava je u ženy dráždivější, na základě čehož lze vysvětlit, že nervové nemoci jsou u nich mnohem více rozšířeny. Na druhou stranu autor připouští, že ženy daleko lépe snáší bolest. U žen, podle slovníku, převládá hlavně cit, u muže spíše reakce a je více bytostí myslící. Jelikož ženy bývají daleko více vnějšími dojmy podrážděny, poddávají se jim častěji. Ač žena má větší obrazotvornost a snadněji chápe než muž, podle slovníku se její paměť nemůže rovnat mužově. Přesto, že úsudky ženy jsou rychlejší, nejsou tyto schopny hlubšího kritického rozboru a jeví tudíž daleko méně zájmu o „přesné vědy.“ Muž, podle definice hesla, má být ve své povaze stálejší, odhodlanější a otužilejší, zatímco u žen se často objevuje slabost a nestálost.²⁰ Autor hesla František Brábek,²¹ čerpající pravděpodobně ze zahraniční literatury, připouští, že ženy se dovedou snadněji sebe zapřít a disponují větší trpělivostí. V téměř o čtyřicet let mladším Ottovu slovníku nás heslo žena rovnou odkazuje na heslo ženská emancipace. V zevrubném vysvětlení procesu emancipace nás autorky hesla lékařka Anna Honzáková a politička Františka Plamínková informují, že ve společnosti „vznikají feminismem nové elementy, které zprvu působí jako toxiny, budí prudkou horečku, vyvolávají krize, v nichž nutně padají oběti.“²² Slovník dále vysvětluje, že společnost má právě projít novou revolucí, snad větší než všechny předcházející...

Obecně většina společnosti soudila, že vliv ženy v domácnosti a na výchovu budoucích generací je něco tak důležitého, že ženy kvůli „jakési“ podřízenosti nemusely být nespokojeny. Výsady rodinného života nevyžadovali pro své manželky pouze pracující muži.

¹⁸ A. K. Víták. O obcování s lidmi. Kniha pravidel pro cvik dobrých a jemných mravů, společenských vtípův a domácích povinností. Nový průvodce dobrou společností. Díl I, Praha 1885, str. 66.

¹⁹ Srov. Dagmar Mocná. *Červená knihovna*: Studie kulturní a literárně historická. *Pohled do dějin pokleslého žánru*, Praha – Litomyšl 1996.

²⁰ *Riegrův slovník naučný*. Díl X. Praha 1873, str. 478 – 481.

²¹ M. Lenderová. *K hříchu i modlitbě*. Praha 1999, str. 260.

²² *Ottův slovník naučný*. Díl XVIII. Praha 1908, str. 803 – 811.

Požadovaly je pro sebe hlavně ženy, které hájily svá postavení doma.²³ „*Nemoudří soudí, že ženy by k úřadům měli náležet. Byli by snad ženštinami?! U každé ženy má Jehla první místo zaujímat*“,²⁴ věřily některé samotné ženy, a to nejen v 50. letech 19. století. Většina žen samotných byla dlouho přesvědčena, že zaměstnání je pro ženu střední třídy spíše záležitost degradující, jak dokládá i výrok Podlipské hrdinky – staré vychovatelky z let 60.: „*Žila jsem v poměrech dosti skvělých, že by se byli všichni známi podivili, kdybych byla chtěla nějakému zaměstnání se věnovati.*“²⁵ Postavení pracující ženy, která pracovat „pro chléb svůj“ nemusela, byla dlouho nepřijatelná. Byly to dívky z prostředí inteligence a úředníků, které nesly prapor vzdělání pro samostatnou ekonomickou i veřejnou angažovanost. Pro uplatnění se i „mimo obor svého domu“ si řada žen však musela ještě počkat. Ze statistiky z roku 1880 se dozvídáme, že 60% žen v Předlitavsku žilo ze zdrojů své rodiny, 30% žilo ze svých příjmů jako dělnice,²⁶ nádenice nebo služky a deset procent žen bylo buď rentiérek, majitelek živností, apod. Z 10 000 výdělečně činných žen byly jen 102 žen samostatnými obchodnicemi.²⁷ Pouze 50 bylo úřednic nebo dílovedoucích, 33 vychovatelek veřejných ústavů a učitelek, ale stále nanejvýše učitelek základních škol. Třicet žen mělo zdravotnická povolání, osmáct bylo duchovními a jen sedm umělkyněmi, spisovatelkami či redaktorkami.²⁸ Nejedem významný muž si přál, „*aby ženám náležela pouze jen domácnost.*“²⁹ V našich zeměpisných šířkách neměl dlouho šanci najít „ornou půdu“ ani překlad Charlotty Masarykové „*Subjection of women*“ amerického feministy J. S. Milla, jehož publikaci v roce 1880 přeložila. „*Poddanství žen*“, požadující úplnou rovnoprávnost muže a ženy před zákonem.

Konzervativní staročeši se feminismu bránili „jak čert kříži“. Ostatní strany ženskou otázku nezačleňovaly do svých politických programů, protože široká veřejnost podporovala stále ještě pouze tradiční ženské aktivity. Jako první se odhodlala dát požadavek volebního práva žen strana sociálně demokratická v roce 1897. Ženský klub český, který vznikl v roce 1903, byl prvním ženským spolkem, který vyjádřil požadavky žen, a to zejména volebního práva. V roce 1905 vznikl Výbor pro volební právo³⁰ žen a jeho předsedkyně Františka

²³ Lynn Abrams. *Zrození*, str. 53.

²⁴ Honorata Zapová z Wisnovských. *Nezabudky. Dar našim pannám*. 4. vydání. Praha 1870, str. 4.

²⁵ Sofie Podlipská. *Listy staré vychovatelky k někdejší schovankám*. Praha 1868, str. 29.

²⁶ Některé pracovní pozice dělnic byly však velmi riskantní a nebezpečné. V dolech v roce 1886 pracovalo jako dělnice 6548 žen a to především v Haliči a ve Slezsku. Pavla Horská. *Naše prababičky feministky*, Praha 1999, str. 75. ISBN 80-7106-380-0.

²⁷ Pavla Horská. *Naše prababičky feministky*, str. 77.

²⁸ *Tamtéž*, str. 75.

²⁹ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 260.

³⁰ Podrobněji Viz Jana Burešová. *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc 2001. ISBN 80-244-0248-3.

Plamínková uspořádala několik veřejných schůzí, na kterých manifestovalo za všeobecné, rovné a přímé volební právo již nemalé množství žen, dokonce i mužů.³¹ Přesto ještě na počátku 20. století se našla konzervativní část měšťanské společnosti, která pokládala bojovnice za ženské volební právo za cosi nepatřičného, o čem se téměř ani nehodilo mluvit. K rezolutním odpůrcům ženské rovnoprávnosti patřily především katolické strany.³² Ještě v roce 1926 se našlo mnoho těch, zejména se jednalo o katolické ženy, které bojovali proti občanskému sňatku a proti rozluce manželství.

Zkušená hospodyně měla do velké míry i rozhodovací právo, zejména ve věcech hospodářských. V prostředí venkova proto nebyl „hlad“ po projevech emancipace, neboť zde nebyla potřeba kvalifikace žen. Byla to tedy zejména žena městská, která musela přemýšlet o svém společenském uplatnění. Ani zde se však feministické ideje, které se až v posledních desetiletích 19. století šířily v tisku, kde se snažily ovlivňovat veřejné mínění, netěšily velké popularity.

Na prahu 20. století ženy po krůčcích vybojovaly uznání od opačného pohlaví jako bytostí rovnocenné. Na mezinárodním kongresu, konaném v Paříži v roce 1900, byla konečně veřejně propagována nutnost odstranění nadvlády manžela nad manželkou. Přesto se setkáváme se známkami podřízeného postavení žen vůči svým mužům i nadále. Odvážné ženy se nevzdaly a dokazovaly mužům, že jsou schopny rovnocenné aktivity, ať se jednalo o vysokoškolské vzdělání nebo dokonce o politickou činnost. Na přelomu století již mimo dům pracovaly ženy rozmanitých povolání - umělkyně, sekretářky, dokonce i lékařkám.³³ Přesto až do války se stále upřednostňovala práce žen v tradičních odvětvích určených ženám. Ještě v roce 1910 většina žen v Čechách pracovala na místech, která nevyžadovala vyšší kvalifikaci, přestože vysokoškolské studium bylo přístupné ženám od přelomu století. Nejfrekventovanější byla pro ženské povolání odvětví textilního průmyslu a v zemědělství. Větší početní zastoupení žen se projevilo také v oboru vyučovacím. Podle statistiky z roku 1910 z tisíce takovýchto míst připadla již více než třetina ženám. Množství žen na úřadech vykazovalo stále jen přibližně 14%, v peněžnictví to bylo pouze 8%, v poštovníctví byla žena každým desátým zaměstnancem.³⁴ V předvečer první světové války na pracující ženu, která pracovala, nebylo pohlíženo se soucitem, jako ve století předcházejícím. Před koncem

³¹ Růžena Svobodová to dokládá v dopise z roku 1905, kde tyto ženy, „odkojené realistickým mlékem“, pokládá za nudné a pohoršuje se také nad jejich vzhledem. „*Chodím do klubu mezi neučesané, v pytlí oblečené učené učitelky.*“ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 262.

³² Jana Burešová. *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc 2001, str. 91.

³³ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 270. Úřednice se bohužel vyskytovaly převážně v soukromých podnicích, neboť státní instituce na místech úředníků, až do první světové války, raději viděly muže.

³⁴ Pavla Horská. *Naše prababičky*, str. 79.

„dlouhého“ 19. století se, alespoň částečně, mimo klerikálů a staročeků, hlásily k ženské emancipaci všechny politické strany.

První světová válka, která odvedla 60% mužské populace v produktivním věku na fronty, přinesla organizovanou výpomoc žen.³⁵ Ženy zaujaly nejen svá tradiční místa v nemocnicích, lazaretech, jeslích, ale například v útulcích Spolku ochrany matek a kojenců, sběrnách dárků v kancelářích, ale v řadě zaměstnání musely zastoupit a nahradit odvedené muže. Mužská síla chyběla v hospodářství i průmyslu. Na venkově ženy byly nuceny chopit se rádlu a cepu, ve městech ženy nastupovaly dokonce i do takových odvětví, jako je zbrojírenství. Žen přibýlo i ve vysoce kvalifikovaných povoláních, jako lékařky či medičky. Odhodlaně čelily hmotným i nehmotným nedostatkům, nepracovaly jen pro zabezpečení vlastní rodiny, ale pro celou společnost. Společnost si začala uvědomovat, že práce žen se stává nepostradatelnou, neboť ženy byly důležitým činitelem v produkci. Ženy, ještě důrazněji, než kdykoli předtím, se rozhodly prosadit svá práva. Časopis *Ženská revue* z roku 1916 hlásá ještě nad názvem prvního článku K budoucím úkolům heslo: „*Žena budiž na roveň postavena muži kulturně, právně i politicky!*“³⁶ Nešlo ženy dále přehlížet a společnost byla nucena uznat, že by měly mít vliv na zákonodárství.

Konečně vznikem republiky se ženy dočkaly svých práv, nová ústava jim poskytla zrovnoprávnění s muži i v právní rovině. Volební právo bylo ženám v Čechách, na Moravě a ve Slezsku přiznáno v roce 1919. Bylo jim umožněno nejen volit, ale konečně i rozvádět se. Manželství se stalo rovněž občanskou záležitostí. První republika byla „zlatým věkem“ feminismu v Čechách, a to nejspíše také proto, že první československý prezident se hlásil k myšlence úplné rovnoprávnosti žen. Přestože ženy nabyly právní i hospodářské výhody, se jejich postavení ve vlastních rodinách se měnilo pomalu. Zákon vždy bohužel trochu pokulhával za skutečností a žena ještě stále byla určitou dobu zkrácena vůči muži. Mnoho mužů nebylo schopných, možná nechtělo reagovat na novou situaci svých žen, na změnu jejich tradičních rolí.³⁷

S druhou republikou bohužel přišlo opět „ochlazení“ ženských práv. Za okupace se feministická hnutí nemohla rozvíjet, ženy byly proti své vůli vráceny do rodiny a na jejich místa opět nastupovali muži. O cestě za zákonnou rovnoprávností, o boji za gymnaziálním a

³⁵ Milena Lenderová, Božena Kopičková, Jana Burešová, Eduard Maur (eds.). *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2010, str. 354. ISBN 978-80-7106-988-1

³⁶ *Ženská revue. Ročník XI*. Brno 1916, str. 3.

³⁷ Ludmila Fialová, Pavla Horská, Milan Kučera, Eduard Maur, Jiří Musil, Milan Stloukal. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, str. 293. ISBN 80-204-0283-7

vysokoškolským vzděláním a řadou dalších problematik, týkající se života žen, se věnuje řada publikací, zmíněných již v úvodu.

2. 1. Normy dívčího chování

Role ženy v rozdílných sociálních vrstvách byla dost odlišná. Venkovské obyvatelstvo se nevyznačovalo takovou disproporcí mezi ženami a muži. Obojí pohlaví venkovského obyvatelstva zažívalo podobný chod dne, jen se jejich práce lišila na práce „ženské“ a „mužské.“ Dospívající děti pomáhaly rodičům v péči o hospodářství a s prací na poli. Na rozvoj talentu malířského, hudebního nebo spisovatele, jak tomu bylo u dcer středostavovských, tu nezbýval čas, takže rodiče své dcery k ničemu takovému nevedli. Přesto pro některé byly právě ženy „z lidu“ pravými vzory. „*Ty někdy drží celý dům, jsou duchem, rozvahou i charakterem dospělejší než muž.*“³⁸ Autor „Karakteru“ přisuzoval venkovským dívkám jemnost a moudrost, kterou umějí imponovat i vyhovět muži, přestože disponují silou mnohdy srovnatelnou s některými muži. Podle něj právě takovéto ženy svým chováním později dovedou překonat svého chotě zuřivce. Karel Balík se dokonce nebál tvrdit, že „*prostá, venkovská, soucitná dívka má větší cenu než bezcitný universitní profesor*“.³⁹

V dělnické třídě v důsledku ekonomické nezbytnosti musely ženy, a to většinou již od velmi raného věku, pracovat v továrnách. Jejich role hospodyň a matek proto nikdy nedosahovala takové vážnosti, jak tomu bylo v rodinách středostavovských. Již poměrně malé děti se staraly o ještě menší početné sourozence a jakmile bylo možné, aby svým rodičům finančně vypomohly, pracovaly po jejich boku.

Společnost měšťanů, řemeslníků a sedláků 19. století si myslela, že dívka má být pro život připravena zejména jako dobrá hospodyně. Umění hospodyňskému, které bylo pro vdavek chtivou dívkou nejdůležitější, se měly naučit doma. Od 60. let se tomuto řemeslu mohly učit i odborně, například v brněnské Vesně, od druhé poloviny 80. let na tzv. hospodyňských školách, například na známé Hospodyňské škole ve Stěžerách u Hradce Králové.⁴⁰

³⁸ Josef Durdik. *Karakter*. 4. vydání. Praha 1905, str. 47.

³⁹ Karel Balík. *Květnice. Kniha pro dívky*. Praha 1917, str. 103.

⁴⁰ Zájem o tuto školy byl obrovský, což dokládá vznik hned několika dalších škol v okolí, v Dolní Rovni u Pardubic, v Chrudimi či v Jičíně, neboť proslulá stěžerská nebyla schopna plnit poptávku. Že tyto školy vznikaly i v prvním desetiletí a ve dvacátých letech 20. století a fakt, že některé zanikly až po druhé světové válce, dokládá, že tento obor byl u dívek i jejich rodičů velmi vyhledávaným. Chovanky byly většinou z rodin bohatých hospodářů, obchodníků, řemeslníků, ale i z rodin úředníků či učitelů. Že se jednalo zejména o střední vrstvu, dokládá i nemalé školné. Jednalo se o roční až dvouleté kurzy pro dívky okolo 15 – 16 let, a mimo čtení, psaní, počty a základy jiných nauk byl kladen důraz především na praktickou výuku vedení velké domácnosti, pěstování ovoce a zeleniny, chovu dobytka a ruční práce. Dívky po absolvování této školy ve více než devadesáti

Ve středostavovských rodinách, zejména v měšťanské rodině, byl pro dospělou dívku před jejím zasnoubením den poměrně jednotvárný. Mimo výuky většinu dne vyplňovaly práce v kuchyni, šití a péče o mladší sourozence. Dcery byly považovány spíše za hlavní sloužící. Bylo proto vhodné, aby dívky byly vyzrálé co nejdříve, aby brzy byly plnohodnotnými pomocnicemi v domácnosti. Jak dokládají rovněž některé zápisky z dívčích deníků, od mladé dívky se očekávalo, aby se co nejdříve zbavila svých dětských radovánek, a to daleko dříve, než se očekávalo od chlapců. Společnost dokonce některým dívkám vštěpovala, že v jedenácti letech jsou už „tuze staré“ na hraní s pannami a v šestnácti letech jsou „nesmírně staré.“⁴¹

Způsobům, jak se měla správná žena chovat, se musela každá dívenka nejprve postupně naučit. Vhodné chování bylo holčičkám vštěpováno, žádná se s ním nenarodila. Dcery se učily být ženami od svých matek, chův, pečovatelek a od učitelek. Pokud jde o povahu děvčat, většině povahových rysů se dalo docela dobře naučit, špatné vlastnosti a návyky dívky se matky pokoušely změnit od jejich útlého věku. Zatímco tvrdohlavost u chlapce byla vnímána jako vytrvalost, u dívek byla chápána jako slabost, dokonce byla i trestána. Čím dříve mladá dívenka pochopila, že se musí chovat zodpovědně, být samostatná a co nejvíce dovednostem se naučit, tím více byla v očích společnosti a rodiny ceněna. Nejdůležitější hodnoty mladé dívky byla cudnost, pořádkumilovnost a pracovitost. K píli a pracovitosti měly být mladé dívky vedeny od dětství.⁴² Podle Rettigové dokonce zahálka „*poduškou d'áblovou se nazývá a nepořádek základ všeho neštěstí jest. Nic není protivnějšího nad nečistou a nepořádnou ženštinu, nebo když mladá hospodyňka se založenýma rukama sedíc*“.⁴³ Jediným dnem, kdy zbožná dívka a žena směla nebo dokonce měla většinu prací odložit, byl sedmý den - neděle, den odpočinku. Lenost byla považována za nejhorší ženskou vlastnost a katolická literatura děsila dívky tím, že lenost vedla k chudobě a přinášela neustálé pokušení a ohrožení mravů.⁴⁴ Všechny domácí práce měla dívka vykonávat ráda a na žádnou práci si neměla stěžovat, což dokládá i přesvědčení Sofie Podlipské. „*Naríkat na práci, trá snižuje!*

procentech se věnovaly jen svému budoucímu hospodářství. Veronika Adámková. *Hospodyňské školy ve východních Čechách*. Bakalářská práce. Filosofická fakulta UHK, 2008, Hradec Králové.

⁴¹ Milena Lenderová. *Eva nejen v ráji. Žena od středověku do 19. století*. Praha 2002, str. 182. ISBN 80-7185-647-9.

⁴² Karel Balík. *Květnice*, str. 107.

⁴³ Magdalena Dobromila Rettigová. *Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovy spokojenosti došla*. Praha 1840. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/rettigova.htm>).

⁴⁴ Zuzana Čevelová. *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století. Interpretace katolických normativních pramenů*. Disertační práce, Fakulta filosofická, Universita Pardubice 2009, str. 98. Na druhou stranu jiné katolické mravoučné příručky shledávaly v chudobě požehnaný stav, ve kterém přicházelo méně pokušení.

To zdá se mi tak hříšné, jako zahodí-li někdo kus chleba. Nařít, že má člověk práci! Ale vždyť práce je štěstím. Jen mu rozuměti.”⁴⁵

Rozhodně by se žádná spořádaná dívka neměla oddávat odpočinku a shánět zábav, dokud úplně nevykonala předepsané povinnosti. Mladá dívka měla být svěží, čilá, obětavá a vždy nápomocná. Žádná vzorná dívka neměla trpět během dne únavou. Dívky byly strašeny tím, že *“kdo ospalý jest, mrtvému se podobá.”*⁴⁶

Většina dívek již v mládí byla vedena ke spořivosti a šetrnosti a to i ve druhém desetiletí 20. století, jak dokazuje výrok: *„Práce má vlastní cenu teprve tehdy, druží-li se k ní sestra šetrnost, neboť kdo jednou rukou rozhází, co druhou vydělal, nadarmo pracoval.”*⁴⁷

Naučit se šetrnosti považovali mnozí *„za stejně důležité jako naučit se čísti a psát, modliti a pracovati.”*⁴⁸ Dívky byly vedeny ke spořivosti pod heslem *„spořivá žena, polovice věna.”*

Normativní literatura domlouvala dívkám, aby se vyvarovaly utrácení za přemíru oblečení či ozdob. Podobně se také dívky měly důsledně vyvarovat vytváření jakýchkoli dluhů. Mravoučné příručky motivovaly dívky, že hospodárností docílí zbohatnutí.⁴⁹ Dívky měly být rovněž skromné, neboť nejen podle výchovného spisu z 50. let platilo, že *„marnivost a rozmary si dívky kladly překážky ke štěstí.”*⁵⁰ Neměly mít vysoké požadavky, vyvarovat se nespokojenosti a závisti, neboť *“závist jest největší nepřítel spokojenosti.”*⁵¹ Vychovaná dívka se nikdy ničím nechlubila, ani rodem, ani jměním, ani vysoce postavenými známostmi. Půvaby byly považovány tím vznešenějšími, čím více byly skryté. *“Kdo se chlubí, sám si zásluhy ubírá, proto žádné pochvaly nepožaduj, nejlepší pochvalou ti bude, pochválí-li tě tvé vlastní svědomí.”*⁵² A právě svědomí měly mít dívky čisté, nic neměly tajit, neboť *„Zlé svědomí nejhorší soudce a trýznitel. Zlé svědomí ustavičná poprava”*,⁵³ varovala dívky dobová mravoučná literatura.

Pokorná a poctivá - také taková měla být dobře vychovaná dívka nejen ve století 19.. Dívky z mravoučných spisů byly motivovány tím, že *„poctivost získají si vážnosti, přízně a důvěry lidí.”*⁵⁴

⁴⁵ S. Podlipská. *Studie o práci*. Přednášky Spolku „Domácnost“, č. 3 Praha 1889. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/podlipska.htm>).

⁴⁶ Karel Balík. *Květnice*, str. 144.

⁴⁷ *Tamtéž*, str. 106.

⁴⁸ *Tamtéž*, str. 109.

⁴⁹ *Tamtéž*, str. 103.

⁵⁰ Honorata Zapová. *Nezabudky*, str. 77.

⁵¹ *Tamtéž*, str. 23.

⁵² Karel Balík. *Květnice*, str. 104.

⁵³ *Tamtéž*, str. 104.

⁵⁴ *Tamtéž*, str. 101.

Rady, jak se chovat, poskytovaly dívkám nejen rodiče, ale rovněž autoři, pišící pro ženy a dívky. Ne všichni viděli úlohu ženy a normy chování stejně, jak například dokazují rozdílné názory dvou žen, které žily ve stejné době, na výchovu dívek V „*Ženských listech*“ redaktorka Eliška Krásnohorská nesouhlasí hned s několika vychovatelskými radami, které dává Lužická-Srbová mladým dívkám. Předně se jí nelíbí, že Lužická situovala ženu „do svého povolání“ pouze do rodiny, nikoli do společnosti. Krásnohorská zejména kritizovala, že Lužická zneuznává ženu, která pro práci nevěnuje se naplno své domácnosti.⁵⁵

Na přelomu století stále ještě mnoho mravoučných spisů určeným dívkám „propagovalo“ schopnost plně podřídit své zájmy rodině. Povinnosti dospívající dívky ve druhém desetiletí 19. století jsou předešlému modelu stále dost podobné. Dívka se má vážně připravovat na život, dokonale se naučit všem věcem pro život potřebným, především poslušnosti a pracovitosti. Měly se také vyvarovat svéhlavosti. „*Kdo každého poslouchá, zle činí, ale kdo nikoho, ještě hůře.*“⁵⁶

Vítané rozptýlení z denních pracovních povinností bývaly svátky a narozeniny, kdy denní stereotyp „oživily“ bohoslužby a návštěvy. V městském prostředí se mladé dívky mohly těšit na salóny s hudebními produkcemi, dobročinné bazary, divadelní představení, plesy a bály.⁵⁷ V 80. letech módu cestovat málokdo považoval za vhodnou zábavu. Konstantin Víták tuto „*pošetilost*“ kritizoval a pokládal ji za „*módní nemoc*“ a také se domnívá, že z cestování může mít požitek jen člověk mladý a bohatý.⁵⁸ I křesťanské příručky z roku 1881 určené pannám, nabývání zkušeností a cestování, považují pro ženy za nežádoucí a škodlivé. Podobně podle křesťanských mravokárců větší vědomosti, rozhled a znalosti činí ženu nešťastnou. Pohled na tuto aktivitu se však postupem doby mění a na počátku století již mnozí naopak dívky k cestování pobízejí. „*Husička, na místo cestování, jde raději v masopustě do plesu, toť však veliká chyba, dívka dokud jest svobodna, měla by dva týdny až měsíc v roce poznat cizí kraj.*“⁵⁹ K tomuto účelu bylo záhodno, aby si dívka také osvojila základy dvou až třech jazyků. Podle autora článku *Ženy a cestování* doktora Duchoslava Panýrka, neměly se ženy vmlouvat na nákladnost cestování. „*Marnivost necht' nechá turistka doma*“, „*kdo umí*

⁵⁵ El. Krásnohorská. *Ženské listy*. Ročník III., 1875, čís. I., Literatura. Vychovatelské spisy Věnceslavy Lužické. str. 118 – 121. Krásnohorská nesouhlasí ani s tím, že Lužická nabádá ženy a dívky, aby byly trpělivé jen „*když toho žádá prospěch národa a veřejného zájmu*“ a opomíjí jiné stránky ženské existence, kdy je ženská trpělivost ctností. Redaktorce se také přičí, že Lužická píše ve vzdělávacím spisu: „*co učiníme z lásky, tím nikdy neztratíme ničeho ze své ceny*“.

⁵⁶ Karel Balík. *Květnice*, str. 146.

⁵⁷ Milena Lenderová a kol.: *Eva nejen v ráji*, str. 173.

⁵⁸ A. K. Víták. *O obcování s lidmi*, str. 88.

⁵⁹ František Herites, F. Neumannová (eds.), *Zlatá kniha české ženy*. Praha 1909. Viz *Antologie*, (<http://kvh.upce.cz/zamestnanci/antologie/kniha.htm>)

cestovat, nevyhledává nejpřednější restaurace a hotely, neutráci zbytečně, nekupuje trekky, neplytvá spropitným.”⁶⁰ Podle Panýrka však dívka ani dáma nemá nikdy cestovat sama, jelikož je to nebezpečné.

2. 1. Víra a zbožná dívka

V Rakousko-Uhersku vztah státu a společnosti se vyznačoval tím, že existovalo silné propojení katolické církve a státu. České obyvatelstvo bylo v 19. století v naprosté většině katolické. Ještě v roce 1910 se ke katolicismu hlásilo 96,5 % obyvatelstva,⁶¹ proto v 19. století napříč sociálním postavením byla víra, více či méně, významnou a vyzdvihoanou ženskou vlastností. Přesto, že právě v tomto století probíhá sekularizace náboženství, dá se říci, že u velké většiny společnosti byla stále zbožnost cestou ke ctnosti. Dokladem pravé zbožnosti měla být spokojenost se svým stavem. Milovat a uznávat Boha byla povinnost v očích většiny a ženy vnímaly Boha jako ochránce.

Přesto, že se projevy zbožnosti začínaly oslabovat, ateismus ještě dlouho nebyl samozřejmostí.⁶² Na druhou stranu již ve druhé polovině 19. století nebyla dívčí zbožnost tolik samozřejmá, jako tomu bylo dříve. Některé dívky se za svou zbožnost před nápadníky styděly, protože je mohli pokládat za „nemoderní.“ Velmi zbožné ženy, tzv. „růženečkářky“, byly totiž mnohým centrem posměchu.⁶³ Denní soukromé modlitby již nepraktikují všechny ženy automaticky, „bezbřehá“ víra v mnohých domácnostech přechází jen ve víru formální a „vlažnou.“ Za dob Rettigové bylo například klečení během mše samozřejmostí, během 2. poloviny 19. století již tomu tak nebylo.⁶⁴

V průběhu těchto proměn ve vztahu k náboženství katolická obec apelovala právě na ženy, aby se staly „strážkyněmi víry.“ Přesto byl znatelný posun mezi hluboce věřící ženou „předbřeznovou“, která denně chodila do kostela, a ženou „konce století“, která na modlitbu do kostela docházela pravidelně jen o nedělích a významných svátcích. To byly v měšťanském prostředí jmeniny a jiné rodinné svátky. Přestože pravidelnost modlitby před jídlem již slábla, většina žen se nezapomínala pomodlit na začátku a na konci dne. Vynechání

⁶⁰ Tamtéž. Viz *Antologie*, (<http://kvh.upce.cz/zamestnanci/antologie/kniha.htm>)

⁶¹ Ludmila Fialová, Pavla Horská, Milan Kučera, Eduard Maur, Jiří Musil, Milan Stloukal. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, str. 299.

⁶² Milena Lenderová. *A ptáš se, knížko má... Ženské deníky v 19. století*. Praha 2008, str. 174. ISBN 978-80-7254-956-6.

⁶³ Zuzana Čevelová. *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století*. Pardubice 2009, str. 89, 91.

⁶⁴ Milena Lenderová. *A ptáš se, knížko má*, str. 177.

zповědi či mše bylo stále ojedinělé, dokonce by hraničilo se vzpourou.⁶⁵ Věnceslava Lužická Srbová ve svých výchovných spisech zmiňuje, že na ženu bez náboženství nemůže ani pomyslet, že dívka, kterou nezdobí zbožnost, nemůže být dokonalou a vzdělanou.⁶⁶ Nejen katolické, ale i evangelická náboženství kladla důraz na domov, rovněž příkládala velkou váhu mateřství, jejichž úkolem je vychovat zbožné jedince, vyznávající morální hodnoty. „*Od pravé ženskosti nerozlučitelnou jest zbožnost ženina! Žena bez náboženství podobá se ženě bez vůně.*“⁶⁷

Nevinnost a také nevědomost při vstupu do manželství byl nejvyšší ideál církve. Ideál křesťanské panny vytvořili kněží pomocí tzv. „sedmi panenských P“. Těchto sedm atributů pravé zbožné panny bylo vydáno v katolickém časopise *Anežka* v prvním ročníku neznámým autorem. Katolická víra viděla ideál v těchto sedmi ctnostech: pokoře, pobožnosti, počestnosti, pracovitosti, přívětivosti,⁶⁸ pěknosti a peněžitosti. (!)⁶⁹ V další mravoučné příručce „*Panna ve své důstojnosti*“ od Josefa Škody se nám nastíní obraz ideální panny: Ta má chodit spát a vstávat vždy ve stejnou ranní hodinu, „*počestně, náležitě a zvláště stydlivě*“⁷⁰ se obléci a den začínat a končit modlitbou. Spánek nikdy neměl být delší než sedm, maximálně osm hodin.⁷¹ Dívka nikdy neměla vyjít ze své komůrky, pokud nebyla náležitě ustrojena. Ideální dívka se nezdobí, nosí nejvýše jednoduchý křížek, vlasy má jednoduše upravené bez „*kadeření, splétání a zdobení.*“ Vzorná panna chodí alespoň jedenkrát měsíčně ke zpovědi.⁷² Neodmyslitelnou součástí a symbolem počestné dívky měla být modlitební kniha, neboť zbožná panna měla vyhledávat osamocené rozjímání. Na druhou stranu správná žena nikdy nezanedbávala pro pobožnost práci, ani naopak. Míru optimálního časového rozpoložení těchto činností však autor neuvádí, pravděpodobně to měla každá žena poznat sama. Neděle a svátky však měly být bezpodmínečně svčeny odpočinkem. Trávení volného času ve svátek neměla ale zbožná panna trávit „*nepatřičným světským*“ způsobem, což v roce 1885 pro katolickou církev představovaly nejen taneční zábavy, ale dokonce i pouhé

⁶⁵ *Tamtéž*, str. 177.

⁶⁶ El. Krásnohorská jí to vyčítá, že: „*muž bez náboženství v jejích očích však úcty a vážnosti neztrácí*“ El. Krásnohorská. *Ženské listy*. Ročník III., 1875, čís. I., Literatura. *Vychovatelské spisy Věnceslavy Lužické*, str. 118 – 121.

⁶⁷ V. Lužická. *Žena ve svém povolání*. Praha 1872, str. 22.

⁶⁸ Josef Durdík. *Karakter*, str. 19. „*Vlastností jako přívětivost jsou ženy výhradními pěstounkami. Pravá přívětivost pak nemá vylučovat důstojnost v naučeném, přeslazeném poklonování a tajrlivím.*“

⁶⁹ Josef Škoda. *Panna ve své důstojnosti čili Pravidla života nábožné panny*. Praha 1840, cit. dle Zuzana Čevelová, *Gender, víra a manželství*, str. 90. Ačkoliv z hlediska katolické církve by se mělo jednat o pomíjivé hodnoty, autor poukazuje na to, že přesto, že tyto aspekty nemají opravdovou hodnotu, z hlediska dnešní doby jsou považovány za poměrně důležité. Přesto je autor umísťuje až na poslední pozice v hierarchii hodnot.

⁷⁰ *Tamtéž*, str. 90.

⁷¹ *Tamtéž*, str. 90. Srov. Karel Kálal. *Věno*, str. 38. „*Spát by dívka měla minimálně osm hodin.*“ Autor mravoučného spisu z roku 1917 je k dívkám shovívavější.

⁷² *Tamtéž*, str. 99 – 103.

procházky, které nemířily do kostela. Zbožná panna se měla „rozveselovat“ pouze náboženskými zpěvy.⁷³ Společnosti se však neměla vyhýbat, avšak v mužské společnosti měla mít oči vždy stydlivě sklopené a nikdy se neměla ani „všetečně ohlížet,“ neboť i malý úsměv a nepatrné zalesknutí v oku mohlo vybídnout muže k odvaze a smělosti.⁷⁴

Nejen pannám, ale i budoucím manželům, katolická církev vštěpovala své mravokárné poučky, a to prostřednictvím pastorační snoubenců. Jejich chování následně korigovala pomocí metodiky zpovídání tzv. svátosti smíření.⁷⁵ Problémem zůstávalo, že autory většiny křesťanských pramenů, kterými se řídili zpovědníci, byli samotní kněží, kteří neměli vlastní manželskou zkušenost.

Kněz, který do rodin docházel buď jako zpovědník nebo také jako učitel, byl ve většině rodin významnou autoritou. Oblibu církevních svátků, slavností, svěcení kostelů či procesí můžeme také přičíst tomu, že představovaly vybočení ze stereotypu všedního dne.⁷⁶ Podle autora společenského rádce 80. let v dobré společnosti „*kostelní sňatek*“ nikdy neztratí svého významu.⁷⁷ Ve venkovské společnosti neplatilo pravidlo, že žena v záležitosti víry následuje svého muže.⁷⁸

Dokladem toho, že se společnost pozvolna sekularizuje a hluboká ženská zbožnost během druhé poloviny století přestává být něco samozřejmého, může být příklad Johany Rottové - víru spisovatelky, vystupující pod pseudonymem Karolína Světlá, například zviklalo úmrtí jejího dítěte, jak přiznává v dopise Janu Nerudovi.⁷⁹ Tato pochybnost nakonec přechází v absolutní nevíru.

Po roce 1918 vystoupil velký počet československého obyvatelstva z katolické církve, tito lidé přešli do Československé církve, nebo se stali bezkonfesní. Lidé bez vyznání v roce 1921 dosáhli počtu 700 tisíc lidí.⁸⁰ Ve třicátých letech 20. století se k římskokatolické církvi hlásilo „již jen“ 78% obyvatelstva. Každá nová generace byla méně náboženská a náboženství nemělo takový vliv jako dříve. Utváří se již rozdíl v normách chování žen a výchově mladých dívek mezi domácnostmi klerikálními, které jsou ve svých pohledech na postavení a úděl žen

⁷³ *Tamtéž*, str. 99 – 103.

⁷⁴ *Tamtéž*, str. 99. I malý úsměv a nepatrné zalesknutí v oku mohlo vybídnout muže k odvaze a smělosti.

⁷⁵ *Tamtéž*, str. 99.

⁷⁶ Milena Lenderová. *A ptáš se, knížko má*, str. 177.

⁷⁷ A. K. Víták. *O obcování*, str. 64.

⁷⁸ Alice Velková. *Venkovské ženy v l. 1650 – 1850. Perspektivy výzkumu s využitím historické demografie, mikrohistorie, historické antropologie a dějin každodennosti*. In: Kateřina Čadková, Milena Lenderová, Jana Straníková. *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*. Pardubice 2006, str. 138. ISBN 80-7194-920-5.

⁷⁹ K. Světlá. *Z literárního soukromí II. Korespondence*. Praha 1959, str. 502.

⁸⁰ Ludmila Fialová, Pavla Horská, Milan Kučera, Eduard Maur, Jiří Musil, Milan Stloukal. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, str. 299.

konzervativnější a těmi, v nichž se denní motlitby již nevyskytují. Církve zařadily do článku své víry morálku patriarchální a prohlásily ji za věčnou. Žena by měla zůstat poddanou muže, pohlavní láska měla zůstat nečistou a manželství nerozlučitelným.⁸¹ Ve 20. letech stále přetrvávají stanovy katolických žen na jasnou funkci ženy v rodině. Ve stanovách svazu moravských žen a dívek, zveřejněných a přijatých v roce 1926, byly uvedeny úkoly žen bojovat proti občanskému manželství, rozluce manželství, proti nevázanosti ve styku obojího pohlaví a dalším jevům tzv. moderního života. Žena katolička nechce být pokládána za ženu „moderní“, neboť to by byla ta, co zahodila víru a mravy křesťanské.⁸² Proto také církev pomalu ztrácela svou vnitřní sílu i své „ovečky“ a na její místo nastoupil moderní stát.

2.2. Četba a vzdělání

Ve 40. letech 19. století nebyly ještě vůbec u dívek podporovány samostatné umělecké projevy. Spisovatelský talent byl podle tehdejších předsudků u dívky nejen neštěstím, nýbrž i za „poloviční hanbu považován.“⁸³ Později však tyto předsudky mizí a dívky jsou dokonce pobízeny, v tom že pokud se budou pravidelně cvičit v psaní, mohou se z nich stát spisovatelky. Nejen proto bylo všem středostavovským dívkám přibližně od dvanácti let doporučováno, aby si psaly deník.⁸⁴ Věk dospívání byl chápán jako výchovatsky nejúrodnější, kdy se kladou základy charakteru, dívky lze snáze nadchnout pro vědu a umění, a proto rodina měla dbát na to, aby dívky v tomto období duševně nezahálely. Mládež měla být vychována dříve, „než se dostaví silné pudy“, tedy do čtrnáctého roku, protože jen tehdy mohla mladá dívka svůj pohlavní pud ovládat.⁸⁵

Ohled na vzdělání při výběru partnerky se transformoval až přibližně v průběhu 60. - 70. let, a to především ve městech. Některé autorky dobové literatury kladou dívkám na srdce již v 70. letech, aby svou krásu ozdobily dobrým vzděláním, jiné o jakémkoli vzdělání mlčí, nebo je kritizují: „Nesrovnává se s povoláním ženštiny, aby věčně při knize seděla. Prostá žena je lepší než ta, která všemi jazyky rozprávěti umí, hráti, zpívati a umělce posuzovati.“⁸⁶ V záležitosti vzdělání se však dokonce setkáme i s míněním že, „nejdůležitější součástíkou

⁸¹ Jana Burešová. *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc 2001, str.

⁸² Jana Burešová. *Okolnosti a souvislosti prostupu žen k podobě společensky samostatné aktivní lidské bytosti*. In.: *Dějiny žen*, str. 378.

⁸³ Rodičům Karolíny Světlé bylo díky prozrazení jejich soukromých almanachů doporučeno učiteli, aby byla vzata ze školního ústavu a vychovávána dále jen k domácím pracím. Jeseň Šesták (ed.). *Karolína Světlá. Z literárního soukromí II. Korespondence*. Praha 1959, str. 709.

⁸⁴ Podrobně viz M. Lenderová. *A ptáš se, knížko má... Ženské deníky 19. století*. Praha 2008.

⁸⁵ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 22.

⁸⁶ Honorata Zapová z Wisnovských. *Nezabudky*, str. 4.

pravého vzdělání je uctívost a nejvyšší vzdělání je soucit“.⁸⁷ Velice dlouho byly na venkově snahy žen po vědomostech, jako je čtení knih, považovány za zbytečné, ne-li škodlivé.⁸⁸

Každá správně vychovaná dívka měla číst přibližně do šestnácti let. Měly dbát na výběr užitečné literatury - vhodné byly básně, cestopisy, dramata, dějiny národa, domácí literatura a podle některých bylo cenné i učení se cizím jazykům. Naopak nevhodné bylo zábavné čtení a nebezpečné mohly být také romány, zvláště pokud se jejich děj odehrával v jiném prostředí, v jiných společenských poměrech. Zamilované čtení mělo „*zatemňovat rozum a mnohdy štěstí podkopávat*“.⁸⁹ Od roku 1883 dokonce vycházel časopis speciálně pro dospívající dívky a nesl název „*Včelka*“.⁹⁰ Pro dospělou ženu nebylo vhodné číst mnoho. Pokud ženy dostatečně plnily své povinnosti, nezbývalo jim na četbu příliš času, ke knize mohly zasednout až večer, jakoby „za odměnu“.⁹¹ O všech ostatních činnostech, byly napsány poučky, jak je správně vykonávat: Například při čtení měla dívka opřít záda, knihu držet v rukou, nikoli ji pokládat na stůl. Pokud žena četla, její chodidla měla spočívat zplna na podlaze, nikdy je neměla dávat křížem. Nikdo také neměl vidět ženu číst na lůžku.⁹²

Ve střední vrstvě platila zásada, že dívka, která je dostatečně finančně zajištěna díky majetku rodičů, nemá důvod studovat a připravit o práci nebo místo jiné, potřebnější.⁹³ V takovém případě se výchova ubírala tradičním směrem, aby co nejlépe reprezentovala svého budoucího chotě. Ve vyšších středních vrstvách byly dívky ve všeobecných znalostech vzdělávány domácími učiteli, francouzskými či německými vychovateli. Učily se konverzovat v cizím jazyce - nejlépe francouzsky, avšak mnohdy se učily nazpaměť pouze některé fráze, dále se vzdělávaly v náboženské výchově, braly hodiny kreslení. Zpěvu a hře na hudební nástroj je mnohdy vyučovali samotní hudební skladatelé. Nejoblíbenější byla hra na piano, neboť piano nebo pianino bylo součástí inventáře každého „lepšího domu.“ Také četba byla považovaná za velmi důležitou, dívky často opisovaly básně nebo se něčemu přiučily při občasných přednáškách. Obvyklé byly také hodiny tance, veškerá jiná fyzická činnost jim však byla zapovězena a hodiny tělesné výchovy ještě na dlouho byly pro dívky neznámým pojmem. Dokonce i po Hasnerově reformě, která vešla v platnost od školního roku 1870, kdy se tělocviku měli věnovat chlapci i dívky, byly dívky na přání rodičů z tělocviku

⁸⁷ Karel Balík. *Květnice*, str. 112.

⁸⁸ Bahenská, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v 19. století*. Praha 2005, str. 36. ISBN 80-7277-241-4 (Libri), 80-86429-48-2 (Slon)

⁸⁹ Honorata Zapová z Wisnovských. *Nezabudky. Dar našim pannám*. Praha 1870, str. 67.

⁹⁰ M. Lenderová. *K hříchu a modlitbě*, str. 51.

⁹¹ *Tamtéž*, str. 52.

⁹² Karel Kálal. *Věno českých dívek*, str. 38.

⁹³ M. Bahenská. *Počátky emancipace*, str. 37.

osvobozeny.⁹⁴ Mnoho hodin bylo věnováno výuce ručních prací,⁹⁵ což přetrvalo až do konce století. Některé dívky navštěvovaly soukromé nebo klášterní školy, které jim nabízely na určitý čas vzdělávat se jinde než v rodině, a tím jejich vzdělání bylo završeno. Zvyk, posílat dcery do klášterních škol, přebraly vrstvy střední.⁹⁶ Ve druhé polovině století panoval trend příslušníků vyšší sociální skupiny posílat své dcery na výchovu ke šlechticům.

Přesto, že existovaly další možnosti vzdělávání, například od 60. let 19. století Vyšší dívčí škola nebo kurzy, organizované při různých ženských spolcích, situace dcer zůstávala nikterak záviděníhodná a v zajetí tradic. Sňatek byl tehdy dívkami z měšťanských rodin i jejich rodiči stále vnímán jako hlavní životní cíl. Dívka se proto měla, navzdory svému postavení, naučit vykonávat domácí práce, ale i bohaté nevěsty měly umět šít, vyšívat a do určité míry také vařit.

Většina společnosti dlouho viděla vzdělání žen jako něco, co je vede jinam, než k čemu je vede příroda, a proto bylo prosazováno, aby při výchově dívek bylo vše zaměřeno jen na užitečnost v rodině. Věřilo se, že ke štěstí a spokojenosti vyšší vzdělání dívka zkrátka nepotřebuje. Lužická Srbová sic prosazovala, aby ženy nabyly více vzdělanosti a vychovávaly tak zdárně mladší pokolení, šlo jí však především o to, aby každá dívka byla vychovávána, aby se dokázala sama uživit a zaopatřit sňatkem, nýbrž mohla obstát i bez muže.

Přestože v otázkách emancipace, by se autorka mravoučných spisů pro dívky Františka Hansgírgová s učitelkou a spisovatelkou Julií Gintlovou neshodla, shodně považují za velký vklad, vstupuje-li dívka do manželství dostatečně vzdělána. Hansgírgová za nejpěknější věno, které může dívka dát ženichovi, viděla právě vzdělání.⁹⁷ Gintlová rovněž podporuje vzdělávání budoucích manželek a píše, že „šťastný ten, který zvolil v pravém smyslu emancipovanou.“⁹⁸

Obavy nad ztrátou zájmu o vzdělání se vstupem do manželství projevuje Věncelava Lužická. „Hlavní jest, aby dívky naše také učily se samy, aby nepřestaly se vzdělávati, aby nezhazovaly knihu jako nepotřebnou věc, jakmile školu opustí!“⁹⁹

⁹⁴ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 64.

⁹⁵ Karel Kálal. *Věno českých dívek*. Praha 1915, str. 18. Právě ruční práce byly vítaným dárkem od mladých dívek, neboť vypovídaly o pečlivosti a pilnosti zhotovitelky. Pro samotnou dívku pak měla být nejmilejším dárkem květina nebo kniha. *Tamtéž*, str. 18.

⁹⁶ Bahenská, Marie. *Počátky emancipace*, str. 32.

⁹⁷ Františka Hansgírgová. *Průvodce dívky a budoucí hospodyně*. Praha 1869, viz Antologie, (<http://kvh.upce.cz/zamestnanci/antologie/hansgirgova.htm>).

⁹⁸ Julie Gintlová. Ideál ženy emancipované. *Ženské listy*, 4 (1878), č. 1, Viz Antologie, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/ginlova.htm>).

⁹⁹ V. Lužická. *Žena ve svém povolání*. Praha 1872, str. 37.

Přibližně od 80. let si již dívky, kterým rodiče dopřáli studovat, mohly vybrat z rozmanité nabídky oborů, které byly zaměřeny na ženská tradiční povolání. První dívčí gymnázium bylo otevřeno v roce 1890, v roce 1897 mohly první dívky zasednout do lavic na akademické půdě. Dlouho však ženské vyšší či vysokoškolské vzdělání nebylo tím, co si přáli všichni rodiče jako nejlepší vklad do života svých dcer. Především bohatší vrstvy ještě do druhé světové války považovaly jako lepší investici do života dcery tučné věno, než získání vyšší kvalifikace pro zaměstnání. Před rozhodováním, zda je lepší pro dceru věno či vzdělání, stálo mnoho středostavovských řemeslnických a obchodnických rodin. O případu, kdy dcera musí uprosit matku, aby ji místo našetřených peněz na věno věnovala tyto úspory na studium na gymnáziu, se dočítáme dokonce ještě ve třicátých letech 20. století.¹⁰⁰ Podporu pro lepší vzdělávání získávaly především dcery učitelů, profesorů a státních úředníků. Některé studentky samy svá studia přerušily a daly přednost sňatku. Největší zájem žen o studium přinesla až první světová válka, do té doby bylo masové vysokoškolské studium žen nemyslitelné.¹⁰¹

V meziválečném období se již nikdo nepozastavoval nad tím, že se dívky vzdělávaly, naopak. *„Minula již doba, kdy pošetile milující rodiče ukazovaly dceři život jako hříčku, nemající pro ni jiného plánu kromě výhodného sňatku. Dnes je život představován dceři jako jejímu bratrovi – jako cosi hodného hlubokého přemýšlení a ušlechtilých plánů.“*¹⁰² Ve 20. letech 20. století mnozí již oceňují, že místo *„planého štěbetání“* dívek předcházejícího století, hovor dívek století 20. nabýval rázu soudné rozpravy a mladé ženy pojednávaly moudře o otázkách, o nichž by se nikdo neodvážil zmínit ve zdvořilé společnosti předešlého pokolení.¹⁰³ Mnozí poukazují s povděkem na to, že dívka se již neučí jedině půvabnému tanci, přesnému vstupu do místnosti a nenucenému, půvabnému chování při *„dinner“* u stolu, nýbrž učí se rozvíjet své přirozené vlohy a schopnosti.¹⁰⁴ *„Na štěstí dívka 20. století je stále méně a méně motýlem, jakým byla ona ušněrovaná a v krinolině vězící dívka z konce 19. století.“*¹⁰⁵ Podle autora knihy z poloviny 20. let 20. století, byla dívka žijící v jeho době již *„prodchnuta skutečným životem a jeho možnostmi více, než byla její sestra přede dvěma či třemi*

¹⁰⁰ Pavla Horská. *Naše prababičky feministky*, str. 77.

¹⁰¹ Pavla Horská. *Naše prababičky*, st. 85

¹⁰² L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 230.

¹⁰³ *Tamtéž*, str. 230.

¹⁰⁴ *Tamtéž*, str. 230.

¹⁰⁵ *Tamtéž*, str. 229.

*desetiletími.*¹⁰⁶ Tuto transformaci mohla způsobit válka nebo přístup k mnohému vzdělání a povolání, možná jen samotný vývoj.¹⁰⁷

2. 3. Vztah k rodině, okolí

Od dětství byly dívky vedeny k závislosti na rodičích. Tuto funkci přebíral po sňatku manžel a v případě, že se dívka neprovdala, její starší bratr nebo jiný blízký mužský příbuzný. I dívky samy cítily k rodině a domovu velmi silnou vazbu. Láska k rodičům byla téměř povinností, každý byl dárcům svého života povinen zachovat uctivost. Známkou dobře vychované dcery byla také bezesporu vděčnost. Vděčna měla být dívka vychovatelům, učitelům, kněžím, případným zaměstnavatelům, svému choti, ale zejména svým rodičům a prarodičům. Nejen dívky byly vychovávány k velké úctě ke svým rodičům. V románech, ve škole i všude jinde jim bylo vštěpováno, že jsou svým rodičům velice dlužny a svůj dluh by měly nejlépe splácet vydatnou pomocí. Vzorem pro mladého chlapce býval zpravidla jeho otec. Pro dívky byla většinou průvodkyní životem a učitelkou ženského „povolání“ až do svatby matka. Největší chloubou a radostí matek údajně bylo, mohla-li prohlásit, že ji její dcera zastane v každé práci. Ta se měla ohledně plnění svých povinností radit s matkou¹⁰⁸ a poslouchat ji, plnit její vůli, a bez jejího vědomí nic nečinit. Dcera se měla na svou matku obracet pro rady i v záležitostech lásky. „*Dívka má ve všem následovati příklady a rady matčiny. Osmnáct let je věkem dospělosti dívky a až do té doby má dívka poslechnouti matku bezpodmínečně. Má se řídit její větší zkušeností a znalostí.*“¹⁰⁹ Otec dívky byl autoritou daleko větší. „*Nikdo ti spasitelnější rady dáti nemůže než tvůj otec*“,¹¹⁰ apeluje na dívky již Zapová a dodává: „*Neber sobě příklad z nynější módy, která dceři dovoluje smělé jednání s otcem.*“¹¹¹ Otce dívka respektovala i po provdání. Přestože statut hlavy rodiny převzal v den svatby manžel, postavení otce jako autority pro dceru, nadále přetrvávalo. Hluboký respekt dětí vůči otci se udržel dlouho ještě ve 20. století. Vůle rodičů byla stejně důležitá i v období meziválečném. Nařízení, „*nikdy neodmlouvejte matce nebo otci*“¹¹² se dočteme z učebnice

¹⁰⁶ *Tamtéž*, str. 229.

¹⁰⁷ *Tamtéž*, str. 229.

¹⁰⁸ Julie Gintlová. *Ideál ženy emancipované*. Viz *Antologie*, (<http://kvh.upce.cz/zamestnanci/antologie/gintlova.htm>).

¹⁰⁹ L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 237.

¹¹⁰ Honorata Zapová z Wisnovských. *Nezabudky*, str. 39.

¹¹¹ *Tamtéž*, str. 44.

¹¹² *Špitálská, J. Vaňousová, B. Zimová: Učebnice domácích nauk pro obecné školy*. Díl III: pro 5. postupný ročník. Praha 1937. Viz *Antologie*, (<http://kvh.upce.cz/zamestnanci/antologie/spitalska.htm>).

z roku 1937. Ta dívky rovněž pobízí, aby velmi ochotně a rády uposlechly rozkazů rodičů a bez odmluvy rovněž posloužily mladšímu bratříčkovi nebo sestřičce.¹¹³

Úkol matky vychovat budoucí manželku končil v den dceřiny svatby a nevěsta si již sama měla umět poradit s veškerým svým počínáním. Jednání rodičů si dívka neměla dovolit otevřeně kritizovat ani jako už vdaná paní, natož jako dcera v otcově domě. Nespokojenost s chováním rodičů však najdeme například v deníku Zdenky Braunerové.¹¹⁴ Pochopitelně skutečnost často pokulhávala za ideální představou vděčné, pokorné dcery. Jsou známy doklady z deníků dívek 19. století, kdy nejenže dívky zejména v revoltujícím období puberty se čím dál více vzdalovaly představám rodičů, ale také rodiče kritizovaly. Z deníku Františky Honlové se dokonce dozvíme, že svého otce, tkalce, hostinského a sedláka, kterého neměla příliš v lásce, v deníku nazývala „fotr“.¹¹⁵ Na nespokojenost s rodiči si také posteskla na sklonku 19. století Marie Mayerová, které připadá, že matka v ní vidí jen svou pomocnici a otec ji jen „kantoruje a poroučí.“¹¹⁶ Mladé vnímavé duše jistě těžce nesly fakt, že matky byly po celé 19. století přesprávně zaměstnány, než aby se mohly věnovat svým dětem tolik, kolik by potřebovaly. Otcové, kteří bývali zpravidla velmi přísní, s dětmi chtěli mít co nejméně práce. Větší svoboda byla dopřávána spíše chlapci, než dívce, o jejíž mravní „nákazu“ mívali rodiče větší strach.

Přesto prvorozená dcera se ve středních vrstvách těšila zvláštnímu postavení. V době nemoci matky ji v jejích povinnostech zastupovala, mladším sourozencům mnohdy matku nahrazovala. Dívky se měly snažit svým rodičům vše co nejvíce ulehčit, být jim jen radostí svým mravním životem. V každém případě se dcera měla svým rodičům se vším svěřovat, informovat je o svých známostech, v některých případech si k nim dokonce žádat souhlas. Za „něco nejvíce strašného“¹¹⁷ považuje autor Karel Kálal, pokud dívka rodičům lže. Chybu měla umět přiznat každá dívka a rodiče odprosít. Svě rodině neměla dívka nic tajit, zejména lásku k druhému pohlaví.

Pokud mezi rodiči vzniklo nedorozumění, měla se dívka snažit být „andělem míru“, „neboť k usmířování rodičů jsou právě děti nejpopovolanější.“¹¹⁸ Na rodiče měla mravopověstná dcera pamatovat i při svých modlitbách. V knize od Karla Balíka se dočítáme, že správná dcera,

¹¹³ *Tamtéž*, viz *Antologie*, (<http://kvh.upce.cz/zaměstnanci/antologie/spitalska.htm>).

¹¹⁴ Viz Milena Lenderová. *Zdenka Braunerová*. Praha 2000.

¹¹⁵ Milena Lenderová. *A ptáš se, knížko má*, str. 165.

¹¹⁶ *Tamtéž*, str. 165.

¹¹⁷ *Tamtéž*, str. 7.

¹¹⁸ Karel Kálal. *Věno*, str. 6.

pokud ji rodiče navždy opustí, musí jim vystrojit pohřeb dle křesťanského řádu a alespoň ve výroční dny jejich smrti za ně dát sloužit mši svatou.¹¹⁹

Daleko intenzivnější vztahy, než je tomu dnes, panovaly mezi sourozenci. V sestřích mnohdy dospívající dívky spatřovaly své nejlepší přítelkyně a mezi neprovdanými sestrami panovala vzájemná solidarita. Přesto pochopitelně i tehdy bylo možné se setkat s rivalitou a žárlivostí mezi sourozenci. Spory mezi dětmi byly časté, avšak dívky právě nesoulad mezi sourozenci nesly s těžkým srdcem. Vážnost měly prokazovat svým bratrům, jak to dokládají dobové dívčí romány. Chlapci mívali také před sestrami přednost. Pokud se chlapci dopustili vůči své sestře hrubosti, měla by jim dívka umět odpouštět, být jemnou a přese všechno je mile oslovovat.¹²⁰ Mladé dívky měly mladším sourozencům být nápomocny nejen při mytí, oblékání, ale i například se školní přípravou. Dívky byly vychovávány k solidaritě ke slabším, chudým či nemocným členům rodiny, projevovaly větší strach o své sourozence, než je tomu dnes. Což bylo poměrně oprávněné, neboť v 19. století byla mortalita daleko častější. Spořádaná dívka a žena měla pečovat nejen o sourozence, ale také o rodiče, o staré a nemocné rodinné příslušníky, ale očekávalo se, že bude ochotně pomáhat i jiným lidem. „*Zvyknete-li si prokazovat druhým osobám drobné úsluhy, vyrostou z vás milé a dobré hospodyňky, kterých si bude každý vážit a které budou ozdobou našeho národa.*“¹²¹ Podle Karla Balíka se dokonce měly hezky chovat nejen k lidem, ale také ke zvířatům. Podle něho „*povahu ženy lze poznat podle toho, jak se chová ke zvířatům a jak si vede, není-li pozorována.*“¹²² Tak mohl pravděpodobně potencionální ženich rozpoznat, zda jeho vyvolená má či nemá dobré srdce.

Rodina byla hodně ceněna, cítit silné rodinné pouto bylo i přes to, že byl v mnoha případech velký věkový rozdíl mezi sourozenci. Tyto silné sourozenecké vazby pravděpodobně podporoval také fakt, že děti, zejména dívky, trávily spolu daleko více času než dnes. Mimo početné rodinné příslušníky, či kamarádky ze sousedství, přibýly dívkám většinou až ve druhé polovině 19. století také spolužačky. Trávit „přespříliš“ času s kamarádkami, vzhledem k povinnostem v domácnosti, však nebylo vhodné. Dospívající dívky braly přátelství se svou nejbližší přítelkyní velmi vážně, v dospělosti se pravděpodobně kvůli mnohým povinnostem už svému nejbližšímu přátelství tolik nevěnovaly. Ostatně často se dívky po svatbě odstěhovaly ke svým manželům daleko od domova a se svými přítelkyněmi udržovaly už jen písemný kontakt, který jen zřídka vytrval po celý život.

¹¹⁹ K. Balík. *Květnice*, str. 96.

¹²⁰ Karel Káel. *Věno*, str. 7.

¹²¹ Špitálská, J. Vaňousová, B. Zimová: *Učebnice domácích nauk pro obecné školy*. Díl III: pro 5. postupný ročník. Praha 1937. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/podlipska.htm>).

¹²² K. Balík. *Květnice*, str. 67.

2. 4. Mravná, slušně vycovaná dívka a snoubenka

V měšťanském prostředí vzájemný styk mládeže obou pohlaví “bez dohledu” nebyl téměř po celé 19. století tolerován. Většina vztahů mezi mladými lidmi se v tomto sociálním prostředí omezovala na korespondenci a nesmělé pohledy.¹²³ Přesto se našlo několik příležitostí k seznámení. Nezadané dívky se měly příležitost bez doprovodu seznámit pouze v tzv. „dopoledním korzu“ mezi jedenáctou a dvanáctou a také na zimních kluzištích,¹²⁴ kde jen zřídka starší dozor vydržel pouze stát a hledět. Rodičům bylo ostatně doporučováno, ačkoli o takové radě se dočítáme až na přelomu století, aby své dcery zcela neizolovali od možnosti setkání se s chlapci, neboť tím více u nich podněcovali potřebu s opačným pohlavím se setkávat a dívky by to činily tajně.¹²⁵ Setkávat se s chlapci, resp. muži, se dívky z městského prostředí mohly však nejlépe na plesech a bálech¹²⁶. Dívkám z rodin řemeslnických a dělnických plesy nahrazovaly různé taneční zábavy, pořádané u příležitosti poutí, či posvícení. Chození „k muzice“ na vesnici bylo stejně tak oblíbené jako u dívek měšťanských plesy.¹²⁷ Než se dívka ocitla před oltářem, absolvovaly přibližně čtyř až pěti tanečních sezón,¹²⁸ nabízelo dospívajícím dívkám ideální příležitost beztravně ve víru tance s chlapcem hovořit a dokonce se ho i dotknout.

Od mladé ženy očekávalo, že se bude na plesu chovat noblesně, neboť „*nenucená přirozenost se vyjímá leda na trávníku, nikoli v taneční síni*“,¹²⁹ nikoli však příliš povýšeně. V chování nedospělých neprovdaných dívek se povýšené chování ve společnosti málokdy shledávalo s pochopením. Vyměnit si pár slov či zatančit si měla stejně dobře s významným hostem jako s nepřilíživým účastníkem.¹³⁰ Vzorné společenské chování bylo velice důležité, neboť mladá žena byla přísně posuzována celým okolím a špatná hodnocení se šířila daleko rychleji než ta dobrá.

¹²³ Andrea Pokludová. *Emancipovaná a přesto nešťastná. Sebereflexe začínající učitelky z počátku 20. století*. In.: *Dějiny žen aneb Evropská žena*, str. 364 – 365 .

¹²⁴ M. Lenderová. *K hříchu i modlitbě*, 166 s.

¹²⁵ BLACKWELLOVÁ, Eliška. *Rada rodičům o mravní výchově dětí se zřetelem na pohlaví*. Praha 1900, str. 41.

¹²⁶ Nebylo však vhodné, aby se dívka, která nedosáhla osmnácti let, účastnila plesu či taneční zábavy, které trvaly dlouho přes půlnoc. A. K. Víták. *O obcování s lidmi*, str. 85

¹²⁷ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 76.

¹²⁸ *Tamtéž*, str. 79.

¹²⁹ *Tamtéž*, str. 85.

¹³⁰ A. K. Víták. *O obcování s lidmi*, str. 85. Požádá-li dívku však o tanec mladík, který je pouze nemotorný, neměla by ho mladá dáma odmítnout, nýbrž si s ním trpělivě zatančit. V případě, že byla dívka na plese vyzvána k tanci jí nepříjemným tanečníkem, může odpovědět, že je již na všechny tance, které smí tancovat, zadána. Také bylo možné, aby se dívka odmítla z důvodu, že si již potřebuje odpočinout, jelikož bylo vhodné, aby ne všechny tance dívky protančily. *Tamtéž*, str. 85.

Dívka, pokud jí už bylo umožněno, aby se zúčastnila nějaké společenské akce, měla chodit jen do společnosti vzdělaných a vycovaných lidí, aby se vyhnula případným známostem, které by mohly být na škodu její mravní ceny. Dívka se měla pochopitelně také vyvarovat návštěvám necudných divadel, styku s lehkomyšlnými, zkaženými a bezbožnými vrstevníky, neslušných rozhovorů, nočního toulání, nebezpečných zábav, známostí s druhým pohlavím atd.¹³¹ Dokonce totiž i „společnost, kde si důstojníci odkládají svůj kabát, bývá obyčejně společnost pochybná.“¹³² Ve společnosti měla zejména mladá dáma dbát na své pohyby, a to i rukou i nohou, aby vše slušně vypadalo. Na držení těla měla pochopitelně myslet i během sezení, vždy měly stát či sedět zpřímá,¹³³ Bylo nemyslitelné, aby se dáma v případě, že byla sebevíc unavena, opírala o stěnu.¹³⁴ Ženy měly chodit zpřímá, měly si však dávat pozor na to, aby nepůsobily příliš hrdě.¹³⁵ Pokud šla dáma po ulici, bylo nevhodné, aby se ohlížela, a to „ani za toaletami“,¹³⁶ nebo aby šla příliš rychle. „Chod'te klidně, let je pro ptáky“, platilo i ve 20. letech 20. století.¹³⁷ Naopak příliš pomalá chůze pro změnu mohla svědčit o lenivosti. Pomalou chůzí dívka totiž mohla jevit dojem, že muže pobízí, aby se k ní přiblížili.¹³⁸ Pochopitelně mladá žena měla dbát rovněž na svou řeč i milý hlas. Dobrý mrav vyžadoval, aby se dívka hlasitě neposmívala, nekřičela a vůbec neužívala přemrštěných výrazů. Hlas měl znět hebce, nikoli však šeptavě. Dívky si neměly oblíbit ani zpěvné tóny. Ani smát se dobře vychovaná dívky neměla příliš nahlas, potutelně se chichotat však též ne. Vybroušená mluva zkrátka vypovídala o úrovni dívčina vzdělání i vychování. Bylo vhodnější, pokud dívka více poslouchala, než sama mluvila. Více se rozmluvit bylo vhodné, jen pokud dívka měla vskutku vnímavého posluchače. Nejen mladé ženy si měly během rozhovorů hlídat, aby zavíraly ústa a mluvily „středně“, pokud jsou tázány.¹³⁹ Slušné vychovaná dcera si měla brzy osvojit slůvka

¹³¹ Dále se mladá dívka měla vyhýbat četby špatných knih, nestřídmostí v pití, mrháním penězi i časem. Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 73.

¹³² Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 73.

¹³³ Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 75. Pro sezení byla ještě v osmdesátých letech platná pravidla: Mladá dáma se nesměla podepřít, či položit nohu přes nohu, pokud byla přítomna starší dáma nebo někteří hodnostáři. Srov. Karel Balík. *Květnice*, str. 86. Ještě v roce 1915 je ženám zapovězeno opírat se zády o židli.

¹³⁴ A. K. Víták. *O obcování*, str. 75.

¹³⁵ K promenádám na ulicích autor Víták podává podrobný popis, co se sluší a co ne. Například mladší lidé se měli pohybovat na ulici po levé straně, starší po pravé. Vyhýbat se na ulici měly ženy zleva, a pokud by o někoho zavadily, pochopitelně se musely omluvit. Pokud však někdo zavadil o ně, nebylo vhodné „repat“. Na promenádách neslušelo se také dívce jíst. Pokud by se dívka rozhodla pro ruční práci v parku, měla volit pouze nějakou jemnější práci, nikoli „správkou“. Samotným děvčatům byl však pobyt na ulici zcela zapovězen ve večerních hodinách. A. K. Víták. *O obcování s lidmi*, str. 79.

¹³⁶ *Tamtéž*, str. 80.

¹³⁷ Karel Kálal. *Věno českých dívek*, str. 14.

¹³⁸ A. K. Víták. *O obcování s lidmi*, str. 80.

¹³⁹ Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 15. Nemyslitelné také bylo, aby si žena během rozhovorů například pohrávala s vlasy. *Tamtéž*, str. 15.

“zajisté”, “velice” či “bezpochyby”, naopak ze svého slovníku měla vypudit výrazy jako “toť hrozné” či “strašné.”¹⁴⁰ Každý, kdo chtěl ve společnosti uspět, měl se také vyvarovat příliš ozdobné mluvy. V každém případě bylo nutné, aby mladá dívka pečlivě volila výrazy, které používá, neboť špatným výrazem mohla prozradit nedostatek své vzdělanosti, zvláště bylo nevhodné, pokud dívka volila cizí slova, jejichž smyslu by ani nerozuměla. Podle spisu z počátku nového století se dočteme, že znalost cizích slov není důkazem vzdělání.¹⁴¹ Vměšovat do mluvy cizí slova, a to zejména německá a francouzská,¹⁴² však bylo ve „vyšších třídách“ oblíbené. Z komunikace v dobré společnosti měla dívka vynechat veškeré rozhovory o věcech nepříjemných „*neb ohyzdných, o špíně a sprostotě, nebudiž mluveno ani o nečistém hmyzu.*“¹⁴³ Každý se také měl vyvarovat zevrubného líčení nemocí, zvláště těch „*odstrašujících*“.¹⁴⁴ Během hovoru se měly mladé dámy rovněž vyvarovat jakékoli gestikulaci. Podle společenského rádce z let 80. měla dívka umět zachovat pravdomluvnost, a to i v případě, že je pravda nepříjemná nebo že dokonce sebe samu tím zahanbovala. Pomluvy se nehodilo ani poslouchat, nevhodné bylo také být zvědavá.¹⁴⁵ Neshánět, nevyprávět, ani nepřijímat klepy, doporučoval rovněž Karel Balík ve své knize z druhého desetiletí 20. století. Rovněž dívkám, které chtěly působit dobrým dojmem, nepřislušelo déle se pozastavovat a rozmlouvat s každým na setkání.¹⁴⁶ Vzorná dívka se neměla snažit mít první a poslední slovo, stejně tak kritizuje dívky tajemné a zasmušilé, nebo nemluvné, “*dělající s každým slovem drahoty.*”¹⁴⁷ Stále je však lépe bráno, je-li dívka ostýchavá a nesmělá, než pokud je upovídána až dotěrná. Josef Durdík míní, že pokud někdo „*neodolá ani vtipu sebe planějšímu, co ho napadne, musí ven a podává sebe samého hned každému jako na talíři, je člověk bez hloubky, průhledný a bezbarvý jako voda.*”¹⁴⁸ Autor společenského katechismu z 80. let 19. století však čtenářky nabádal, aby dovedly společnost pobavit vtipnou anekdotou, či pěknou historkou. Autor jmenované příručky radil mladým dámám, aby si při komunikaci pěstovaly “*uhlazenost formy*”, která se však neměla zvrhnout v chladnost.¹⁴⁹ Část společnosti však vnímala odměřené chování za známku vznešenosti stavu, kterou se vyznačovala většina tzv. “vyšší

¹⁴⁰ Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 19.

¹⁴¹ V. Lužická. *Růže stolistá*, str. 25.

¹⁴² Například se v české společnosti nehodilo používat označení „madame“, nýbrž „milostpaní.“ Nevdanou dámu bylo nejlepší nazývat „milostivou slečnou.“ Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 33.

¹⁴³ *Tamtéž*, str. 28.

¹⁴⁴ *Tamtéž*, str. 28.

¹⁴⁵ *Tamtéž*, str. 74.

¹⁴⁶ Karel Balík. *Květnice*, str. 91.

¹⁴⁷ *Tamtéž*, str. 93.

¹⁴⁸ Josef Durdík. *Karakter*, str. 41. O něco mírněji kritizuje ty, které se naopak halí v roucho tajnosti a člověka plného hádanek shledává nezralého, nevyrovnaného. Tato ponaučení z počátku 20. století by měla být směrodatná jak mužům, tak ženám.

¹⁴⁹ Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 17.

společnosti”. Mravoučné příručky shodně radily mladým ženám chovat se prostě, být vždy veselá, upřímná a všem ochotně nápomocná. „Úslužné a zdvořilé děvčátko získá si dobrými vlastnostmi mnoho přátel. Nezdvořilé a neochotné děvče nemá nikdo rád.“¹⁵⁰ Podle společenského rádce, vydaného v roce 1885, rovněž přemrštěná zdvořilost odporuje dobrým mravům. Správně vychovaná dívka měla prokazovat úctu zejména starším osobám, těm také měla věnovat větší pozornost než mladším.¹⁵¹ Dobře vychovaná dívka měla být vlídná ke všem lidem, a to jak ve století 19., tak 20. V knihách z druhého desetiletí 20. století se dovídáme, že dívka má být vlídná i k lidem, kteří se k ní nehezky chovají a je jen jedna věc na světě, ke které „vlídná býti nesmíš, totiž ke hříchu“.¹⁵² Rozumějme tomu tak, že pokud by si muž vykládal vlídnost dívky hříšnou náklonností, měla by dívka raději působit odměřeně než přístupně.

Koketováním¹⁵³ si údajně způsobovaly, že k nim muži nebudou zdvořilí.¹⁵⁴ Počestné dívky a ženy se vyvarovaly velké tísní, aby nebyla ohrožena jejich slušnost či zdraví. Dívky i dámy neměly strpět, aby se jich páni dotýkali a ony se ještě méně směly muže (rozumějme ne manžela) dotknout, pokud se nejednalo o potřesení rukama či o tanec. Po jeho ukončení se měla ctnostná žena co nejrychleji ze sevření vymanit a pokud by „chlípný“ muž během tance dívčinu ruku příliš tiskl, nebo ji nevhodně zalichotil, mohla dívka náhle tanečníka opustit pod jakoukoli záminkou.¹⁵⁵

Mladá dívka ještě v 80. letech se v českém prostředí mohla nechat chlapcem vést pouze na plesech, jepatřilo se, aby se pán mladé dámě pokoušel při jakékoli zámince stisknout její ruku, pokud se nejednalo o potřesení rukama či o tanec. Po jeho ukončení se měla ctnostná žena co nejrychleji ze sevření vymanit a pokud by „chlípný“ muž během tance dívčinu ruku příliš tiskl, nebo ji nevhodně zalichotil, mohla dívka náhle tanečníka opustit pod jakoukoli záminkou.¹⁵⁶ Dívka v případě takového mužova „pochybení“ neprodleně o tom měla zpravit

¹⁵⁰ Špitálská, J. Vaňousová, B. Zimová: *Učebnice domácích nauk pro obecné školy. Viz Antologie*, (<http://kvh.upce.cz/zamestnanci/antologie/spitalska.htm>)

¹⁵¹ Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 24. Dobrým společenským mravem pro mladé dívky bylo starším a vznešenějším dámám políbit ruku. Pokud se dívka klanila, poklony by však neměly být až příliš hluboké, nemá se přehánět také lichocením. Tím, podle autora, dotyčná naopak nechtěně zdůrazní, že není zvyklá se pohybovat v dobré společnosti. Mladá dáma by podle dobových mravů neměla být představována muži, nýbrž výhradně ženami, nepředstavuje – li ji výhradně její blízký příbuzný. *Tamtéž*, str. 24.

¹⁵² Karel Balík. *Květnice*, str. 90.

¹⁵³ Jako jeden z prostředků koketérie byl dokonce považován i slunečník, který byl hojně používán při procházkách, jako prostředek ke koketování též neměl být zneužíván vějíř. Proti dobrému mravu však bylo zrovna tak použít vějíř jako zbraň. Paradoxně jako známky koketérie někteří vnímali i odmlouvání, prastořekost a hádky v přítomnosti pánů. S. K. Neumann. *Dějiny ženy. Svazek 4. Žena novodobá a moderní*. Praha 1934, str. 169. ISBN 902622-2-8.

¹⁵⁴ Honorata Zapová z Wisnovských. *Nezabudky*, str. 77.

¹⁵⁵ A. K. Víták. *O obcování*, str. 76.

¹⁵⁶ *Tamtéž*, str. 76.

člena rodiny. Dívky i dámy, podle společenského rádce 80. let, neměly strpět, aby se jich páni dotýkali a ony samy se ještě méně směly dotýkat cizího muže.¹⁵⁷ Při rozhovorech si dívka měla od svého protějšku udržovat patřičný odstup, neslušelo se, aby se i v důvěrnějším hovoru k někomu příliš tiskla. Jeden z názvu podkapitoly „Zdrženlivost dam při zábavě“ ve společenském rádci výmluvně vypovídá o společenské normě chování dam a slečen ve společnosti.¹⁵⁸ Pokud dívku oslovil neznámý pán a dívka z jeho otázky poznala „nemravný“ úmysl, na jeho smělost a neslušnost neměla mladá žena vůbec odpovídat a měla se co nejrychleji vzdálit. Podobně pak pokud došlo k nevhodným řečem ve společnosti, ctnostná mladá dáma neposlouchala, ale raději rozmluvu přerušila. Co nejdůsledněji se měly dívky vyvarovat poslouchání svůdných řečí.¹⁵⁹ Některé věci v rozmluvě mezi pány a dámami ani jmenovány být nesměly. Například se neslušelo, aby dáma mluvila o „lýtkách“, od dámy nemělo být vysloveno ani slovo „chlap.“¹⁶⁰ Neslušelo se dokonce ani, aby mladá dáma mluvila o mužích nadšeně. V případě, že by muž zasloužil pochvaly, měla by tak učinit pouze mírně, nikoli příliš „srdečně.“ Také nebylo dobrým mravem, aby se mladé dámy nechávaly od pánů „častovati“. Častovat se směly nechat jen od blízkých příbuzných nebo starých přátel, neboť by se mohly rychle ocitnout „v ústech lidí.“¹⁶¹

Podle Zapové by se měla „každá dívka podobat fialce, která vždy hledá stín a v trávě se ukrývá, když ji milá vůně prozrazuje.“¹⁶² Podle Hansgirkové krásu dívky tvořila především její ctnost a nevinnost a panna měly být dokonce „dražší než živobytí samé,“ neboť pokud jej ztratí, „život její poskvrněn zůstane na věky.“¹⁶³ Rodiče proto na své dcery až úzkostlivě dohlíželi. Přísný dozor rodičů dokazovala i skutečnost, že pokud nemocná dcera ulehla na lůžko, případné dary od chlapců jako květiny a pozornosti „na uzdravenou“ mohly být předány jen s povolením rodičů. Dohled rodičů nad dospívajícími dcerami polevil, pokud kdy byly umístěny v různých penzionátech, či internátech, kdy přísný dozor přebíraly vychovatelky, které měly rovněž za povinnost chránit dívčí čest. Dobré jméno v mravoučných spisech představuje více než věno a „kdo dobrou ženu našel, více našel než

¹⁵⁷ Tamtéž, str. 77.

¹⁵⁸ Antonín Konstantin Víták, *O obcování*, str. 31. Autor společnosti osmdesátých let vysvětluje, jak to mají ženy oproti mužům během zábav ulehčené, jelikož se od nich neočekává aktivní přístup, nýbrž jejich zdrženlivost. Ženy a dívky mají zejména dbát na to, aby „spanile držely předměty jako vějíř či kapesní šátek, neboť ztráta neb upadnutí vyvolaly by výtržnost a smích“. Tamtéž, str. 31.

¹⁵⁹ Tamtéž, str. 79.

¹⁶⁰ Tamtéž, str. 35.

¹⁶¹ Tamtéž, str. 86.

¹⁶² H. Zapová. *Nezabudky*, str. 54.

¹⁶³ Fr. Hansgirková. *Průvodce dívky a budoucí hospodyně*. Praha 1869. Viz *Antologie*, (<http://kvh.upce.cz/zamestnanci/antologie/hansgirkova.htm>).

zlato a perly.“¹⁶⁴ S tím by se však pravděpodobně většina ženichů 19. století ve skutečnosti nespokojila. Nevinnost a čest měly být pro dívku 19. století nejdůležitější. Čest ztrácela i dívka, která políbila jiného muže, než svého oficiálního snoubence.¹⁶⁵ Snoubenec ji často už nechtěl pojmout za manželku. Navždy ztrácela žena úctu slušných lidí, pokud měla předmanželský styk. Hanba a opovržení by padlo i na dítě, které z tohoto spojení mohlo být počato. Na nedotknutelnost „předmanželského věnečku“ dbala nejvíce církve protestantská. Každá dívka a žena si zakládala na dobré pověsti, neboť takto vnímaná společenská bezúhonnost byla právě v 19. století výrazným kritériem. To, jakou měla dívka pověst, bylo pro její provdatelnost velmi důležité. „Bohatá nemůže být každá křesťanská panna, ale čistotná má být každá.“¹⁶⁶ Pannství bylo nutností pro označení „slušného děvčete“ ještě i v meziválečném období. V knize pro dívky z roku 1917 se dočítáme, že „dobré jméno má zvláštní důležitost pro dívku, která do života vstupuje a jejíž celé životní štěstí mnohdy jen na dobré pověsti spočívá.“¹⁶⁷

Ztráta samotného panenství nebyla jediné, čím si mohla dívka v očích veřejnosti uškodit. Někteří viděli však také za nečisté tzv. „polopanny“ dívky, které si užily rozkoší lásky, aniž by při tom ztratily ze svého věnečku. Za podobně nemravné a necudné byly také posuzovány ty, které se buď jednou oddaly onanii,¹⁶⁸ nebo i jen erotickým snům a představám. Na sklonku 70. let Hansgířová radí pannám, aby nikdy sebe neposkvrnily ani necudnou myšlenkou.¹⁶⁹ Rodiče, aby zamezili dráždění pohlavního pudu dítěte, měli dbát na to, aby se jejich dítě přes den natolik unavilo, že tvrdě usnulo. Doporučovalo se také, aby potomci byli posíláni raději do společnosti mladších, ve které déle zůstanou dětmi. Didaktická literatura ze třicátých let 20. století však již připouští, že onanie je sociálně absolutně neškodná, snad někdy působí

¹⁶⁴ In : Kazatel cit. dle Zuzana Čevelová. *Gender, víra a manželství*, str. 98.

¹⁶⁵ Milena Lenderová, Karel Rýdl. *Radostné dětství? Dítě v Čechách 19. století*. Praha 2006, str. 265. ISBN 80-7185-647-9. Přesto ještě za první republiky byli mnozí zastánci toho, aby se mladí lidé políbili poprvé až v den zasnoubení. Srov. Lillian Eichlerová, Edgar Th. Havránek. *Pravidla společenského chování*. Praha 1925, str. 62, 69. V rodinách, kde se přísně dbá na společenský mrav, při zasnoubení ženich směl nevěstu políbit pouze na čelo. „Někteří rodiče, třebaže oči zahmouří, dovolujíce, aby snoubenec snoubenku při příchodu a odchodu na čelo políbil. Dobrému tónu však lépe odpovídá, spokojí – li se pouhým stisknutím ruky.“

¹⁶⁶ Karel Balík. *Květnice*, str. 133.

¹⁶⁷ *Tamtéž*, str. 17.

¹⁶⁸ Po celé 19. století se však pojmu onanie ani masturbace nepoužívalo. Užíván byl pojem sebeprznění, který sám o sobě vyjadřoval, že se jedná o činnost zcela nevhodnou. Ti, kteří se zcela chtěli vyhnout použití tohoto hanlivého výrazu, používali označení „věc tuze nemilá“ či „tajný hřích mládeže.“ Podle soudobé literatury rodiče, aniž by věděli, čeho se dopouští, škodili dětem tím, že jim servírovali pokrmy a nápoje, které byly spíše určené pro dospělé, jako káva, pivo či kořeněná jídla a častá masitá jídla, neboť měla dráždit tělo. Obzvláště se nedoporučovalo dávat tyto pokrmy a nápoje na noc. Proti tomuto nešvaru měla rodina bojovat dodržováním správné životosprávy. Po ulehnutí dospívajícího mají také rodiče dohlédnout, aby dítě mělo obě ruce na příkrývce a dohlédnout na to, aby takový mladý člověk nepolehával dlouho v posteli a měl ustavičné zaměstnání. Milena Lenderová, Karel Rýdl. *Radostné dětství?*, str. 258, 259.

¹⁶⁹ F. Hansgířová. *Průvodce dívky a budoucí hospodyně*. Praha 1869. Viz *Antologie* (<http://kvh.upce.cz/zamestnanci/antologie/hansgirgova.htm>)

sociálně kladně.¹⁷⁰ Stejně tak by rodiče měli počkat co nejdéle s tanečními hodinami pro své dítě, u dívek alespoň do šestnácti let, neboť „*sama krásná hudba probouzí a vzněcuje lásku.*“¹⁷¹ Muže mělo děsit jakékoli chování, které by značilo, že dívka již někde byla seznámena s tajnostmi fyzické lásky. V každém případě jen počestná dívka měla na „svatebním trhu“ šanci.¹⁷²

Ani ve druhé polovině století se neslušelo, aby dívka byla ponechána o samotě s mladým mužem. Vždy bylo zapotřebí třetí osoby, která byla jistotou, že vše zůstane v mezích „normy“. Bylo tedy vyloučeno konat navštěvovat pány, leda s rodiči, stejně tak takové návštěvy přijímat, nanejvýš ve své rodině. To se týkalo i páru, který měl před svatbou. Sama budoucí nevěsta se měla vyvarovat okamžiků, aby nezůstala sama s budoucím ženichem, aby předešla tomu, že by muž nemusel být zdrženlivý. Ženich mohl své nastávající v přítomnosti lidí nejvýše políbit ruku.¹⁷³ Budoucí nevěsta měla také hledět na to, aby byla v přítomnosti budoucího manžela co možná nejlépe ustrojena, ovšem opět pouze „cudně.“ Proto se dívky především „*za vývoje lásky*“ měly šatit co nejhudobněji, „*nevábivě.*“¹⁷⁴ Dívky byly stále upozorňovány, že „*stud, je nejvzácnější cit lidský.*“¹⁷⁵ „Nestydaté“ věci nesměla dívka ani psát, číst ani mluvit. Dokonce se neslušelo, aby mladé děvče začalo vést hovor o lásce.¹⁷⁶ Mravní čistotu si měly počestné dívky zachovat i tím, že se budou vyvarovat pohledům na cokoli neslušného, včetně neslušných obrazů a soch, natož aby takové předměty ani přijímat. Proto se ani neslušelo přijímat dary příliš osobní povahy. Mladý muž mohl své budoucí nevěstě darovat knihy, květiny nebo bonbony, ale „*darování věcí, které se nosí, jako šaty a podobně, svědčí o špatném vkusu.*“¹⁷⁷ V první polovině 19. století dokonce nebylo ani považováno za důležité, aby se pár před svatbou více poznal.¹⁷⁸ První polibek si budoucí manželé museli schovat až do zasnubního dne.¹⁷⁹ Rodina měla dceru pod dohledem často až bezprostředně do svatebního obřadu, jelikož ani mezi snoubenci nebylo po celé 19. století povoleno nějakých něžností. Ještě v polovině 20. let většina společnosti neviděla důvod, proč by chování snoubenců na veřejnosti mělo být po zasnoubení vřelejší, než bylo předtím.

¹⁷⁰ A. Forel. *Pohlavní otázka*, str. 198.

¹⁷¹ Karel Kálal. *Věno českých dívek*, str. 27.

¹⁷² Rettigová dokonce viděla dívku zbařenou počestností jako téměř mrtvou, což potvrdovala tím, že takové dívky ve svých povídkách často nechala propadnout šílenství, či zemřít. Milena Lenderová, K. Rýdl. *Radostné dětství?*, str. 264.

¹⁷³ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 88.

¹⁷⁴ Karel Kálal. *Věno českých dívek*, str. 29.

¹⁷⁵ *Tamtéž*, str. 29.

¹⁷⁶ Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 91.

¹⁷⁷ Lillian Eichlerová, Edgar Th. Havránek. *Pravidla společenského chování*. Praha 1925, str.71.

¹⁷⁸ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 78.

¹⁷⁹ *Tamtéž*, str. 86. Zásnuby byly pro většinu společnosti 19. století nezbytné ovšem nebyly závazné, s výjimkou období konkordátu. *Tamtéž*, str. 86.

„Sladké projevy lásky za přítomnosti jiných jsou tuze nevkusny. Spokojte se s podáním ruky.“¹⁸⁰ Dávat veřejně najevo důvěrnost, byť i jen oslovováním, bylo nevkusné.¹⁸¹ Budoucí nevěstě zasnoubením vyplývaly četné povinnosti. Například, ačkoli od ní nebylo očekáváno, že se vzdá všech svých přátel druhého pohlaví bez rozdílu, přece jen je nesměla přijímat za své hosty a neměla s nimi již chodit do divadla nebo na ples bez svolení svého snoubence. Naprosto se neslušelo, aby se zasnoubená dívka objevovala na různých zábavách, v kavárně či na promenádě sama, „ještě k tomu zavěšena“.¹⁸² Ještě dokonce ve třicátých letech 20. století byla dívčí předmanželská nevinnost vnímána nejen jako ctnost, nýbrž téměř i jako norma slušně vychované dívky. Dokládá to výrok studenta z roku 1932: „Nedovede-li si dnešní moderní dívka do dvaceti let zachovati panenství, (...), nikdo v ní také nemůže vidět budoucí dárkyni života, budoucí vychovatelku, mající stavěti hmotné a duchovní základy budoucího lepšího člověka, (...), v dívce s bohatými zkušenostmi předmanželskými nemohu, prosím, viděti nic než ... Ano, máte to slovo právě na jazyku.“¹⁸³ Označení „běhna“, „coura“ byla ta nejhanlivější označení, neboť právě čest byla tím, co dívce i ženě přinášelo vážnost a úctu.¹⁸⁴ Navíc někteří lidé, ještě ve třicátých letech 20. století věřili, že předčasná pohlavní zralost vede často k velmi agresivní sexualitě.¹⁸⁵ Avšak již v těchto letech jsme se mohli dočíst, že žena má nárok, aby byla o pohlavních poměrech dokonale poučena dříve, než se provdá. Muž a žena, než se vezmou, měli se vzájemně poučit o svých pohlavních poměrech a požadavcích, aby se později nedostavila těžká zklamání a trvalé, nevyléčitelné nesrovnalosti.¹⁸⁶

¹⁸⁰ Lillian Eichlerová, Edgar Th. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 68. Jen na venkově a v zahradě mohou se snoubenci procházeti zavěšni, ale pustí se, vstupující do domu a pokojů. *Tamtéž*, str. 69.

¹⁸¹ *Tamtéž*, str. 69. Oslovují se stále „slečno“ a „pane“ a mluví-li o sobě, říkají: „Viděla jsem dnes pana Jaroslava,“ nebo „Odevzdám to slečně Marii.“ *Tamtéž*

¹⁸² *Tamtéž*, str. 67. „Vyskytla-li se přesto nedopatřením na nějaké zábavě bez svého snoubence, musela se tam chovat nanejvýš zdrženlivě, netančit, nevyznamenávat žádného z přítomných pánů, ani nedopustit, aby byla vyznamenávána.“ *Tamtéž*, str. 68.

¹⁸³ S. K. Neumann. *Dějiny ženy*, st. 171.

¹⁸⁴ Lynn Abrams. *Zrození moderní ženy*, str. 150. Stejně tak hanlivé bylo označení „šmudla“, neboť lajdáctví bylo téměř stejně těžkým proviněním jako neřest. *Tamtéž*, str. 150.

¹⁸⁵ A. Forel. *Pohlavní otázka*, str. 196. Stejně tak autor odsuzuje procitnutí pohlavního pudu ve věku stařeckém nebo také jeho „uchování abnormálně dlouhé.“ *Tamtéž*, str. 196.

¹⁸⁶ *Tamtéž*, str. 363.

3. Povinnosti ženy ve vztahu k manželovi

V křesťanském manželství je muž hlavou rodiny a domácnosti. Církev se však bránila tomu, aby byla mužova vláda vykládána v despotickém smyslu. Žena odcizená domácím povinnostem, však nebyla pro muže tou pravou životní družkou. Manželé měli povinnost žít ve společné domácnosti, kterou ustanovuje muž, a zůstat spolu až do smrti.¹⁸⁷ Vzhledem k tomu, že příčiny k zákonnému rozpadu manželství byly značně omezené, zní označení „do smrti“ jako celá věčnost, avšak skutečnost byla taková, že vzhledem k vysoké mortalitě v 19. století trvala průměrná manželství „pouze“ deset až třináct.¹⁸⁸

Rodina 19. století byla řízena tradicemi a rozhodující moc měl muž i podle zákona. Ten za svou rodinu zodpovídal „před Bohem a vrchností.“ Podle občanského zákoníku z roku 1811 měly ženy respektovat mužovo rozhodnutí a především dohlížet, aby se rodina podle něho řídila a měly muži pomáhat při získávání obživy. Z hlediska práva muž ženu vždy zastupoval, disponoval s jejím majetkem.¹⁸⁹ Bohužel mnohé zákony z roku 1811 platily ještě začátkem 20. století, a proto až do konce existence habsburské říše ženy nedisponovaly stejnými právy jako muži.¹⁹⁰ Jako argument, proč by se nemělo ženám uzнат rovných práv s muži, bylo podle některých dokonce to, že by pak zákonitě vymizela galantnost, šetrnost a ohledy, které muži prokazují ženám.¹⁹¹ Mnoho platných zákonů stavělo ženy na roveň dětí a osob duševně nezpůsobilých.¹⁹² S muži byly téměř rovnoprávné jen tehdy, pokud šlo o svobodu slova a tisku, právo shromažďovací, svobodu víry a svědomí a právo volného stěhování.¹⁹³ Podle platného zákona neexistovala svoboda žen v manželství, manželka byla povinna akceptovat omezování své osoby i užívání svého majetku manželem.¹⁹⁴ Rovněž neměla právo rozhodovat

¹⁸⁷ Zuzana Čevelová. *Normativní církevní prameny jako jeden ze zdrojů generových konstruktů 19. století*. In: *Dějiny žen aneb Evropská žena*, str. 498, 499.

¹⁸⁸ M. Lenderová, *K hříchu*, str. 107.

¹⁸⁹ Jana Macháčová. *Žena v 19. století jako „přívěsek“?* In.: *Dějiny žen aneb Evropská žena*, str. 209.

¹⁹⁰ Zákonem číslo 142 z 21. 12. 1867 byly ženy omezeny v právu spolkovém, ve svobodě vědy a vyučování, svobodě volby povolání či svobodě živnostenské. Někteří dokonce argumentovali tím, že větší práva mužů jsou vykoupením jejich branné povinnosti a účasti ve válkách. Viz Marie Neudorfllová. *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy a zklamání na cestě k emancipaci*. Praha 1999, str. 99. ISBN 902622-2-8.

¹⁹¹ Lynn Abrams, *Zrození*, str. 55.

¹⁹² VÍZ Marie Neudorfllová. *České ženy v 19. století*, str. 100. Přestože podle zákona směl provozovat živnost, pro kterou byl kvalifikovaný, každý bez rozdílu pohlaví, dívky ještě v 90. letech neměly přístup na většinu oborů. *Tamtéž*, str. 100.

¹⁹³ *Tamtéž*, str. 100. Ze svobody slova a tisku však byly téměř hned roku 1868 a následně znovu r. 1894 tiskovými řády prakticky vyloučeny. O změnu zákona pak směly požádat jen ženy, které však paradoxně podle zákona 134 nesměly být členkami žádného politického spolku či strany. *Tamtéž*, str. 100.

¹⁹⁴ Žena totiž nebyla sama způsobilá spravovat svůj majetek. Jejím poručníkem však rovněž nemohla být žena. Podobně pak ženy nemohly podle zákona ještě z roku 1882 být svědky při soudních sporech. *Tamtéž*, str. 101.

o svých dětech, o svolení nezletilých ke sňatku či adopci. Až „velká“ válka rozšířila poručnícká a dědická práva žen.

Společnost viděla v zakotveném morálním řádu rodinu jako instituci ryze patriarchální. Některým „zpátečnickým“ názorům široké veřejnosti se pokoušel čelit již Vojta Náprstek, který do pražské společnosti vnesl názory na postavení žen z USA, kde v té době byla emancipace nejpokročilejší. Vojta Náprstek byl průkopníkem nejen vynálezů, ulehčujících ženskou práci, ale první byl rovněž ve své snaze prosadit pro ženy volební právo. Byl přesvědčen, že ženy ekonomicky samostatné měly mít právo volit. Bohužel svým pokusem prosadit tento návrh „předběhl“ dobu, resp. sociální demokracii, o deset let.

3. 1. Volba partnera, sňatek aneb „normální“ je být vdaná

Po celé 19. století měli rodiče větší či menší vliv na výběr partnera svých dětí. Čím bohatší rodiče byli, tím vyšší si kladli nárok se k výběru vyjadřovat, neboť při svatbě šlo stále ještě především o ekonomické zájmy a cit byl často až druhořadý. Honorata Zapová dokonce milostné vzplanutí považuje za neštěstí, za „neblahou náruživost.“¹⁹⁵ Před svatbou měla si dívka stanovit cíl „*položít svou oběť a sebezapření pro uložený manželský stav a řídit se podle toho, aby její náklonnost k budoucímu choti vždy všemu nebezpečí odolala.*“¹⁹⁶ K oltáři pak mladá žena, které výběr rodičů jejího budoucího partnera nebyl zrovna po vůli, neměla přistupovat vzlykající a plačící, neboť by tím urážela svého ženicha.¹⁹⁷

V případech, že by si dívka jako svého budoucího partnera zvolila někoho, koho by rodiče považovali za nevhodného, měli jí jejich přesvědčení vštěpovat „*po nepatrných kapkách a každá kapka buď podána v cukru.*“¹⁹⁸ To bohužel bylo většinou daleko od reality a rodiče dcerunce velmi důrazně vysvětlili, ať na svého vyvoleného zapomene. Pokud je dcera neuposlechla, mohla být dokonce i vyděděna.¹⁹⁹ Rakouský zákon však určoval, že rodiče jsou povinni zajistit dceři přiměřené věno, na které měla dcera právo dokonce i tehdy, když se vdala bez souhlasu rodičů, pokud ovšem důvod k odmítnutí ženicha nebyl dost opodstatněný.²⁰⁰

¹⁹⁵ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 96.

¹⁹⁶ Julie Gintlová. *Ideál ženy emancipované*. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/gintlova.htm>)

¹⁹⁷ *Tamtéž*. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/gintlova.htm>)

¹⁹⁸ Karel Kálal. *Věno českých dívek*, str. 33.

¹⁹⁹ M. Lenderová, B. Kopiczková, J. Burešová, E. Maur (eds.). *Žena v českých zemích*, str. 294.

²⁰⁰ Viz. Marie Neudorfllová. *České ženy 19. století*, str. 101, 105.

Když se mladá dívka zamilovala a lásce nebylo přáno, rady na nešťastnou lásku zněly „*duševní a tělesná práce.*“²⁰¹ Svolení rodičů ke sňatku bylo dlouho považováno za něco zcela zásadního, což dokazuje i skutečnost, že také v dnešní moderní době muž žádá o povolení ke sňatku rodičů dívky, byť dnes již ryze formálně.

Důvodem, proč rodiče lásce nepožehnali, bývalo, že muž pocházel z nižší sociální třídy, nebo jeho příjmy nedosahovaly požadované výše, nebo dokonce pouze jeho odlišné politické smýšlení. Ideální partner pro měšťanskou dceru měl pocházet z prostředí nejen politicky, ale nejlépe i národnostně stejnorodého.²⁰² Proto nebylo výjimkou, že si muži našli budoucí choť mezi dcerami svého zaměstnavatele. Našlo se ale několik kritiků takovéto volby. Zastávali názor, že muž, pokud jeho příjmy nejsou dostačující, by se měl vyvarovat výběru nevěsty příliš bohaté, chce-li zůstat pánem v domě.²⁰³ Postupem času se čím dál více bralo na zřetel také již přání dětí, koho si chtějí, či nechťejí vzít. V knize z 20. let, která nepopírá, že „*ve věcech sňatku mají právo, ba i povinnost raditi rodiče*“, se již setkáváme s vyjádřením se dcery, zda se jí rodiči doporučený ženich zamlouvá. Důvody nesympatií si však dívka měla nechat pro sebe. „*Jestliže se mladý muž dívce nelíbí, nebo naopak, bylo by neslušností povědět rodičům proč.*“²⁰⁴ Dívka se dokonce v tomto případě nikdy neměla dozvědět, proč byla odmítnuta nebo že nabídka jejích rodičů nebyla přijata. V žádném případě již nemá dojít ke svízelm, které vznikají, nutí-li rodiče svou dceru do sňatku proti srdci. Autor tohoto doporučení rodičům se však, jak píše, nechce o těchto věcech šíře rozepisovat pro „*nechutnost tohoto tématu*“, avšak přes svou nechuť přiznává, že i v této době je stále „*sňatek přese všechnu velkou lásku snoubenců více nebo méně obchod.*“²⁰⁵

Sňatky byly u střední vrstvy společenským i ekonomickým stavebním materiálem. Dobrá volba partnera často zvýšila majetek mužů nebo zlepšila jejich postavení. Dokladem toho byla i četná sňatková inzerce, kdy o zalíbení nemohla být ani řeč. Nejmateriálněji přistupovali k těmto inzercím důstojníci a příslušníci šlechty, kteří požadovali mnohdy až astronomické sumy věna. Sňatku chtějí muži uváděti v inzerci své poměry a bez okolků zde vyčíslili požadovanou výši věna nebo sociální statut hledané partnerky. Fyzická přitažlivost nebyla až tolik důležitá. Dívka měla vybírat podle chování, které značilo „*mocného a vysoce vzdělaného*

²⁰¹ Karel Kálal. *Věno českých dívek*, str. 33. Dívám v takovém případě bylo také doporučováno vyhýbat se kontaktu s daným mužem a rodičům nešťastně zamilované bylo kladeno na srdce, aby svou dceru v těchto chvílích neopouštěli a starali se o její společnost lidí jí nejmilejších. *Tamtéž*, str. 33.

²⁰² M. Lenderová. *K hříchu*, str. 85.

²⁰³ *Tamtéž*, str. 73.

²⁰⁴ L. Eichlerová, E. Th. Havránek. *Pravidla společenského chování*. Praha 1925, str. 61. „*Dívka musí být rovněž diskrétní a nikdy se nesmí chlubit počtem svých nápadníků, aby nevypadala – hloupě.*“ *Tamtéž*, str. 61.

²⁰⁵ *Tamtéž*, str. 75.

ducha. V jakém těle přebývá, toť vedlejší otázkou. Dostačí, že krasocit její ničím uražen nebyl.“²⁰⁶

V polovině 19. století se sňatky z rozumu stávaly již častým terčem kritik. Přesto i nadále naprosto převažovaly sňatky v rámci jedné sociální skupiny. Podle mravokárných příruček neměla však sama dívka „ohrnovat nosík“ nad ženichem, který zrovna nebyl bohatý, či vysoce postavený.²⁰⁷ Naštěstí ubývalo situací, kdy rodiče provdali svou dceru, aniž by brali určitý ohled na její cit. Ještě na počátku 20. století většina středostavovské společnosti věřila, že rozum bývá často spolehlivějším vůdcem než prudká, ohnivá láska, a proto byly shledávány sňatky z rozumu nejlepším řešením.²⁰⁸

Svatba z lásky ale nevytizela, docházelo k ní však mnohem častěji v proletářské společnosti, kdy měli mladí lidé více svobody při výběru. Pro manželství se často rozhodovali z důvodu ekonomických, jelikož vést domácnost ve dvou bylo výhodnější než samostatně, a dále je k tomu často vedlo „dítě na cestě“ nebo často už i děti narozené. V chudých krajích, kde převažovalo obyvatelstvo bez dostatečných prostředků k založení domácnosti, existovalo stále dost nesezdaných párů, které žily, jako by byly faktickými rodinami.

Sňatky byly, s výjimkou deseti let – 1857 až 1867, kdy je konkordát vrátil církevním soudům, občanskou záležitostí. Přesto, jelikož byla většina české společnosti katolická, zůstávaly normou stále sňatky církevní. Až vznik republiky umožnil výběr mezi sňatkem civilním, či církevním. Na tuto změnu reagovala katolická obec velmi negativně. Katolíci poukazovali na to, že odklon od církve povede k úpadku rodiny a rodinného života.²⁰⁹

Ke konci 19. století, v souvislosti s růstem ekonomicky soběstačných žen, začaly být při svém výběru manžela náročnější a manželství plánovaly. Ty, co vstupovaly do manželství, čím dál více činily z vlastní vůle a manželství se začalo uzavírat na základě náklonnosti. Láska jako důvod k uzavření sňatku se definitivně stabilizovala až mezi válkami a volba manžela již nepodléhala přání rodičů, nýbrž je svobodným právem dcer. Změna pohledu na manželství ovšem zapříčinila stoupající nechuť ke sňatkům.

Věk, kdy se muži ženili, byl odkládán, protože muž měl být schopen nejen uživit ženu, ale i budoucí potomky. Měl zajistit rodině zázemí vhodné jejich společenskému statutu. Jelikož výlohy spojené s domácností v průběhu let vzrůstaly a standard střední třídy vyžadoval stále

²⁰⁶ Julie Gintlová. *Ideál ženy emancipované*. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/gintlova.htm>)

²⁰⁷ *Tamtéž*, viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/gintlova.htm>)

²⁰⁸ Karel Balík. *Květnice*, str. 31. Lidové pořekadlo „Manželství, jež k cíli svazku svého nemá ctnost a lásku, nýbrž jen chlipnost a jmění – brzo se v peklo promění.“ uchazeče o manželství varovalo před jeho uzavíráním při absenci lásky. *Tamtéž*, str. 31.

²⁰⁹ M. Lenderová, B. Kopiczková, J. Burešová, E. Maur (eds.). *Žena v českých zemích*, str. 110.

více pohodlí, muž se mohl oženit až tehdy, když byl schopen obstát těmito požadavkům. Důstojníkům či úředníkům bylo předem zapotřebí dosáhnout určité hodnosti, lékaři a právníci měli mít již nějakou klientelu, obchodníci potřebovali podnik již fungující a spisovatelé či učenci již věhlasné jméno. Zkušenosti a finanční zázemí nebylo lehké získat před 30. až 35. rokem svého života, a proto ve středních kruzích byli mladí manželé výjimkou.²¹⁰ Nevěsta měla být, podle dobových představ, mladší než ženich. Podle výchovných spisů a veřejného mínění byl ovšem ideální věk dívky pro svatbu přibližně dvacet let,²¹¹ což se mladým ženám většinou dařilo. Na počátku 20. století byl sňateční věk kolem třidvaceti let u žen a šestadvaceti let u mužů.²¹² Ve městech byl ovšem věkový průměr vyšší, tedy ke konci století 26 – 27 let u žen a 28 – 29 let u mužů.²¹³ Na venkově panovaly poněkud jiné zvyklosti a lidé se brali nejen dříve, ale také častěji.²¹⁴ V polovině 20. let 20. století stále většina společnosti věřila, že nevěsta má být mladší a menší nežli ženich a také duševně má k němu pohlížet spíše vzhůru.²¹⁵ V meziválečném období dočasně došlo opět k poklesu sňatečního věku, zejména se snížil věk žen uzavírajících prvních sňatek. Velká hospodářská krize, která se v českých zemích promítla nejvíce na počátku třicátých let, způsobila snížení sňatečnosti.²¹⁶

Zatímco muž sňatkem dokazoval svou ekonomickou nezávislost, žena svatbou dokladovala své kvality, coby žena zralá manželství. V časopisu z roku 1928 ještě čteme, že „žena jako květ byla utržena pro muže, aby ho svou krásou korunovala.“²¹⁷ Svatba představovala něco jako přeměnu dívky v ženu a byla pomyslným zakončením její výchovy. Dívka opouštěla původní rodinu a poměry života, ve kterých vyrostla a vstupovala do nového prostředí, mezi nové lidi. Ačkoli ve své rodné domácnosti příliš nemohla uplatňovat vlastní vůli, svatbou se pro ni mění to, že již ne otec, ale její druh je autoritou v domě. Manželův dům stává se jí domovem, jeho rodina její rodinou. Novomanželkám kladou autoři společenských rádců, aby „někdy přivřely jedno oko, někdy i obě, ale nereptaly, a příbuzenstvo svého muže zachovej v přátelské oddanosti.“²¹⁸

²¹⁰ S. K. Neumann. *Dějiny ženy*, str. 219.

²¹¹ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 74.

²¹² Jana Macháčová. *Žena v 19. století jako „přívěsek“?* In.: *Dějiny ženy*, str. 210. Hranice dívčí způsobilosti ke sňatku byla ještě na počátku 20. století 14 let. V roce 1887 bylo ze sta sňatků 79 těch, kdy oba stáli před oltářem poprvé. V každém pátém sňatku se znovu vdávala či ženila osoba ovdovělá, většinou muž. Pavla Horská, *Naše prababičky*, str. 45.

²¹³ Pavla Horská, *Naše prababičky*, str. 65.

²¹⁴ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 73.

²¹⁵ L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 121.

²¹⁶ Ludmila Fialová, Pavla Horská, Milan Kučera, Eduard Maur, Jiří Musil, Milan Stloukal. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, str. 292.

²¹⁷ Časopis *Havlíček*, rok 1928, r. XVI, str. 31.

²¹⁸ L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 172.

Varování dívkám, které se provdaly bez rozmyšlení, dává Lužická ve svém mravoučném spise z roku 1901, kde píše, že *“odsuzovati sluší jen takový sňatek, do kterého žena vstupuje se lží na rtech, s odporem netajeným, často i s láskou v srdci k jinému muži, s neukojenou touhou vášně, ze zvědavosti po tajích manželství, se vzdorem a ze vzdoru, bez úcty, bez vážnosti, se zlým úmyslem ztrpčovati život toho, jemuž u oltáře přísahá věrnost, nebo pokud chce volně žítí a života v plné míře užívatí.”*²¹⁹ Stejně tak Gintlová považuje za naprosto nemravné takové sňatky, do kterých se žena vrhá jen kvůli touze po zaopatření či pěknému postavení. Podle ní taková dívka *„bude nešťastnou na věky, život její je zničen a před ní se otevírá již jen černý, děsný hrob.”*²²⁰ Podobně i Sofie Podlipská o více než třicet let dříve nabádá mladé dívky, aby se nenechaly přemluvit rodiči ke sňatku s někým, koho by si samy nedovedly vážít. Obětovaly by, podle ní, důstojnost své povahy, kdyby se spojily s mužem, kvůli němuž by se musely samy změnit, anebo s ním žít v rozbroji.²²¹ V případě, kdy je sňatek dcery, který jí je nemilý, východiskem z ekonomické krize v rodině, nabádá Podlipská mladé ženy, aby raději uvážily přijetí nějakého zaměstnání a svým výdělkem pomohly rodině. Zároveň však dodává: *„Neradím děvčatům k žádným výstřednostem, nejméně pak k takovým, které se nazývají omylně emancipací. Neradím mladým manželkám matkám, aby své povinnosti zanedbaly, však napomínám přítelkyně své, aby byly připraveny na život oplývající nehodami. Nedbej však nic, že by to snad nedovolovala mužova čest.”*²²²

Podle učitelky a spisovatelky Julie Gintlové by emancipovaná žena měla chtít, aby se její svatba odbyla bez vší okázalosti, neměla by chtít stavět se na obdiv. Podobně by uvědomělá žena, podle této autorky, neměla toužit po *„moderním svatebním cestování”*.²²³ Naopak by měla po svém tichém příchodu do mužovy domácnosti hned zastat co nejvíce práce, kterou svému novému choti ušetří starosti. Také by měla novomanželka zavést rozhovor, zda si její muž přeje, aby se vzdala svého zaměstnání, pokud se nějakému věnovala. Rozhodnutí svého muže by měla akceptovat, i kdyby nebyla stejného názoru.²²⁴ Mnohé ženy si totiž neuměly představit zvládat profesi, domácnost i výchovu dětí, proto opustit dosavadní zaměstnání v momentě svatby bylo často samotnými ženami pokládáno za samozřejmé.

²¹⁹ Věnceslava Lužická. *Svatební dar*. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/luzicka.htm>)

²²⁰ Julie Gintlová. *Ideál ženy emancipované*. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/gintlova.htm>)

²²¹ Sofie Podlipská. *Studie o práci*. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/podlipska.htm>)

²²² *Tamtéž*. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/podlipska.htm>)

²²³ A. K. Víták. *O obcování s lidmi*, str. 67. Pokud jde o svatební oblečení ženy, v osmdesátých let měly být šaty vždy bílé a to i pokud se vdávala vdova. V těchto letech se ženy vdávaly v závoji a hlavu jim vždy zdobil myrtový věnec. Ten se však neslušel nasazovat znovu vdávající se vdově. *Tamtéž*, str. 67.

²²⁴ *Tamtéž*, str. 69.

Dá se říci, že většina žen měla zájem se provdat, ne všem se to ale podařilo. Některé se pouze nesetkaly s nikým vhodným. Některé ženy také nechtěly připustit svůj sociální sestup a v případě, že by se pro ně nenašel nikdo vhodný, raději zůstaly svobodné. Podle dobové normy se totiž žena měla provdat do stejné společenské třídy, v lepším případě do vyšší.²²⁵

Pro ženy, které nepatřily mezi dolní vrstvy, bylo téměř po celé 19. století vlastní zaměstnání společenskou degradací. Neprovdaná žena proto jen zřídka bývala ekonomicky soběstačná. Jelikož jen těžko mohla žít sama a starat se o sebe, zůstávala v okruhu své rodiny jako pomocnice. Hodnota rodiny spočívala především v ekonomickém zajištění, a to právě také o neprovdané členy.²²⁶ Ve většině domácností byly každé ženské ruce navíc vítány, proto neprovdaná či ovdovělá žena byla téměř po celé století vděčným pomocníkem v domácnostech. „*Neprovdané dcery mohly bezstarostně v rodině zestárnouti*“,²²⁷ prohlásila Podlipská, když vzpomínala na své dětství. Tato pomoc se stala nadbytečnou až s postupující industrializací a průmyslovou výrobou spotřebních předmětů. Přesto se s možnou alternativou ženy svobodné, samoživitelky, začínáme setkávat v literatuře až počátkem 70. let. Věnceslava Lužická sice neprovdané ženy tolerovala, ale o jejich uplatnění usilovala až Sofie Podlipská, které prostřednictvím vychovatelky ve své knize schvaluje svým neprovdaným chovankám, že našly své uplatnění, jedna v umění, druhá jako ošetřovatelka.²²⁸

Válka v roce 1866 zanechala mnoho nezajištěných vdov, jelikož část aktivní mužské populace zemřela na bojišti. Navíc v 80. a 90. letech 19. století demografické ukazatelé vypovídaly, že v české společnosti převládal nadbytek žen ve „statečném“ věku nad volnými ženichy.²²⁹

Právě tento fakt důrazněji otevřel diskusi ve znamení, „co s ženami bez mužů“. Fakt, že neprovdané ženy byly finanční zátěží, přiměl veřejnost formovat názory o potřebě umožnit těmto ženám přístup k povolání. Ekonomický tlak na profesní vzdělání žen vznikl především v úřednických rodinách.²³⁰ To vše naznačovalo potřebu vzniku odborných škol. První odborná škola, která již nebyla určená jen pro pomoc chudým dívkám, vznikla na počátku 70. let v Praze. Jednalo se o školu obchodní a průmyslovou, která také zajišťovala kurzy pro vychovatelky a ošetřovatelky. Ostatní ji následovaly v 80. letech. Většina mužů se ale těžko

²²⁵ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 93.

²²⁶ Pavla Horská, Milan Kučera, Eduard Maur, Milan Stloukal. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990, str. 392. ISBN 80-7038-011-X. V řadách neprovdaných žen některých věkových skupin se setkáváme s vyšší úmrtností, než tomu bylo u žen provdaných. *Tamtéž*, str. 392.

²²⁷ S. Podlipská. *Studie o práci*, viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antologie/podlipska.htm>).

²²⁸ S. Podlipská. *Listy staré vychovatelky*, str. 18 – 31.

²²⁹ Jana Machačová. *Žena v 19. století jako „přívěsek“?* In.: *Dějiny žen*, str. 211.

²³⁰ *Tamtéž*, str. 211.

smiřovala s rostoucím vzděláváním žen. Představou mnohých mužů byla žena jako bytost submisivní, bez většího přehledu, která nemůže konkurovat muži, jelikož nemá dostatečný intelektuální potenciál. Středoškolsky vzdělaná žena začala ohrožovat mužskou dominanci, neboť tyto školy již „neprodukovaly“ jen budoucí pokorné manželky, které pouze chtějí svého chotě reprezentovat svým vzděláním, ale na ostatní ambice rezignují. Žena střední vrstvy se konečně mohla ve společnosti uplatnit i jinak než jen jako manželka a matka. Vhodné povolání pro svobodné středostavovské ženy se většinou nadále drželo v okruhu pracovních činností, které bylo zvykem vykonávat ženou. Převážně se jednalo například o vychovatelky, ošetrovatelky nebo v dnešním označení švadleny. Velkým pokrokem se ale stalo, že již bylo přípustné, aby si sama žena na své živobytí vydělávala, a nemusela tak být „přítěží“ příbuzné rodiny.

Jelikož život bez manžela dlouho představoval něco nepatřičného, byly neprovdané ženy mnohdy předmětem lítosti. Snad ještě horší postavení měla svobodná matka - ta byla společností 19. století chápána stále jako cosi nepatřičného. Vnímavější povahy tyto ženy litovaly, většina je však pouze odsuzovala a pohlížela na ně s despektem. Jelikož ctnost byla v 19. století nejdůležitějším atributem správné ženy, některé svobodné dívky, které se chtěly vyhnout společenské degradaci, volily zoufalou strategii zbavení se narozeného dítěte.²³¹ Problém infanticidy přesto způsobovaly spíše ekonomické důvody, tedy, že sama žena nebyla schopna skloubit péči o své dítě se zaměstnáním, kterým by musela uživit sebe i dítě.

Tzv. stará panna nebo žena, která od svého muže odešla nebo brzy ovdověla, byla během 19. století přibližně každá pátá. Dobrovolně nevstoupit do manželství se v druhé polovině 19. století rozhodla každá desátá žena a dvanáctý muž.²³² Ve století 20. až do roku 1921 byla dokonce každá pátá dívka či žena svobodná. Podle sčítání obyvatel v Rakousko – Uhersku z roku 1880 převažoval počet nikdy neprovdaných žen od věku třiceti let nad počtem nikdy neoženěných mužů.²³³ Koncem století se však malé procento žen rozhodlo zůstat svobodnými dobrovolně. Po celé 19. století ale byla i některá zaměstnání, při nichž bylo přímo zakázáno se vdávat. Jednalo se zejména o učitelky, u kterých byl celibát zrušen až v roce 1919 přijetím ústavy. Do té doby byla omezena v českých zemích i rozvodovost; pro katolíky nepřipadala vůbec v úvahu, přičemž většina tehdejší společnosti byla katolického vyznání. Téměř po celé 19. století konzervativní, místy až prudérní společnost, rozluku neodpouštěla, ať bylo společenské postavení ženy jakékoli. Již na přelomu století se však začala rozvodovost

²³¹ Podrobně viz kapitola IV.

²³² M. Lenderová, *K hříchu*, str. 73.

²³³ Pavla Horská. *Naše prababičky*, str. 40.

zvedat, neboť ženy byly již na své muže více náročně, než jejich babičky a některé z nich byly dokonce díky výdělečnosti ekonomicky soběstačné. Do manželství vstupovaly s určitým očekáváním a ne všechny se již chtěly zcela podvolit vůli svého muže. Množství těchto žen, zpočátku tvořících pouze mizivé procento, postupně rostlo. Počátkem století zaznívaly rovněž názory Sigmunda Freuda, že pohlavní abstinence je zdraví škodlivá a že „nerozlučitelnost manželství odporuje mravním principům a psychologickým zkušenostem“.²³⁴ Mnozí zástupci dělnictva se také ohrazovali proti instituci manželství upozorňováním na fakt, že v dělnickém prostředí jsou velmi rozšířené svazky volné. Ohlasy na manželskou reformu vyvrcholily v roce 1908 protestní manifestací, které se zúčastnilo okolo 3 000 lidí.²³⁵ Na této demonstraci byla zdůrazňována nevyhnutelná změna manželského práva, která vycházela ze zrovnoprávnění žen a změny jejich nedůstojného podřízeného postavení, do kterého byly uvrhnuty katolickou církví. Zazněl dokonce i hlas, že dosud platné manželské právo odporuje občanským právům a T. G. Masaryk dodal, že neudržitelné manželství je ve své podstatě nemravné a tedy obhajoval zákonný rozvod.²³⁶ Právě proto, že první československý prezident byl tohoto přesvědčení, jedním z prvních aktů nové republiky bylo zavedení možnosti ukončit manželství soudně „rozvodem od stolu a lože“, nebo rozlukou, při které oba bývalí partneři mohli uzavřít manželství nová.²³⁷ V letech 1920 až 1930 se podíl rozvedených a rozloučených žen zvýšil na 1,1% žen starších patnácti let.²³⁸

Fakt, že ženy se vdávaly mladší než muži, podobně jako demografický ukazatel, že ženy se dožívají vyššího věku než muži, způsoboval, že ve společnosti zpravidla existovalo poměrně velké zastoupení vdov. Zda se žena po svém ovdovění znovu provdala, záviselo na několika aspektech. Především se jednalo o to, jestli by měla na sňatkovém trhu co nabídnout. Tam se cenil především majetek, a proto ženy, kterým zůstala větší pozůstalost po zemřelém choti, měly velkou šanci se znovu provdat. Takovéto ekonomicky soběstačné ženy obvykle nové manželství nevyhledávaly, neboť jejich společenský status byl již dostatečný, a pokud měly děti, často jim nic nechybělo. Obecně však platilo, že čím starší žena – vdova, tím menší šanci

²³⁴ Viz Marie Neudorfflová. *České ženy v 19. století*, str. 103. Převratná byla také vůle některých uzákonit rozvod manželství na základě přání i pouze jednoho z manželů. Na počátku 20. století bylo konzervativní Rakousko po Španělsku jediná země v Evropě, kde nebyla povolena rozlučitelnost manželství. Ve skutečnosti již v Rakousku existoval Spolek odloučených katolických manželů, kterých bylo oficiálně 200 tisíc, skutečný stav byl však odhadován na 600 tisíc. *Tamtéž*, str. 103.

²³⁵ *Tamtéž*, str. 104.

²³⁶ Cílem stoupenců reformy manželského práva byla nejen možnost zákonné rozluky katolického svazku zavedením svazků občanských, ale také zrušení zastaralé povinnosti manželčiny absolutní poslušnosti svému muži. Ten pak také neměl nadále mít pravomoc rozhodovat o manželčině zaměstnání, ani neměl mít bezvýhradnou možnost volit místo bydliště rodiny. *Tamtéž*, str. 105.

²³⁷ Ludmila Fialová, Pavla Horská, Milan Kučera, Eduard Maur, Jiří Musil, Milan Stloukal. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, str. 292.

²³⁸ Pavla Horská. *Naše prababičky*, str. 45.

měla znovu se provdat. Držet smutek měla vdova minimálně rok, znovu provdat se mohla nejdříve v druhé polovině druhého roku podle společenského rádce z roku 1885.²³⁹ Ve společenském katechismu o čtyřicet let déle se ale dočteme, že za chotě se drží smutek dva roky, z toho rok je smutek hluboký.²⁴⁰ Z čehož vyplývá, že doba povinného smutku se prodlužovala, pravděpodobně proto, že mortalita nebyla již tak častá, jako dříve. Předepsané normy nařizovaly vdovám, aby se prvních čtrnáct dnů smutku zcela stranily veřejného života, a dovolí-li jejich zaměstnání, pokud možno zcela zachovaly samotu.²⁴¹

Jelikož katolická církev smyslem manželství viděla především rození a vychovávání dětí, byl by nový sňatek „staré ženy“, tj. ženy již neplodné, zbytečný počin. Pokud však vdova neměla dostatek finančních prostředků se sama uživit, většinou zafungovala záchranná příbuzenská síť, která měla pro ženy v nouzi větší pochopení, než pro muže bez prostředků, neboť se mělo za to, že muž má být schopen uživit nejen sám sebe.²⁴² Vdovy, které se znovu neprovdaly a kterým po zemřelém choti mnoho nezbylo a rodina, ať z jakýchkoli důvodů nemohla zaopatřit, zpravidla dožívaly svůj život v nouzi. Po zrušení doživotní vojenské služby byly však vdovy po důstojnících, stejně jako vdovy po městských úřednících zaopatřovány přidělováním trafik.²⁴³

Vdovy byly často vděčné za práci, kterou mohly vykonávat pro svou rodinu, jelikož být „neuzitečná“ nechtěla být žádná „řádná“ žena 19. století. S. Podlipská nabádala vdovy, že „nesmí dopřáti sobě času, aby klesaly ve smutek a se starostmi se trápily“.²⁴⁴ Podle této autorky každá nezaopatřená žena byla vděčná, mohla-li pracovat a práce jí byla velmi milá.²⁴⁵ Přesvědčení, že ten, kdo nevykonává žádnou práci, „hnije“, platilo stále.²⁴⁶ Možnost pracovat, samozřejmě v domácnosti, mělo být pro ženu štěstím. Jestli tomu tak skutečně bylo, nevíme.

²³⁹ A. K. Víták. *O obcování s lidmi*, str. 66. Vdovec se však může znovu oženit již půl roku po ovdovění, podle zákona však již po šesti týdnech, neboť bylo společností pokládáno za nezbytné nadále udržovat domácnost bez ženských rukou. *Tamtéž*, str. 66

²⁴⁰ Edgar Th. Havránek, Lillian Eichlerová. *Pravidla společenského chování*. Praha 1925, str. 282. Překvapující je informace, že smutek za smrt dítěte byl o polovinu kratší. To i navzdory tomu, že v této době již děti umíraly daleko méně často, a smrt dítěte byla tedy, na rozdíl od století předcházejícího, skutečná rána do života rodiny.

²⁴¹ *Tamtéž*, str. 288. Do tří neděl nesměly rovněž přijímat návštěvy, do šesti neděl nabízet při recepcích čaj a jiné občerstvení a půl roku návštěvy konat a účastnit se svatební mše. Taxativně bylo také vyjádřeno, do kdy mají nosit krep, do kdy černé hedvábní, jaké mohou nosit kožesiny a kdy mohou oděv doplnit šperky, a jakými.

²⁴² Alice Velková. *Venkovské ženy v l. 1650 – 1850. Perspektivy výzkumu s využitím historické demografie, mikrohistorie, historické antropologie a dějin každodennosti*. In: *Dějiny ženy*, str. 141.

²⁴³ Milena Lenderová, Božena Kopiczková, Jana Burešová, Eduard Maur (eds.). *Žena v českých zemích*, str. 348.

²⁴⁴ *Tamtéž*, viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antologie/podlipska.htm>).

²⁴⁵ *Tamtéž*, viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antologie/podlipska.htm>).

²⁴⁶ Josef Durdík. *Karakter*, str. 53 – 55. Na druhou stranu autor varuje před přepracováním, neboť vše má, podle něj, svou míru a člověk by měl umět si svou práci rozumně rozdělit. Na podporu pracovitosti ještě dodává, že kdo dovede pracovat, má silnější sebevědomí než zahalec neb lenoch. *Tamtéž*, str. 348.

Mezi povolání, pro které žena musela žít v celibátu, patřilo tradičně učitelství. Zákaz uzavírat učitelkám sňatek platilo až do roku 1919. Do té doby bylo toto povolání vhodné zejména pro ty, co neměly možnost se provdat. Jako svobodné měly tudíž jít příkladem v nejmrvnějších životě. Přesto i budoucí učitelka měla umět upéci nedělní koláč, připravit oběd a vést domácnost pro případ, že by se vyskytla možnost uzavření vhodného sňatku.²⁴⁷

Přesto, že stoupal počet žen, které se rozváděly nebo sňatek odkládaly, byl ještě ve třicátých letech 20. století svobodný stav žen považován větší částí společnosti za stav „rozhodně nedobrovolný.“²⁴⁸ Povolání údajně „*poměrně zřídka uspokojuje ženu tak dokonale, aby v ní nevzkličelila myšlenka na manželství.*“²⁴⁹ Podle autora didaktického spisu ze třicátých let si většinou výdělečné ženy kolem třicátého roku svého života uvědomovaly nebezpečí, že snad propásly vhodnou chvílí k sňatku. Proto usilovaly o to, aby vypadaly mladě, a zapomínaly, že to je jenom zoufalý boj o pravé životní štěstí, a proto „*volají po muži a po životě zabezpečeném v manželství*“²⁵⁰

3. 1. Dobrá manželka aneb „jak k manželově spokojenosti dojít“

Pokud se dívka v 19. století měla „na úrovni“ provdat, věno bylo považováno za nezbytnou pomoc při výdajích, spojených s manželstvím. Otázka věna byla také častou příčinou různých sporů mezi tchánem a zetěm, jelikož se stávalo, že oba muži měli o velikosti věna jiné představy. Otcové byli velmi štedří v případech, kdy provdání dcery za „velmi dobrou partii“, mohlo zvýšit rovněž prestiž i její původní rodiny.²⁵¹ Za rozumné investování věna bylo považováno, pokud ho muž využil k provozu své živnosti, např. pro vybavení svého obchodu, ordinace a podobně. Časté byly ovšem situace, kdy novomanžel s věnem dívky nenakládá zrovna nejlépe. V roce 1905 na stranách *Ženského světa* ženy požadovaly ochranu před manželovou marnotratností v souvislosti s jejich věny. Do daného věna se počítala i výbava,²⁵² kterou si nevěsta sebou do manželství přinášela. Velikost výbavy se odrážela v ekonomické situaci rodiny, ale středostavovská dívka si do nového domu nejčastěji přinášela velké množství ložního prádla, oblečení a nádobí. Kniha z 20. let 20. století radí

²⁴⁷ M. Bahenská. *Počátky emancipace*, str. 32.

²⁴⁸ August Foret. *Pohlavní otázka*, str. 126.

²⁴⁹ *Tamtéž*, str. 127.

²⁵⁰ *Tamtéž*, str. 127.

²⁵¹ M. Lenderová, B. Kopiczková, J. Burešová, E. Maur (eds.). *Žena v českých zemích*, str. 293.

²⁵² Ta představovala asi pětinu výše věna. M. Lenderová. *K hříchu*, str. 83.

dívčím, že by bylo mrháním času, aby dívka skromnějších prostředků šila a vyšívala po nekonečné hodiny, že ráz osobitosti může výbavě dodat monogramy či ažurování. Navíc se neměla nevěsta dopouštět obvyklé chyby, že by si obstarala více věcí, než potřebuje. Výbavu autoři pravidel společenského chování doporučují raději malou a pečlivě vybranou, než rozsáhlou a drahou.²⁵³ Z časopisu z roku 1929 se již však dočítáme, že *“zdravá žena je muži vhodnější, než sebevětší peněžité věno”*.²⁵⁴ Mimo výbavy se jako vhodné věno cenila také informovanost nevěsty o všech domácích povinnostech, kuchařském umění, úspornosti a šetrnosti.

Selka, která do hospodářství přinesla velké věno a uměla se správně chopit svých povinností, měla v rodině velmi slušné postavení. Navzdory tomu, že občanský zákoník z roku 1811 umožňoval mužům nadvládu nad ženami v jakékoli společenské vrstvě, tak postavení takovéto ženy bylo svobodnější. Ve venkovské společnosti se stávalo poměrně běžně, že pokud zemřel hospodář, stávala se jeho manželka hlavou domácnosti, než dorostl řádný dědic. Ostatně všude tam, kde se žena podílela na přínosu peněz do rodiny, nebyla vůči svému muži v tak podřízeném postavení. Úplné rozhodovací pravomoci si žena „užila“ jen pokud byl hospodář na delší dobu mimo dům.

Dobré manželství bylo součástí sociálního statusu a žít ve stabilním manželství patřilo ke znakům životního úspěchu.²⁵⁵ Manželské štěstí bylo spatřováno především v dobře zavedené a fungující domácnosti. Pokud vše dobře fungovalo, tak manželka obstarala do návratu svého muže vše potřebné, a po jeho příchodu ho již ničím zbytečným nezatěžovala. Čeká ho s otevřenou náručí, připravenou teplou večeří - nejlépe masitého pokrmu a o více chodech. Potěší ho vždy milým úsměvem, a pokud je muž zarmoucen, vyslechne ho. *„Těší zarmouceného, láskou obklopuje zneuznaného, milostným pohledem a něžnou přítulností odměňuje umdleného svého muže a jemnou rukou přátelské úcty stírá z jeho čela pot, svědka namáhavé práce, kterou vykonal pro ni i pro svou rodinu.”*²⁵⁶ Mnohé ženy svými radami nenápadně svého muže nasměrovaly, neboť *„žena povahu mužovu zjemňuje a zušlechťuje”*.²⁵⁷ Věrná manželka mohla svému choti pomoci svým vytříbeným vkusem, upozornit na detaily, kterých by si pravděpodobně muž, zaneprázdněný *„rozsáhlými obzory,”* nepovšiml - tvrdila

²⁵³ L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 87.

²⁵⁴ Časopis *Havlíček* 1929, roč. XVII, str. 125.

²⁵⁵ Ludmila Fialová, Pavla Horská, Milan Kučera, Eduard Maur, Jiří Musil, Milan Stloukal. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, str. 292.

²⁵⁶ V. Lužická. *Žena ve svém povolání*, str. 61.

²⁵⁷ *Tamtéž*, str. 57.

na konci 70. let Gintlová.²⁵⁸ Málokterá by si dovolila se svým mužem otevřeně nesouhlasit.²⁵⁹ Pravděpodobně žádný muž by v 19. století nesnesl duševní převahu manželky, to by už raději čelil její rozhazovačnosti a marnivosti.

Být ideální manželkou znamenalo v 19. století ve všech třídách zřít se vlastních osobních potřeb – obětovat sebe samu, podřizovat svou vůli i osobní tížádost svému muži, vyplnit jeho nejtajnější přání, být vždy klidná, dobře naladěná a věnovat se službě druhým. „*Ženštině dal Bůh čilejší a slabší povahu, ona jest s to, aby učinila smělého muže jemným, mírným, šťastným.*“²⁶⁰ Tvrdohlavost, hrdá a nepoddajná povaha se stává, podle knihy z poloviny století, pramenem neštěstí.²⁶¹ Honorata Zapová ve svých *Nezabudkách* mimo trpělivosti spatřuje pro ženu potřebných dalších několik ctností. Jsou jimi „útlocit, podlehlost, skromnost, lidskost, pohostinství, dobročinnost, stálost a vytrvalost“.²⁶² V útlocitu dokonce vidí nejen půvab, ale i zbraň.²⁶³ Stejně jako Zapová byl autor Karel Balík přibližně o šedesát let později přesvědčen, že trpělivostí měla být ustavičně ozbrojena každá žena. „*Z úst at' ti nikdy nevyletí zlý oheň: Už mne dochází trpělivost.*“ Ženy měly mít zvláštní trpělivost s nemocnými, starými,²⁶⁴ slabomyslnými, chudými lidmi a zvláště pak s dětmi. „*Která dívka by nedovedla s dítkami neomezenou trpělivost míti, nemá právo se vdávati.*“²⁶⁵ Ozdoby ženské duše jsou, podle autora o dvě generace staršího, jemnost, citlivost, šetrnost a upřímnost, které by však, podle něj, mohly být v nadměře i škodlivé.²⁶⁶ V druhém desetiletí 20. století autor Karel Balík vidí situaci již jinak než Honorata Zapová o téměř padesát let dříve. Doporučuje svým čtenářkám, aby byly vždy upřímné, zejména u svaté zpovědi, aby chválily jen, co chvály zasluhuje, a neváhaly udělovat výtky. Svůj úsudek měly mít odvahu sdělit otevřeně.

Cit a soucit byl vždy připisován všem správným ženám. Žena se měla ujímat nejen lidí, ale i ostatních tvorů Božích.²⁶⁷ Ženy měly být schopné snášet nemoci, zármutky a smutek či utrpení nedávat příliš najevo. Také snášenlivost s lidmi všech stavů, národností, politického přesvědčení a jiné víry a dobrou vůli s každým shledává autor u ženy jako nesporný klad a

²⁵⁸ Julie Gintlová. *Ideál ženy emancipované*, viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/ginlova.htm>).

²⁵⁹ Lynn Abrams. *Zrození*, str. 39.

²⁶⁰ Honorata Zapová z Wisnovských. *Nezabudky*, str. 4.

²⁶¹ *Tamtéž*, str. 15.

²⁶² *Tamtéž*, str. 16.

²⁶³ *Tamtéž*, str. 16.

²⁶⁴ Karel Balík. *Květnice*, str. 96. Žena neměla na sobě dát vůbec znát, byla by jí péče o starého či nemocného na obtíž. „*Snes ráda i nevrlost nemocného ani třeba i zápach, neboť smrt si tak ráda už často vyhlídnuté oběti na budoucí hnilobu připravuje.*“ O nemocech a nemocných se neměla žena příliš šířit. *Tamtéž*, str. 96.

²⁶⁵ *Tamtéž*, str. 93.

²⁶⁶ *Tamtéž*, str. 95.

²⁶⁷ *Tamtéž*, str. 92.

doporučuje jim, aby „vyhověly každému co nejochtněji, ustupovaly, odpouštěly a vůbec předcházely mrzutostem a hádkám.“²⁶⁸ Katolické poučky spatřovaly utrpení ozdobou lidské duše a rádce společenského chování rovněž kladly na srdce ženám, že „utrpení očišťuje, zušlechťuje duši a utvrzuje v naději, je údělem lidského bytí.“²⁶⁹ Proto měla žena přijímat pohromy i zklamání s pokorou.

Podle Magdaleny D. Rettigové, pokud měla manželka se svým mužem konflikt, měla jej do setmění urovnat.²⁷⁰ Pokud přeci jen měl pravdu, měla by přesto na svého muže promluvit dobrým slovem, muž poté, podle autorky, křivdu přizná, když jej zlost přejde. Podle Rettigové si žena, která si zvykne vzdorovat, u svého muže namísto lásky vyslouží lhostejnost.²⁷¹ V *Listech staré vychovatelky k někdejší chovankám* se dočítáme, že by žena měla ochotně obětovat nepatrné zvyky, libůstky neb cokoli nepodstatného, působí-li to nesoulad mezi manželi. Žena by se malicherností, které ničí harmonii, ač pocházejí od manžela, měla vyhýbat. Jedna z ctností, kterou si měla správná dívka i žena osvojit, by měla být tichost. Zvláště ženy, které byly náchylné k sváru, měly tuto vlastnost tříbit. Pokud manžel své ženě křivdil, měla se umět zapřít, zůstat klidná a promluvit s ním šetrně, až bude lépe naladěna,²⁷² míní Lužická. To platilo po celé století 19. a stejných rad se dočteme i ve století 20. od Karla Balíka. „*Bud' podobna tichému potůčku v lučině, který tiše plyne, jen radost a občerstvení přináší, než prudké bystřině, která je postrachem svého okolí.*“²⁷³ Dále autor míní, že výtky měla žena přijímat ještě klidněji než pochvalu, že kárná slova vždy prospívají více, než slova pochvaly. Tento autor, píšící v druhém desetiletí 20. století, radí ženám, „*aby se podobaly ovečce, která mlčí i tehdy, když jí kožich stříhají.*“²⁷⁴ Sofie Podlipská vidí tuto situaci poněkud odlišně. Na danou dobu, o půlstoletí dříve než autor Karel Balík, radila dost odváživě ženám, aby ač s šetrností otevřeně přiznaly, cítí-li se ukřivděné a setrvaly při svém.²⁷⁵ Není však pochyb o tom, že tato spisovatelka měla v plánu se jako manželka chovat příkladně. V deníku této spisovatelky z roku 1858, kdy se provdala za lékaře Josefa Podlipského, se dočítáme, že ona jako novomanželka chce dostát úkolu dokonalé partnerky v očích nejen svých.²⁷⁶ Dokumentuje to v úryvku svého deníku: „*Ted' vstávám, já*

²⁶⁸ Tamtéž, str. 94.

²⁶⁹ L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 172.

²⁷⁰ M. D. Rettigová. *Mladá hospodyňka*. Viz *Antologie*. (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antologie/rettigova.htm>).

²⁷¹ *Tamtéž*, viz *Antologie*. (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antologie/rettigova.htm>).

²⁷² V. Lužická. *Žena ve svém povolání*, str. 63.

²⁷³ Karel Balík. *Květnice*, str. 35.

²⁷⁴ *Tamtéž*, str. 35.

²⁷⁵ S. Podlipská. *Listy staré vychovatelky*, str. 15.

²⁷⁶ Sofie Podlipská, Osobní fond, rukopisy vlastní; Deníkové záznamy (bez názvu) 1858 – 1861. Cit. dle Milena Lenderová. *A ptáš se, knížko má*, str. 307.

*chci, já opět chci být jemu útěchou, jemu vším. Ted' budu vědět, co chci: plnit vůli jeho, ted' mám úlohu: stát jemu po boku. Má budoucnost je on a ted' chci žít, ted' mám kompas, ted' nebudu bloudit. K němu upřímná, pravdivá chci být, nechci lhát ani kvůli kráse. Chci být laskavá ke všem, oddaná jen jemu. Chci být tichá, chci se učit, hledět, abych jeho viděla, vidouc poznala, jakou mám být, aby on byl spokojen.*²⁷⁷ Podlipská měla to štěstí, že se vdávala z lásky, přesto si byla vědoma velkého množství manželství, ve kterém ženy nebyly nejšťastnější. Ve svých výchovných spisech to dokladuje tím, že píše: „*V jednání milence bývá vždy tolik šetrnosti, tolik poslušnosti, že ztěžka uhodne mladé děvče, že ten pokorný otrok co manžel se pánem stává.*“²⁷⁸ Ženy v 19. století slyšaly rady, že šťastná a milovaná žena bude ta, která dovede být pokornou. „*Povinny jsme pamatovati, že nás Bůh k podlehlosti a k jisté poslušnosti určil. Máme se tedy podrobiti osudu svému,*“²⁷⁹ tvrdila Zapová v polovině století. Podle ní by ale ženy měly všechny své povahové rysy tříbit, neboť podle ní: „*Muži, když jsou tak pevné povahy, spíše by než my k dokonalosti dospět mohli, proto pohlaví naše více dobrých stránek mít musí.*“²⁸⁰ Mírná a laskavá neměla být žena jen občas, nýbrž stále, za všech okolností. Dobrá žena neměla být hospodyní, když by měla být přítelkyní, nevyrušovala manželův domácí klid úklidem, který muže vyháněl z domu, hospodyňkou byla až tehdy, když muž odešel za svým povoláním. Když se muž vrátil domů, neměl už vidět dílnu domácí hospodyně. Podle těchto nepsaných pravidel se správná hospodyně měla řídit nejen v době, kdy Zapová psala své *Nezabudky*.

Od žen střední třídy přibližně od 60. let se očekávalo povědomí o literatuře a umění. Již Honorata Zapová, stejně jako později Lužická, zdůrazňovala na konci 50. let význam kladného vztahu ženy k umění a přírodě. „*Život ženin takměř vyžaduje, aby žena milovala umění, neb ženskost věčně poutající, věčně krásná ozdoba její spřízněna jest s uměním nerozlučně. Současně s láskou k umění musí tedy v srdcích našich vznikat láska k přírodě! Ženskost opět podobá se přírodě, a žena, jež nemiluje přírodu, jež vzdaluje se přirozené své povahy, vybočuje z mezí ženskosti.*“²⁸¹ Na ženskost apeluje v 70. letech také Hansgírgová, která varuje mladé ženy před snahou podobat se mužským. O ženách, které se chtějí zabývat obory „*mužskými*“, se vyjadřuje jako o ženských „*krátkých, lichých, krátkozrakých a*

²⁷⁷ Sofie Podlipská, Osobní fond, rukopisy vlastní; Deníkové záznamy (bez názvu) 1858 – 1861. Cit. dle Milena Lenderová. *A ptáš se, knížko má*, str. 307.

²⁷⁸ S. Podlipská. *Příklady z oboru vychovacího*. Praha 1874, str. 26.

²⁷⁹ Honorata Zapová z Wisnovských. *Nezabudky*, str. 51.

²⁸⁰ *Tamtéž*, str. 51.

²⁸¹ *Tamtéž*, str. 45.

*nespokojených.*²⁸² Naproti tomu však o necelých deset let později učitelka a spisovatelka Julie Gintlová ve spisech pro mládež již pobízela mladé dívky, aby se staly ženami emancipovanými.²⁸³ Karolina Světlá ve svém dopise Tereze Novákové z roku 1889 soudí, že již Božena Němcová měla za to, „že by ženy zdravé, pěkné, ale duchem prosté se staraly o výchovu dětí, o správu domácnosti, a ženy duchaplné, učenlivé, po slastech rodinných netoužící se radily s muži o věcech vyšších, a jim napomáhaly o nich přemýšletí.“²⁸⁴

Sofie Podlipská, autorka tehdejší beletrie pro ženy, se pokoušela nenásilnou formou naznačit, že vzdělání nemůže být na škodu ani ženě v domácnosti, ale že jí naopak pomůže pečovat o rodinu ještě lepším způsobem. Nezpochybňovala prvořadou povinnost ženy k rodině, dokonce tvrdila, že žena, která vychovává děti, je užitečnější než ta, která píše romány.²⁸⁵ Tato autorka neodsuzovala pracující ženy, zejména ne ty, kterým nic jiného nezbývalo, avšak byla přesvědčená, že „býti dobrou hospodyní, tomu měla by se učit každá dívka i ta, která sobě ubírá se jinak dráhu docela rozdílnou oddávajíc se studiím, umění, obchodu, průmyslu.“²⁸⁶ Vysvětluje to tím, že kdykoli může i takovou ženu stihnout osud být středem rodiny. Pokud by toto vzdání se knih, štětců či piana ve prospěch vařečky znamenalo pro ženu utrpení, má si svůj povzdech však nechat pouze pro sebe.²⁸⁷ Sofie Podlipská na konci 60. let radí, až vyzývá ženy, aby nikdy kvůli emancipaci nezapomněly být matkou a ženou, pěstitelkou a ošetřovatelkou. Osud ženy Podlipská shledává v působení ve prospěch jiných. Dokládá to mimo jiné tím, že prostřednictvím staré vychovatelky chválí svou tehdejší schovanku, která se vzdala své herecké profese, aby se provdala za svého ovdovělého švagra a pomohla mu vychovat děti po své zemřelé sestře. Radí jí, aby pěstovala své herecké nadání v soukromí, ale dala přednost své povinnosti k rodině zemřelé sestry. O pár stran dále se však dočteme, že ona vychovatelka si v závěru posteskuje, že u ní byla zapotřebí emancipace morální, jelikož byla hluboce do její povahy zakořeněna. Píše, že nemohla pochopit, že ona rozumem a vůlí svobodou nadaný tvor, by měla být pouhým předmětem lásky jiného člověka a že celá krásná úrodná doba její mladosti by měla uplynout v pouhém čekání na okamžik zalíbení se muži a možnost upotřebit se v manželství. K tomu dodává, že se sama raději

²⁸² Františka Hansgřgová. *Průvodce dívky a budoucí hospodyně*. Praha 1869. Viz *Antologie*, (<http://kvh.upce.cz/zamestnanci/antologie/hansgřgova.htm>)

²⁸³ Julie Gintlová. *Ideál ženy emancipované*.

Viz *Antologie*, (<http://kvh.upce.cz/zamestnanci/antologie/gintlova.htm>)

²⁸⁴ Josef Šesták (ed.): Karolína Světlá. *Z literárního soukromí*, str. 605.

²⁸⁵ M. Bahenská. *Počátky emancipace*, str. 36.

²⁸⁶ Sofie Podlipská. *Studie o práci*, iz *Antologie*, (<http://kvh.upce.cz/zamestnanci/antologie/podlipska.htm>).

²⁸⁷ *Tamtéž*, viz *Antologie*, (<http://kvh.upce.cz/zamestnanci/antologie/podlipska.htm>).

neprovdala. Ženy měly „*stírat slzy, mírnit boly, blažeností sít po okolí.*“²⁸⁸ Aby tomu bylo jinak, musela by, podle ní, nejprve příroda změnit své zákony.

O tom, že vzdělaná žena přináší do manželství jen pozitiva, byla na konci 70. let přesvědčená učitelka a spisovatelka Julie Gintlové. „*Slýcháváme za často, že naši mužové nemilují žen učených, že jim je milejší dívka prostšího rozumu, méně vzdělaná a učená. Zajisté však, že touží většinou po družce duchaplné, vzdělané a jim duchem i srdcem sprízněné.*“²⁸⁹ Tvrdila, že vzdělaná žena je z přesvědčení poslušná, vše milující, něžná a starající se zejména o mužův blahobyt, zároveň je však jeho věrná přítelkyně, které se muž může svěřit, s níž se může radit a sdílet s ní svou radost i stesk „*způsobem uvědomělým.*“²⁹⁰ Nevzdělaná žena urážela svého vzdělaného muže sprostotou svou a „*trýzní jej často rozličnými malichernostmi.*“ Mnohdy však nevzdělané ženy nevidí, že je poctil svou láskou ten, kdo je mnohonásobně svým duchem převyšuje a chovají se k němu, jako by mu byly rovny. To, že může muži svému sloužit, ustavičně mu naslouchat a zbavovat jej starostí, by měla každá žena pokládat za štěstí. Jejím úkolem je, aby svému životeli připravila život klidný, ničím nerušený. Neboť právě kvůli „*blbě ženě, co z nebeské výšky do prachu jej svrhla, mnohý genius již zanikl.*“²⁹¹

Mravoučné knihy poskytovaly nejen rady o ideálním chování v manželství, ale také radily ženám, jak si mají lásku svého muže pěstovat. Pokud láska muže časem ochladne a pomine, podle Rettigové, „*si za to může mnohá sebespanilejší mladá panička sama, pokud má ve zvyku chodit do poledne v starých střevících, v spodní sukni, neb v starém špinavém kaftanu s neučesanou hlavou.*“²⁹² Podle Sofie Podlipské, když se manželce zdálo, že ji muž „*malinko zanedbává, že jest méně nadšen jejím půvabem a roztomilostí, než v prvních chvílích jejich spojení*“²⁹³, má pak v duchu vyhledávat to, v čem se nejvíce shodovali a pěstovat tento souhlas.²⁹⁴ „*Studuj jeho směr, jeho touhy, jeho náhledy a připoj se k nim, pokud se nepřiči tvému přesvědčení.*“ Rovněž však jako v záležitosti různých názorů partnerů, autorka varuje ženy, „*přesvědčení své ale slepě neobětuj muži svému*“.

Na rozdíl od Rettigové, která varuje ty ženy, které nedbají svého zevnějšek, Karel Balík o téměř osmdesát let později, shledává chybu mnohých žen v tom, že dosti nehledí na pořádek

²⁸⁸ S. Podlipská. *Listy staré vychovatelky*, str. 23.

²⁸⁹ Julie Gintlová. *Ideál ženy emancipované*, viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/ginlova.htm>) Sama žena pak, podle Gintlové, přítelkyň nepotřebovala, protože její nejbližší přítel je její muž, jehož láska jí plně dostačuje. *Tamtéž*

²⁹⁰ *Tamtéž*, viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/ginlova.htm>).

²⁹¹ *Tamtéž*, viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/ginlova.htm>)

²⁹² M. D. Rettigova. *Mladá hospodyňka*, viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/rettigova.htm>.)

²⁹³ Sofie Podlipská. *Listy staré vychovatelky*, str. 12.

²⁹⁴ *Tamtéž*, str. 12.

domácnosti, a proto muž často a rád domov opouští.²⁹⁵ Jednoznačně nedbalá žena, která selhala ve svých tradičních povinnostech, může nejen za ztrátu manželovy lásky a nezřídka kdy také na mužově neúspěchu. Po celé 19. století měla být spokojenost a prospěch manžela nejdůležitějším cílem každé ženy. Čím významnější funkci manžel vykonává, tím je zodpovědnost jeho ženy vůči veřejnosti větší.²⁹⁶ Žena se měla neustále zdokonalovat, aby vždy novými a novými duševními půvaby svého muže upoutala. Podle dobových zpráv manžel zpravidla prchá z domu pouze tehdy, pokud doma nevládne láska, namísto ní na něj čeká pláč a výčitky. Ženy jsou proto nabádány, aby svými denními starostmi své živitele nezatěžovaly, jinak se dočkají toho, že bude v kartách hledat zapomenutí, ve sklence útěchu²⁹⁷ nebo v náruči nevěstek něhu. Navzdory tomu je záhodno, aby žena svého muže pouštěla do společnosti, kde by v příjemné, poučné zábavě povznesl svého ducha „*aby se v domácím klidu nestal zženštilým.*“²⁹⁸ Sama žena měla na karetní hry zapomenout, neboť ještě i podle Josefa Durdíka byly karty, dokonce i šachy „*náruživosti, které může člověk být podroben.*“²⁹⁹ Což si však nemyslel autor Antonín Víták, který svou knihu vydal přibližně o deset let později. Ten byl přesvědčen, že šach a dámu by si měli osvojit dokonce i ženy.³⁰⁰

V *Listech staré vychovatelky někdejší chovankám* autorka Sofie Podlipská jejími ústy nabádá své bývalé svěřenkyň, které se již provdaly, aby neprahly po blahobytu, neboť v blahu „*srdce otupívá, mysl ochabuje, duch usíná, mravy se zakalují.*“³⁰¹ Proto žádá svou chovanku, aby zůstala líbezná, jednoduchá, skromná a pracovitá uprostřed přepychu a rozmazlujícího vlivu muže, který ji zbožňuje. Žádá, aby mladá manželka nepřivýkala potřeb pohodlného života a to i v případě, že by žila v blahobytu. Chovance, která se provdala za movitého muže radí: „*Nemař toaletou mnoho času, nedostávalo by se ti ho pak na další vzdělávání se. Nevrhej se do proudu nepřetržených zábav. Zapomněla bys na ušlechtlejší zábavy duševní, přišla bys o duševní rovnováhu.*“³⁰² Vychovatelka dále vyzdvihuje schopnost těšit se jako dítě z věcí na pohled malicherných – z prvního kvítku, prvního sněhu, z malého výletu za obzor svého bydliště, z vánočního stromku dětem rozsvíceného. Mladá žena si

²⁹⁵ K. Balík. *Květnice*, str. 68.

²⁹⁶ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 121.

²⁹⁷ V knize z roku 1900 se dokonce dočteme, že náklonnost k pijáctví se podobně jako souchotiny nebo choromyslnost a různé vlastnosti dědí z generace na generaci. Eliška Blackwellová. *Rada rodičům o mravní výchově dětí se zřetelem na pohlaví*. Praha 1900, str. 26.

²⁹⁸ F. Hansgírgová. *Hospodyně našeho věku*, str. 9.

²⁹⁹ Josef Durdík. *Karakter*, str. 42.

³⁰⁰ Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 51.

³⁰¹ Sofie Podlipská. *Listy staré vychovatelky k někdejší schovankám*. Praha 1868, str. 6.

³⁰² *Tamtéž*, str. 6.

neměla nechat namluvit od známých, že je její povinností, aby „hrála roli ve společnosti“, „otevřela salon“, či jen „vedla dům“.

Žena měla být ctnostnou, a tou je tehdy, když plní všechny mravní a posvátné své povinnosti.³⁰³ „*Jí není nic nemožného a obtížného, jakož i malicherného, když se jedná o to, aby manželovi neb dětem radost učinila.*“³⁰⁴ Měla – li manželka stále na mysli tuto radu, neměla se minout svého cíle, neboť v tomto pravidle, podle Lužické, „*obsažen jest celý dosah pojmu o ženskosti, pravé to ženskosti, kterou žena povždy vítězí, a která ji povznáší k vyššímu světlu poznání.*“³⁰⁵

Stejně tak i na počátku 20. století byl ideál většiny české společnosti, že žena má být ctnostná, trpělivá. Ženský půvab zdvojnásobovala skromnost. Byla ceněna jak v činech, tak v řeči a způsobu, v oděvu, jídle, ale i v mínění o sobě. Na druhou stranu někteří lidé i u žen soudili, že je třeba mít hrdost, která vylučuje pokoru, ale nevylučuje skromnost.³⁰⁶ Autor *Karakteru* z roku 1905 si dokonce myslí, že „*lidé, kteří se zahazují – jsouce poníženi a pokorní příliš proti jiným lidem, nemají pražádné hodnoty.*“³⁰⁷ Dost však můžeme pochybovat, že autor v tomto výroku myslel i hrdost žen vůči svým mužům, neboť autor dále vysvětluje, že „*pokrok nenáleží v tom, aby se muž blížil ženě a naopak žena napodobovala zvyky mužské. V obojím případě by vznikly navzájem karikatury.*“³⁰⁸ Situaci, kdy si manželé „mění role“ spatřovala většina společnosti za opovržením hodnou, dokonce posměšnou ještě v polovině let 20.³⁰⁹

Žena zkrátka měla i v nadcházejícím století učinit vše, aby „*svou domácnost proměnila muži v ráj a nikdy se nemračila*“,³¹⁰ když byl muž doma, měla být milá, švitořivá – a dát mu občas sladký polibek a nikdy od muže nežádat zbytečně peněz. Rovněž se měla střežit „hubatosti“, neboť „*muž dostává ze stálého hubování bolení hlavy*“.³¹¹ Manželka rovněž nikdy neměla zapomenout, že nosí jméno svého muže a nikdy neměla poskvřnit čest svého

³⁰³ V. Lužická. *Žena ve svém povolání*. Praha 1872, str. 21.

³⁰⁴ *Tamtéž*, str. 26.

³⁰⁵ *Tamtéž*, str. 26.

³⁰⁶ Josef Durdík. *Karakter*, str. 31.

³⁰⁷ *Tamtéž*, str. 31. „*Buďte hrdí a skromní, ale pryč s pokorou i pýchou!*“ *Tamtéž*, str. 31. Pokoru jakožto ctnost, křesťanský autor vidí jen pokoru před Bohem.

³⁰⁸ *Tamtéž*, str. 42. „*Ženkýl jest zrovna tak odporný, nepřírozený zjev jako mužatka. Muži ráznost, ženě jemnost sluší – toť světový zákon, jež však nesmíme vykládati, jakoby muž bez jemnosti, žena bez síly musila býti.*“

Tamtéž, str. 43. Podle autora rozumné ženy proti takovým výstřednostem protestují. Domácnost, bez sebemenších pochybností, řadí v každém ohledu daleko více jako záležitost ženskou, než mužskou.

³⁰⁹ L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 165.

³¹⁰ *Tamtéž*, str. 172.

³¹¹ *Tamtéž*, str. 172.

manžela. „Muž je hlavou rodiny a hanebnost ženy vrhá i na něho jako vládce domu; nikoli opačně!“³¹²

„Aby byla šťastna, musí žena svého muže ctít a dívati se na něho alespoň v některé příčině jaksi s posvátnou úctou, musí v něm vidět ztělesněný ideál odvahy, nezištnosti, duševní převahy.“³¹³ Ženy, stejně jako v minulém století, chtěly mít ve svých mužích ochránce rodin, požadovaly po nich fyzickou převahu a nejedna žena si jistě také přála, aby jejich muži měli převahu i duševní. „Když žena třímá žezlo, protože je muž její slaboch, se ženě celkem nezamlouvá.“³¹⁴

3. 2. Fyzická láska

Zatímco u dívky bylo samozřejmostí, aby do manželství vstupovala jako panna a nezasvěcená do tajů fyzické lásky, u mužů se naopak předpokládala určitá zasvěcenost. Podle studie Alice Velkové ve venkovské společnosti 19. století, byly před svatbou zasvěceny do tajů lásky dokonce až tři čtvrtiny dívek. Nejedna dívka se v prostředí chudých vrstev vdávala již těhotná, což dokládá její předsvatební sexuální zkušenosti. Navíc v tomto sociálním prostředí panovala špatná kázeň v uposlechnutí církevních nařízení ohledně dnů „sexuálního půstu.“ Podle výpočtů doby, kdy docházelo k početí, zjišťujeme, že partneři nedbali období, kdy církev nařizovala zdržet se pohlavních styků.³¹⁵ Mezi tyto dny patřila období velkého půstu a adventu, také noci před každým církevním svátkem.³¹⁶

Ve středostavovském prostředí, především měšťanském, panovala sexuální pruderie a o podrobnostech pohlavního styku. To způsobovalo, že dívky byly i na počátku 20. století v otázkách některých manželských povinností až tragicky nevědomé. Bohužel ani v příručkách dívka nebo žena nenalezla v tomto ohledu odpovědi na otázky, které si pokládala. Po celé 19. století se autorky knih pro dívky a ženy, dokonce i autorky románů, důsledně vyhýbaly tomu, aby zamilovanost a lásku spojovaly s erotickou touhou. K pravému štěstí manželskému, podle

³¹² L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 170.

³¹³ August Forel. *Pohlavní otázka*, Praha 1933, str. 119.

³¹⁴ *Tamtéž*, str. 119.

³¹⁵ M. Lenderová, *A ptáš se*, str. 182.

³¹⁶ M. Lenderová, *K hříchu*, str. 107.

Lužické, vede na místo ohnivě lásky, úcta, souzvuk duší a myslí, přátelství, vážnost, obdiv a klidná náklonnost prosta vášně.³¹⁷

O tom, zda i mezi manželi samotnými byla erotika či pohlavní styk něco, o čem se nemluvilo, již asi nezjistíme. Jisté je, že v 19. století byla společenskou normou pro manželský styk misionářská poloha a vymezena byla pouze ložnice. Jestli skutečně všechny páry, zejména pak muži, dbali toho, co jim bylo vštěpováno, se můžeme jen domýšlet, neboť o intimních detailech manželského života se pochopitelně ve svých denících ženy nezmiňovaly. Záznamy o vztahu těla a sexuality se v denících vyskytují vzácně.³¹⁸ Z tohoto důvodu se o těchto stránkách manželství téměř nepíše po celé 19. století ani v preskriptivní literatuře, a pokud přece, tak pouze okrajově či v náznacích.

Autorka populárních příruček pro ženy, Františka Hansgirgová radila manželkám, že přestože muži mnohdy po uzavření manželství již nedbají studu před svými ženami a nemají „zapotřebí roušky, aby poněkud zakryli prosu samu“.³¹⁹ Ženy stále měly dbát na to, aby manželovi zůstaly ideálem.³²⁰ Aby toho dosáhly, doporučuje, aby si hleděly stydlivosti a největší cudnosti. „Vše, co z polovice zahaleno a z polovice zakázáno, podržuje vždy velikého půvabu.“³²¹

Aby si žena udržela vážené postavení i pro svého chotě, měla se v záležitostech fyzického styku chovat zdrženlivě až chladně. Vášně a žárlivost údajně zbytečně vyvolávaly domácí nepokoj a neklid a bylo tedy zapotřebí se jim vyvarovat. Dobře vychovaná žena měla umět svou vášně krotit a neřízené pohnutky lásky umět přemoci. Církevní otcové a nejen oni vášně i v manželství považovali dokonce za hříšnou.

Vůli svého muže se však měla podvolit, pro sebe bylo ovšem nemyslitelné požadovat jakékoli uspokojení. Manželka neměla odepřít svému choti pohlavní styk, a to ani v případě, že by jí tím mohl způsobit různé potíže. Otázkou zůstává, do jaké míry muži akceptovali ženské gynekologické problémy, menstruaci či šestinedělí. V korespondenci Karoliny Světlé Elišce Krásnohorské z roku 1873 se můžeme dočíst, že „manželství je ve fyzickém ohledu hrozná věc, a není-li muž šetrný, může ženě mnoho trapných působiti chvil.“³²² Z tohoto konstatování nám vyplývá, že ženy, vychované v prostředí, kde sexuální potřeby žen jakoby neexistovaly, přežívaly v domnění, že pohlavní styk je jedna z nepříjemných stránek

³¹⁷ V. Lužická. *Svatební dar. Listy dobré babičky ku provdané vnučce*. Praha 1900, viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/luzicka.htm>.)

³¹⁸ M. Lenderová. *A ptáš se*, str. 182.

³¹⁹ F. Hansgirgová. *Hospodyně našeho věku*. str. 10.

³²⁰ Tamtéž, str. 10.

³²¹ Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 55.

³²² Karolína Světlá. *Z literárních pamětí. Korespondence*, str. 116.

manželství, něco, co je pouze nutné přetřpět. Na náruživost ženy, jako na něco nepatřičného, nepohlížely pouze ženy, nýbrž samotní muži považovali za normu ženy sexuálně pasivní. Většina žen se také podle této „normy“ chovala, našly se však i výjimky. Starší žena, přibližně od čtyřiceti let, měla na pohlavní život, podle mínění společnosti, rezignovat úplně.³²³

V měšťanské společnosti panovala zásada, že kdo není cudný, ať své nemravnosti alespoň tají. Vzhledem k pokročilému věku mužů střední vrstvy vstupujících do manželství byla zde prostituce poměrně častým, byť utajovaným jevem. Mnozí majetní muži také nespíchali s ženitbou, jelikož status svobodného jim nabízel nezávazné sexuální prožitky a střídající se milostné partnerky. Toto se v žádném případě však netolerovalo ženě. V tomto případě zde platila tzv. „dvojitá morálka“. Všem společenským kruhům bylo velice podobné to, že se nic neutajilo, klepy a pomluvy byly přes všechny mravokárné poučky oblíbenou kratochvílí. Proto o tom, co se o někom „špitlo“, brzy vědělo celé okolí.

Záležitost nevěry byla další oblast, ve které panovala dvojitá morálka. Žena byla kritizována za pouhý důvěrný rozhovor s cizím mužem, zatímco nejedna manželka byla nucena tolerovat svému muži nejednu nevěru. Nejen církevní kazatelé ženě, dopouštějící se nevěry, vyčítali, že „*podvrací manželskou lásku, domácí prospěch a dobré vychování dítě.*“³²⁴ Ženská nevěra byla daleko přísněji posuzována zejména pro své možné důsledky, neboť žena mohla počít nemanželské dítě a porodit jako dítě manželské. Mírnější kritice nevěry se ženy dočkaly až na přelomu století. Církev dokonce oslovuje ženy, které se tohoto porušení desátého přikázání dopustily, aby se nesevěřovaly svým manželům, místo toho aby jim svůj prohřešek vynahradily „*lepší poslušností, péčí a láskou.*“³²⁵ V případě prohřešku ženy se společnost nejlépe postarala o to, aby žena svého poklesku litovala. Sociální kontrola mezi ženami v 19. století fungovala velice dobře a sebemenší vybočení z průměru stačilo ke vzniku pomluvy. Nevěra středostavovských žen ovšem nebyla nijak častá.³²⁶

Katolická církev předepisovala všemožné podrobnosti manželského pohlavního obcování. Byl například hřích, když se žena položila na muže. Vůbec se co nejdůkladněji předepisovala poloha a chování při souloži, při čemž žena měla nedůstojnou úlohu a muži se dovolovaly jednostranně dalekosáhlé výsady. Postupem doby církev, podobně jako v záležitostech ochranných opatření, činila dílčí ústupky. Například ženě dovolovala, aby „*podle okolností*

³²³ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 99.

³²⁴ *Tamtéž*, str. 101.

³²⁵ *Tamtéž*, str. 101.

³²⁶ *Tamtéž*, str. 102.

byla muži po vůli i při neúplném, hříšném vykonávání povinností.³²⁷ Projevovat fyzickou náklonnost se nehodilo, zvláště ženám, nepatřilo projevovat svou tělesnou touhu. „*Erotismus sám o sobě je normální ženské povaze naprosto odporný*“, „*normálně se hnusí ženě každá cynická nemravnost a vzbuzuje v ní zpravidla pohrdání k mužskému pohlaví.*“³²⁸ V tomto duchu k čtenářům promlouvala výchovná kniha z 30. let dalšího století. Podle autora této knihy žena zpravidla procitla eroticky teprve po narození prvního dítěte. Forel odsuzoval „zvrácenou nábožnost“, jelikož ta vnímala sexualitu jako věc hříšnou a podle autora tím způsobovala těžké poruchy citu, dokonce zamezovala ženskému orgasmu.³²⁹ Chladné ženy, pro které je soulož hnusem, nemají, podle mínění autora, nárok na to, aby byly pokládány za typ normální manželky.³³⁰

Pohlavní styk byl zkrátka ve 20. století pro některé ženy stále nutným „zlem“, pro jiné zcela normální součástí manželského života, ale bylo stále málo těch, které by kvůli neukojení svých sexuálních tužeb v manželství opouštěly své muže. „*Normální žena vyžaduje od muže hlavně lásku, něžnost, pevnou životní oporu, trochu rytířskosti a děti.*“³³¹

³²⁷ August Forel. *Pohlavní otázka*, str. 288.

³²⁸ *Tamtéž*, str. 125.

³²⁹ *Tamtéž*, str. 195.

³³⁰ *Tamtéž*, str. 363.

³³¹ *Tamtéž*, str. 125.

4. Žena jako hospodyně a její vztah k domácímu personálu

19. století je označováno za století rodiny, a proto vytvářet domov bylo úkolem manželky, matky, které byl právě rodinný prostor vymezen. Domov, který žena vytvořila, měl být pro ni nejdůležitějším prostorem, ve kterém měla nacházet svou identitu a jediným místem, kde se na dlouhou dobu mohla seberealizovat. Většinu svého života prožila žena v domácnosti, což také způsobovala její reprodukční role. Autorky výchovných spisů pro ženy poukazovaly na to, že vedení domácnosti je téměř stejně důležité, jako mužovo zaměstnání. Dokládá to již výrok z Honoraty Zapové z poloviny století: „*Méně znamenité, ale rovně užitečné jest její domácí zaměstnání.*“ Dodává, že „*nedostávalo by se světu jemného a milého původu, kdyby byly ženštiny méně schopné povolání svého.*“³³² Hlavním cílem práce hospodyně bylo nejen udržovat domácnost, ale v první řadě vytvářet domov.

Biedermeier, který panoval v měšťanské společnosti přibližně do roku 1848, jež nesl rysy pohodlného života, kdy prostředí domova obklopovalo příslušníky rodiny plno zdobených podušek, závěsů, okrasného nábytku či jemného porcelánu. To by vyžadovalo mnoho práce, kdyby měla hospodyně při denním užívání udržet několik takovýchto pokojů čistých a v okouzujícím lesku. Proto se toto řešilo mnohdy tak, že vskutku ozdobný reprezentativní pokoj byl pouze jeden. Tento ozdobný salonek byl používán pro významné hosty, či společenské události a byl používán jen příležitostně. Měšťanské interiéry se vyznačovaly tím, že domácnost byla rozčleněna tak, aby pro návštěvníky nepůsobila dojmem, že v ní dochází k nějaké náročné práci. Nepatřilo se, aby se do společenských místností šířil zápach z kuchyně. Všechny místnosti mohly být užívány jen pro svůj účel. Neslušelo se tedy, jak mnohdy vídáme dnes, aby se návštěva hostila v kuchyni, aby se prádlo určené k žehlení, či oblečení ke správce „povalovalo“ kdekoli. Hospodyně totiž byla posuzována nejen podle vzhledu vlastního, ale rovněž podle vzhledu domácnosti. Stálá hrozba dostat se „do klepů“ sousedek působila jako nejsilnější motiv pro to, aby veškeré domácí činnosti vykonávala důsledně. Držet se „norem“, které zrovna panovaly, se proto snažila každá žena, která chtěla být ve společnosti vážená.

Ve 40. letech se správná hospodyně vyznačovala především svým kulinařským uměním. Takováto kuchařka měla být šikovná a nápaditá, neboť období, v období biedermeieru, hospodyňka servírovala jídla velmi náročná na přípravu, mající několik chodů. Později se sice příprava jídel poněkud zjednodušila, přesto kuchyně ještě na dlouho zůstávala „oltářem“

³³² H. Zapová. *Nezabudky*. Viz *Atnologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antalogie/zapova.htm>).

středostavovských žen. Dobrá kuchařka se nevyznačovala tím, že vařila pokrmy pouze chutné, nýbrž také zdravé a nepříliš nákladné. Nebylo povinností každé hospodyně, aby osobně připravovala všechna jídla, vždy musela ale převzít nad jejich přípravou vrchní dozor. Pokud to bylo možné, bylo vítáno, aby zelenina či jiné suroviny pro přípravu jídel byly pěstovány na vlastním hospodářství. Podobně jako o zahrádku, určenou k pěstování, se měla hospodyně starat o okrasné květiny, čistý dvorek a zápraží. Ve městských domácnostech se přestal péci chléb daleko dříve než na venkově, neboť ve městech ho bylo daleko snazší koupit, podobně jako mnoho dalších produktů. Rohlíky a housky do kávy po ránu byly dlouho luxusem.³³³ Mimo chléb se snídalo pravidelně také sladké pečivo. V pátek se napeklo tolik buchet a pečiva, že to stačilo na celý týden.³³⁴ Zejména na vsích dlouho panovalo přesvědčení, že čím lepší hospodyně, tím více potřeb se vyrábělo doma.³³⁵ V mnohých domácnostech byl vyplněn celý podzim až do Vánoc vytvářením zásob na zimu. Správná hospodyně měla hlavně myslet ekonomicky, proto suroviny, jako například vejce, bylo vhodné nakupovat levně a pak zakonzervovat. Právě metodu konzervace a zavařování, později velmi oblíbenou, u nás zavedla již Magdalena Dobromila Rettigová.³³⁶ S oblibou se proto zavařovalo ovoce. Až první světová válka, která způsobila nedostatek potravin a vyčerpání zásob, ženy načas naučila vařit z potravin náhražkových.

Funkce hospodyně velké domácnosti a kuchařky byla nejvíce vyzdvihovaná ve středních vrstvách. V pozici hospodyně disponovala žena poměrně velkým rozhodovacím právem, neboť sama v nepřítomnosti muže rozhodovala o chodu domu. Spravovala také rozpočet pro domácnost, který jí byl vymezen, a s ním musela umět hospodařit. Důležité také bylo, aby hospodyně měla přehled o účtech za domácnost. Záhodno bylo mít vždy naspořenou nějakou tu zálohu pro nečekaná vydání. Vést účty byla známkou dobré a spořivé hospodyně. Každá žena měla znát počty, umět vařit a rozumět každému domácímu a hospodářskému zaměstnání, umět vše, co dům potřebuje a tato skutečnost ji měla těšit.

Vařit a péci se dívky v prostředí chudých vrstev naučily během svých pobytů v bohatších domácnostech, kde působily jako služebné.³³⁷ Přesto po návratu ze služby byla v dělnickém prostředí role kuchařky velmi zjednodušená, protože se muselo velmi šetřit. Podle ankety ještě z počátku 90. let se vařily ráno i večer pouze polévky nebo bramborová jídla. Podobně

³³³ S. Podlipská. *Studie o práci*. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antologie/podlipska.htm>).

³³⁴ Tamtéž, viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antologie/podlipska.htm>).

³³⁵ Doma se lily svíčky, vařilo mýdlo, dělal se škrob, mlelo se obilí, zpracovával len, bílilo se prádlo a podobně. Kdejaké suroviny se sušily či nakládaly, doma se vyráběl ocet i různé likéry, různé ovocné šťávy a mnohé hospodyně vařily i pivo. *Tamtéž*, viz *Antologie*. (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antologie/podlipska.htm>).

³³⁶ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 123.

³³⁷ Pavla Horská. *Naše prababičky*, str. 49.

tomu bylo ale i u žen horníků. V těchto sociálních vrstvách obyvatelstva neuměli hospodařit s penězi nejen muži, ale i ženy, což způsobovalo, že ke konci století nebylo v těchto rodinách často vůbec nic k jídlu.³³⁸ Povinnosti lépe zaopatřit svou rodinu a domácnost tedy spíše dostála žena, pracující v zemědělství, nežli tovární dělnice, která byla mimo domácnost často od rána do večera. Dělnice, pracující v zemědělství, mohla plnit naplno úlohu hospodyně a matky v zimním období, protože byla obvykle zaměstnána pouze sezónně. Ženy byly nejvíce zapojeny do práce při sklizni, a při rozšíření pěstování okopanin také do namáhavého okopávání brambor.³³⁹ Strava byla však daleko jednodušší než ta, která se připravovala ve středostavovských rodinách. Činnost venkovské ženy v domácnosti byla obtížnější tím, že ženy vedle péče o hospodářství musely se získanými produkty chodit na trh. Navíc na rozdíl od žen střední třídy, které si již některé potraviny zejména chléb kupovaly, venkovské ženy jej stále pekly samy.

Manželky řemeslníků působily jako pomocnice v mužově živnosti. V rodinách bohatších řemeslníků ženy vařily také pro tovaryše a učně. Podobně tomu bylo u žen v rodinách sedláků - ty měly na starosti také péči o domácí zvířata a vedly velkou domácnost, neboť se u nich stravovala nejen rodina, neprovdaní příbuzní, ale i čeleď. Počet obyvatel obývajících domácnost postupem doby však slábl.

Během 19. století nebylo zvykem uklízet tolik, jak jsme zvyklí v dnešní době my. Větší úklid domu byl pravidlem pouze dvakrát ročně, a to před Velikonocemi a před posvícením.³⁴⁰ K dispozici měly ženy zpravidla jen jemný písek na mytí nádobí, horším problémem byl nedostatek vody. Její obstarávání bylo fyzicky značně namáhavé, jelikož se dlouho pro ni muselo chodit do studen, které bývaly mnohdy vzdálené. Praní prádla obnášelo, na rozdíl od dnešních dob automatických praček, těžkou práci po celý den. Ta se odbývala zpravidla jednou za měsíc, či za dva. Také žehlení, zvláště ložního prádla, které bylo lněné, si vyžádalo vynaložení velké fyzické síly.³⁴¹ Spolu s rozvojem medicíny byl na čistotu kladen čím dál větší důraz – a to těla i domácnosti. Ve druhé polovině 19. století byla atributem středostavovské i řemeslnické hospodyně již nejen kuchyně, ale také vzorně uklizená domácnost. Čistota šla sice ruku v ruce se vzornou kuchařkou, ne však v dnešním smyslu, kdy ideálem je mít téměř sterilní domácnost. Hospodyně měla dbát na to, aby pokoj, ve kterém rodina pobývá, přes den byl suchý, světlý a prostranný. Podle propagátorky otužování a

³³⁸ Jana Machačová. *Žena v 19. století jako „přívěsek“?* In.: *Dějiny žen aneb Evropská žena*, str. 213.

³³⁹ M.Lenderová, B. Kopiczková, J. Burešová, E. Maur (eds.). *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2010, str. 306.

³⁴⁰ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 124.

³⁴¹ Také žehlení, zvláště ložního prádla, které bylo lněné, si vyžádalo vynaložení velké fyzické síly. *Tamtéž*, str. 124.

čerstvého vzduchu Zapové, měla každá hospodyňka i „v zimě alespoň hodinu denně větrat.“³⁴² Vyzdobení příbytku měla na starost také žena. Pokud byla hospodyňka chudá, stačilo, když zútulní svůj domov alespoň květinou. Nebylo třeba, aby domácnosti měly ženy vyzdobeny jako paláce, domov však měl vyhlížet útulně a čistotně, a to měla být zásluha hospodyně. „Dbejme o čistotu a pořádek v domě a mějme povždy na zřeteli vznešený cíl i důležitost svého povolání jak v rodině, tak i v národě a v lidské společnosti.“³⁴³

Denní rytmus v měšťanské nebo úřednické domácnosti v 70. letech byl takový, že hospodyně vstávala za šera v létě, v zimě za tmy,³⁴⁴ tj. v pět hodin, nejdéle o půl šesté, přičemž služební personál již měl být „na nohou“. Snídalo se časně, v šest, či o půl sedmé. To se již předpokládalo, že všichni členové rodiny budou umytí a oblečení. Hospodyně spolu se služebnictvem měla prostírat snídani do místnosti, která už bude uklizená, neboť po snídani se šilo,³⁴⁵ pletlo, vyšívalo či háčkovalo. Obstarávaly se nákupy a připravoval se oběd, který by měl být hotov kolem poledne, nejdéle o půl jedné.³⁴⁶ Rettigová dokonce mínila, že pokud manžel nedostane v navyklou hodinu pořádný oběd, časem kvůli tomu přicházejí mrzutosti a někdy toto nedbalé chování přináší i škodu.³⁴⁷ Podle ní dokonce manželka měla oběd připravovat sama - pokud chtěla, aby muži skutečně chutnal. Přesto hospodyně sama obvykle připravovala maso a na služebné bylo připravit přílohy nebo moučník. Po obědě hospodyně obvykle servírovala desert s kávou. Zatímco hlava rodiny odpočívala, ženy měly na starost umýt nádobí. Odpoledně opět hospodyně vykonávala domácí či ruční práce s přestávkou ve čtyři hodiny na svačinu, a to až do půl sedmé nebo sedmé, kdy by měla mít řádná hospodyně již připravenou večeři. Malé přestávky mezi denními činnostmi hospodyně nabízely příjemné chvíle, kdy si ženy mohly popovídat a zapojit se do družné zábavy. Do devíti hodin, kdy se po modlitbě chodilo spát, žena měla vykonávat už jen lehčí práce jako pletení nebo měla prostor si chvíli číst. Ještě před usnutím mělo být vše uklizeno na svém správném místě, nádobí umyté a prádlo složené. Správná hospodyně měla vše najít i poslepu. Bylo nemyslitelné nechávat nepořádek ležet ladem do dalšího dne.

Pohostinnost, patřící ke známkám dobré hospodyně, byla vnímána jako národní ctnost. Pohostinství viděla Honorata Zapová jako slovanskou vlastnost. Radila ženám, aby každého

³⁴² Honorata Zapová z Wisnovských. *Nezabudky*, str. 11.

³⁴³ V. Lužická. *Žena ve svém povolání*, str. 20.

³⁴⁴ S. Podlipská. *Studie o práci*. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/podlipska.htm>.)

³⁴⁵ F. Hansgírgová. *Hospodyně našeho věku*, str. 12. Podle Hansgírgové by v sedmdesátých letech již neměl v domácnosti chybět šicí stroj, na kterém mohla hospodyně v krátkém čase zhotovit vše, co v domácnosti je třeba ušít. Doporučuje ho, jako vhodný dar nevěstám, jelikož investice do něj vložená, se vrzy zhodnotí. *Tamtéž*

³⁴⁶ Pavla Horská, *Naše prababičky*, str. 55.

³⁴⁷ M. D. Rettigová. *Hospodyně našeho věku*. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/rettigova.htm>.)

uvítaly, podaly číši mléka a chutné ovoce. Pohostinnost byla obecně vnímaná spíše prostřením bohatě vystrojené tabule, mělo být vnímáno jako milé přijetí hosta. Zvláště přívětivě měla manželka vítat manželovy známé a hosty a snažit se, aby se každému u ní líbilo. Návštěvy měla vítat přívětivým úsměvem a srdečnými slovy. Na druhou stranu v mnohých příručkách bylo na ženy apelováno, aby se vyvarovaly „přesládkosti.“ Mluvit se mělo pro potřebu, ne pro zdvořilost.³⁴⁸ Sofie Podlipská nabádala ženy, aby strojené chování a nepravdivé tváření se vypudily, tedy aby „strojené“ návštěvy raději nepouštěly do domu. Přirozený výbuch ušlechtilého citu bývá podle ní lepší, než kdoví jaké učené definice.³⁴⁹ Sofie Podlipská vnímala pohostinnost jako prostředek vzdělávání a zušlechťování se. Hlavním účelem pohostinství spatřuje ušlechtilou zábavu.³⁵⁰ Host měl sebou na návštěvu, podle této autorky, přinést vzácný dar upřímného přátelství a skutečné laskavosti. Ušlechtilá rozmluva měla vypudit prázdné ničemné tlachání, které podle autorky tak rádo v tehdejší společnosti panovalo. „*K pohostinství není potřebí vybraných lahůdek, ani křišťálových a stříbrných nádob.*“³⁵¹ Tímto apeluje spisovatelka na to, že podstata příjemných návštěv netkví ve vyznamenávání se v kulinářském umění nebo v předvedení nových servírovacích souprav. Přesto měla každá správná hospodyně dbát na kulturu stolování a na čistotu. „*Sklenici, v níž nabízíte hostu čerstvou vodu, podávejte na podnosu nebo talířku*“, „*budete-li prostírat na stůl přichozím hostům, připravte čistý ubrus.*“³⁵²

Ačkoli byly styky mezi známými a příbuznými poměrně intenzivní, jen ti nejméně měli prostředky na velké, časté hostiny.³⁵³ Přijmout pozvání k tabuli znamenalo nutnost takového pozvání oplatit. Scházet se v kavárně nebylo ještě v módě, proto každá dáma vyšší střední vrstvy měla svůj návštěvní den „žurfix“. Ve společenském rádcí z roku 1915 se dozvíme, že na návštěvu obřadní se chodí mezi jedenáctou a dvanáctou hodinou, přítelkyně a příbuzné se navštěvují odpoledne, nejlépe však po večeři.³⁵⁴ Paní domu se snažila předvést svou domácnost v nejlepším světle, i kdyby se rodině zrovna nedařilo. Společenská degradace by totiž vedla ke ztrátě postavení živitele rodiny, či znemožnění výhodného sňatku dětí.

³⁴⁸ Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 40. Pokud jde o návštěvy nemocného, takové neměla trvat více než deset minut. Na návštěvu bylo třeba chodit vzorně ustrojen. Dámy měly přicházet ve slušném kabátě, „*rukavičky buď též tmavé, ale vždy dobré.*“ Při první návštěvě se měly mladé dámy usadit vedle svých matek a tetiček. U přijímající rodiny bylo možné, aby dívky během návštěvy pokračovaly v lehčí ruční práci, neměly však látat ponožky či košile. *Tamtéž*, str. 40.

³⁴⁹ Sofie Podlipská. *Listy staré vychovatelky*, str. 12.

³⁵⁰ *Tamtéž*, str. 9.

³⁵¹ *Tamtéž*, str. 8.

³⁵² Špitálská, J. Vaňousová, B. Zimová: *Učebnice domácích nauk pro obecné školy*. Praha 1937. Viz *Antologie* (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antologie/podlipska.htm>).

³⁵³ Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 78.

³⁵⁴ Karel Kálal. *Věno*, str. 18. Pokud žena či dívka byla na návštěvě, neměla být mnohmluvná, doporučeno bylo také nemluvit o počasí a o služkách. *Tamtéž*, str. 18.

Naopak pokud žena nebyla hostitelkou, nýbrž byla na oběd či večeři pozvána, nedoporučovalo se přidávat si, jakkoli tím chtěla hospodyni za výborný pokrm polichotit. Jídla se neslušelo hanit ani v hostincích. Ve společenském rádcí se navíc dočteme, že není vhodné maso na malé kousky „*rozříjet jako potravu pro kuřata*“.³⁵⁵

Rozkvětem kavárenského a hostinského života však nastal úpadek pohostinství, dřívější domény hospodyň středních vrstev a družný život z rodin pozvolna mizí také kvůli převaze činžovních domů. Zvláště ve městech, přibývající divadla, koncerty, biografy či kavárny, které nahrazovaly duchovní potřeby členů rodiny, kteří byli zvyklí trávit v rodině daleko více volného času, působily rozkladně na rodinnou pospolitost.³⁵⁶

Drtivá většina společnosti i na přelomu století věřila, že domácnost je v každém ohledu ženskou záležitostí. „*Nuže milé sestry československé, budiž povždy naším údělem, abychom se staly skutečně střežitelkami rodinného krbu*“³⁵⁷ vyzývala opět Lužická, která nejdůrazněji, již od 60. let, zdůrazňovala důležitost působení ženy v domácnosti. Přesto se našly již i takové ženy, které nesouhlasily s tím, že výchova dětí a práce v domácnosti jsou výlučně ženskou záležitostí. V českých zemích se tento názor, že emancipace žen měla proběhnout uvnitř manželského svazku, kde si budou manželé rovni, projevoval okolo 70. let 19. století a jeho příznivkyně byly například Sofie Podlipská a Julie Gintlová.³⁵⁸ Podle tohoto utopického socialismu by se pár měl vzájemně respektovat, oba mají stejnou cenu, přestože jejich společenské úlohy jsou rozdílné a tradiční dělba práce je respektována. Poukazovaly na to, že hlavní působiště žen je sice stále jejich dům, ale ženu má její muž za práci vykonanou pro blaho rodiny respektovat a matku svých dětí při její zodpovědné výchově podporovat.

Obzory málokteré ženy 19. století se dostaly dále, než byl okruh jejich tradiční působnosti – domácnosti a dětí. Málokterá žena si při každodenních povinnostech našla na něco jiného čas. Přesto nebylo na místě si na svou mnohdy těžkou roli stěžovat. Správná žena měla být spokojena s tím, že je za ní vidět poctivá práce a nebylo vhodné, aby se nechala slyšet naříkat. Prototyp pracovité, šikovné české hospodyně představoval ženu, která jako opora své rodiny pomáhala překonat všechny nesnáze a „*překlenouti a zaceliti hrozné trhliny zlých časů*“.³⁵⁹

Lužická mínila, že „*Povoláním ženy jest být pečlivou matkou, manželkou a hospodyní*“.³⁶⁰ Podle této autorky je domácnost hlavním působištěm každé ženy. „*Život domácí jest okres,*

³⁵⁵ Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 79.

³⁵⁶ S. K. Neumann. *Dějiny ženy*, str. 212.

³⁵⁷ V. Lužická. *Žena ve svém povolání*, str. 19.

³⁵⁸ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 258.

³⁵⁹ S. Podlipská. Studie o práci. Viz Antologie, (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antologie/podlipska.htm>)

³⁶⁰ Věnceslava Lužická. *Krásno českých domácností*. Viz Antologie, (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antologie/luzicka.htm>)

který nám, ženštinám Bůh určil, tiché štěstí i v míru a v pokoji jest jediný cíl, kterého dosáhnout snažit se máme.“³⁶¹ Pro tuto autorku bylo právě manželství smyslem života ženy a podle ní by se měla sama žena snažit být v rodině „kněžkou bůžka rodinného“ a „strážným andělem rodiny.“³⁶² Také její prohlášení, že „ženina krása je domácnost“³⁶³ podporovalo přesvědčení společnosti, v čem spočívá ozdoba ženy. Tato autorka definovala, co vše tato věda domácí v sobě zahrnuje: „nauku o zboží, nauku o nakupování potřeb pro domácnost, znalost kuchyňskou, návod k domácímu hospodářství, zdravotvědu a umění ručních prací.“³⁶⁴ Ale mnohé mladé ženy jako nezkušené hospodyně přicházely často do rozpaků a nevěděly si rady. Správná hospodyně byla celý den „v jednom kole“, což způsobilo, že i stařenky ve vysokém věku po celý život přivyklé práci, si neuměly hovět ani ve vysokém stáří. „Přivykej nepohodlí a nevyhýbej se prostší práci. Chraň se hnusné lenivosti, nečinnosti, pracuj, chod', běhej jak mnoho můžeš! K ustavičnému zaměstnání stvořil nás Bůh, pokud nepracuješ, jsi na obtíž. I ženy významné by měly pracovat!“³⁶⁵ Udělat z mála mnoho bylo vlastností pečlivé ženy a moudré hlavy. Nečinnost byl přestupek, práce měla zapudit i rozmrzelost. Lužická rovněž zdůrazňovala, že „láska ku zpěvu, k hudbě, k básnictví, může mít chrámek svůj v každé domácnosti, uměleckých výtvorů malířských neb řezbářských nemožno arci mít v každé rodině.“³⁶⁶ Podle této autorky žena, která uměla vytvořit si ve svém domově útulný stánek umění, bude zajisté také domov svůj více milovat. „Ji nebude třeba, aby hledala zábavy pro ducha v kávoových společnostech, na veřejných procházkách, plesích a radovánkách, vždyť dovedla zpříjemnit si život svůj duševní zábavou ve svém domově.“³⁶⁷

Úvodní přednáškou *Činnost ženy v domácnosti* zahájila v r. 1886 už Věnceslava Lužická – Srbová přednášky spolku Domácnost. V zásadě vyjádřila své letité názory na úlohu žen v rodině a národě. Znovu opakovala myšlenku, se kterou už v 80. letech 19. století polemizovala Eliška Krásnohorská, že práci v domácnosti je třeba považovat za vědu, a je tedy nutno pro ni dívky odborně připravit: „nesmíme vyhošťovat domácí umění z nauk a věd“.³⁶⁸ Lužická-Srbová zastává názor, že vedení domácnosti je velice důležitým a

³⁶¹ Tamtéž, str. 25.

³⁶² Věnceslava Lužická. *Žena ve svém povolání*, str. 71.

³⁶³ Tamtéž, str. 42.

³⁶⁴ V. Lužická. *Žena ve svém povolání*, str. 12. Význam ručních prací vidí dobové autorky sporně. Lužická je považuje za umění, které by měly ženy i ve 20. století znovu nastolit. S tím nesouhlasí Krásnohorská, která doufá, že pokrok zaručí, že vedle zjednodušených domácích i ručních prací, budou ženy moci pěstovat opravdové umění.

³⁶⁵ H. Zapová. *Nezabudky*, str. 15.

³⁶⁶ V. Lužická. *Žena ve svém povolání*, str. 42.

³⁶⁷ Tamtéž, str. 44.

³⁶⁸ V. Lužická: přednáška *Činnost ženy v domácnosti* (spolek Domácnost), 1886. Viz M. Bahenská, *Počátky emancipace*, str. 32.

zodpovědným úkolem ženy, proto vyžaduje správně návody, přípravu a vysvětlování. Spisovatelka Eliška Krásnohorská ji v 70. letech za její pohled na domácnost jako na vědu kritizovala. Krásnohorská však viděla trochu jinak svůj pojem vedení domácnosti jako vědy. Chtěla tím zdůraznit potřebu vzdělání v odborných záležitostech dívek, které by se později mohly svým odborným vzděláním i uživit. Přesto ve velké většině žena, patřící do střední vrstvy, měla podle společenských norem 19. století pouze doufat, že muž zvládne mnohdy početnou rodinu uživit. Sama se mohla přičinit nanejvýš tím, že bude domácnost vést spořivě. Přitom situací, kdy žena musela podnikat celou řadu transakcí, aby rodina vyšla s nevelkými příjmy, které muž obstaral, nebylo málo. Nelehké chvíle, kdy manželky neměly dost prostředků pro nákup potřebných potravin, řešily tím, že si buď po malých dávkách půjčovaly od svých známých, či příbuzných, v nejhorším případě chodily do zastaváren. Ve vyšších třídách byla však hanba přiznat špatnou ekonomickou situaci mezi svými přáteli a ženy v domácnostech si přilepšovaly například pronajímáním pokojů, hlídáním cizích dětí, šitím a podobně. Zejména v rodinách státních úředníků ve druhé polovině 19. století bylo nutno šetřit, ale přitom navenek musely zachovávat zvyklosti, které svědčily o dobrých poměrech. K nim patřilo například najímání výpomoci v domácnosti. Pokud na ni rodině nestačily peníze, žena a dcery vykonávaly domácí práce samy, ale tak, aby se o tom nedovědělo okolí.³⁶⁹ Středostavovská rodina se prostě musela na veřejnosti dobře reprezentovat, i když často nebylo k dispozici tolik peněz, kolik by se v takové rodině „slušelo“. Důsledkem toho bylo, že hospodyně musely smlouvat na tržnicích, šetřit na drobnostech, ale i na služebnictvu. Nejedna žena se již pokoušela přilepšit rodinný rozpočet vlastní činností, kterou vykonávala ve „volné chvíli“. Tuto činnost sice již na konci 60. let schvalovala například Hansgirgová, avšak našli se i tací, kteří ji odmítali ještě na počátku století 20. *“Mnoho žen shání se po vedlejším výdělku, aby rozhojnily příjmy domácnosti. Málo kdy při tom počítají, co jim v domácnosti ujde, jak při tom zanedbávají děti i sebe. Správnou zásadou by mělo být: Žena buď dokonalou matkou a hospodyní, aby právě tímto svým dvojitým působením nejvíce pro rodinu a domácnost vyzískala. Má-li při tom dosti času oddati se nějakému povolání vedlejšímu, rozvažuj vždy, jestli domácnost tím netrpí újmy a jestli výdělek z něho stojí za to, aby jiné zájmy domácí byly poškozeny, poskytuje-li tento výdělek víc, nežli plnou náhradu za tuto újmu. Často se ukáže, že je lépe může-li žena nebo dcera podepřítí manžela nebo otce v jeho povolání, nežli aby vyhledávala výdělek ve špatně placené práci. Je lépe, když už si žena*

³⁶⁹ Marie Bahenská. *Počátky emancipace žen v Čechách*, str. 25.

zařídí samostatné povolání (živnost) vedle svého povolání matky a hospodyně, místo aby vyhledávala jen takovou vedlejší výdělečnou práci.”³⁷⁰

„Muž je hlavou, žena srdcem a duše rodiny. Je-li žena v kuchyni, ve sklepě, v komoře, a muž v dílně nebo na poli, je hospodářství dobře obstaráno.“³⁷¹ V tomto duchu se nesly názory většiny společnosti ještě ve druhém desetiletí 20. století. Přestože vytvářet domov bylo nezpochybnitelným úkolem žen po celé sledované století, nezměnilo se rovněž přesvědčení, že v domech je hlavou rodiny muž. „V domech, kde vládne muž, třeba i ducha omezenějšího, daří se obyčejně lépe, nežli kde výhradně vše řídí žena seberozšafnější.“³⁷²

4. 1. Modernizace domácnosti

Pokrok a modernizaci mohly ženy pociťovat využíváním modernějších přístrojů ve své domácnosti. Zatímco v první polovině 19. století ženy vše šily ručně, v 60. letech 19. století k nám Vojta Náprstek přivezl první šicí stroj, který následně začal být používán ve všech „lepších domácnostech“. V 70. letech mnoho hospodyň zadávalo výrobu mužského oděvu krejčímu, šití a okrasné vyšívání se pozvolna stávalo záležitostí velkovýroben, přesto se však v mnohých domácnostech šilo, vyšívalo a opravovalo ještě na konci století,³⁷³ neboť málokterá domácnost si veškeré oblečení pro početnou rodinu mohla dovolit koupit. Přesto i tam, kde ekonomické poměry umožňovaly si vše potřebné koupit, schopnost zhotovit oděv, opravit prádlo a umět vyšívat bylo stále známkou „dobré hospodyně.“ Neboť co kdyby přeci jen tyto činnosti někdy potřebovaly?

Postupem času se však situace obrátila a zakoupení vyhotoveného oděvu vyšlo laciněji než jej doma složitě vyrábět. Vývoj strojové výroby byl ve 30. letech 20. století na takové úrovni,

³⁷⁰ Josef Kafka. *350 ženských povolání. Příručka nezbytná pro rodiče, jejich zástupce, vychovatele, rádce mládeže dívčí, dívky i ženy všech tříd, jež připravují se k manželství a hledají povolání jako výdělek*. Praha 1916. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antologie/kafka.htm>) Autor zde nabízí několik živností, kterými si žena mohla přivydělávat. Jednalo se například o batikování, česání, hračkářství (tj. Výroba a oblékání loutek), chov domácích zvířat, korálkové práce, košíkářství, kosmetika, krajkářství, květinářství umělé, modilství (úprava klobouků), výroba nákrčníků, ochrana zvířat a rostlin, opisování, papírové ozdobné předměty, pěstování zeleniny, pleťářství, šití, žehlířství, vyšívání, vlásenkářství, vycpavačství nebo výroba jemných štětců. Většina alternativ „povolání“ se však stále drží typicky ženských činností. Jako jediné z nabízených povolání požadovalo vyššího stupně intelektu překladatelství písemných textů, ačkoli hned v úvodu autor ženy od tohoto odrazuje, že se jedná z nabízených zaměstnání o nejhůře placenou práci. Za řádek odborného textu se platí 3 – 5 haléřů.
Tamtéž

³⁷¹ Karel Kálal. *Věno českých dívek*, str. 19.

³⁷² L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 169.

³⁷³ Avšak pokud jde o šití šatů, dlouho do 19. století se věřilo, „že to dovede jen. mužský.“ Sofie Podlipská. *Studie o práci*. Přednášky Spolku „Domácnost“. Praha 1889. Viz *Antologie* (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antologie/podlipska.htm>)

že domácí produkce s ním již nemohla konkurovat. Téměř vše bylo možné levněji koupit než vyrobit. Zlevněním průmyslových výrobků byla značně znehodnocena domácí činnost a většina z tradičních činností ženy z rodiny postupně mizela, a tak činnost ženy postupně měnila svůj charakter. Přesto i v meziválečném období byly hospodyně zvyklé šetřit, proto dobrá hospodyně poškozený oděv raději spravila, než vyhodila.³⁷⁴ V tom, že se mnohá ženská pracovní odvětví přesunula do továren, mnoho lidí spatřovalo pokrok, mnozí v tom však viděli ztrátu tradičních hodnot ženské práce. Industrializace na druhou stranu přinesla také přechod od výrobní domácnosti k domovu, který se stal více místem spotřeby než výroby, a tím vytvářel pro rodinu zázemí klidu a odpočinku.

Zařízení domácností se během 19. století stávala útulnějšími, a to i díky používání lamp, které nahradily předchozí lojový kahánek, který sotva rozsvětlil ponuré místnosti a protože se používal velmi omezeně. Podobně se šetřilo s teplem, ještě v polovině 19. století se ve většině domácností teplo udržovalo často pouze ve společenských místnostech, v pokojích na spaní zůstávalo chladno. Do vyšších pater domů bylo obtížné stále donášet našťípané dřevo a podobně bylo vyčerpávající nošení vody. Doslova revolucí byl pro mnohé čistotné hospodyně přívod tekoucí vody do domácností, který výrazně zlepšil osobní hygienu. Kvalitní vodu v Praze mohly některé domácnosti využívat již v 90. letech.³⁷⁵ Na přelomu století začaly zajišťovat plynárny a elektrárny osvětlení a převratné využívání elektřiny ocenila nejedna hospodyně. Plynové osvětlení již v 80. letech nebylo jen výsadou salónů, nýbrž téměř všech místností domu.

K převratným společenským vynálezům konce 19. století přibýly takové, které usnadňovaly ženám práci v českých domácnostech, např. v oblasti přípravy jídel. To přispělo k tomu, že ženy najednou měly více času, který mohly věnovat péči o sebe, vzdělání nebo sportu. Většina žen se snažila také ušetřený čas věnovat své rodině, společenským aktivitám a třeba i zaměstnání.³⁷⁶

Přesto některé činnosti, které zabíraly množství času, ještě i po první světové válce zůstaly. Jednalo se například o praní, jelikož elektrické pračky stále chyběly. Ještě dlouho se topilo pracně v kamnech, protože ústřední topení se v českých domácnostech pomalu zavádělo ještě po první světové válce.

³⁷⁴ Špitálská, J. Vaňousová, B. Zimová: *Učebnice domácích nauk pro obecné školy*. Praha 1937. Viz *Antologie* (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antologie/spitalska.htm>).

³⁷⁵ M. Lenderová. *K hříchu i modlitbě*, str. 126.

³⁷⁶ *Tamtéž*, str. 127.

První republika se stala obdobím hromadné spotřeby, průmyslové produkce potravinářského zboží, rozvoje obchodních domů a rychlého stravování³⁷⁷ - přesto si ženy ani po válce, pokud se jedná o úsporu času a práce v domácnosti, moc neodechly. Nákup spotřebičů z poměrně již rozsáhlé nabídky si mohlo vzhledem ke špatné finanční situaci dovolit jen několik rodin. Většinou ženy, ať z nutnosti či opatrnosti, zůstaly věrné tradici svých matek a babiček. Šetrné a spořivé zůstávaly také proto, že se dlouho věřilo na boží trest za plýtvání potravou.³⁷⁸ Sebebohatší žena, která by bez rozmyšlení utrácela, by byla všeobecně odsouzena za nepřípustnou rozmařilost.³⁷⁹

Přes dočasnou poválečnou ekonomickou prosperitu státu je k tomu ostatně na počátku let třicátých přiměla hospodářská krize, která opět „probudila“ v řadě žen schopnost vyjít i s minimem finančních prostředků.³⁸⁰ Ve 20. letech, přes pokročilou kapitalistickou výrobu, je stále ceněn šetrný přístup v hospodářství, odsuzuje se plýtvání a marnivost. Zaměstnavatelé se méně báli zaměstnávat ženy ve svých podnicích na různých pozicích, a proto je agitovaly, aby vstoupily do jejich řad.

Ženy 20. století více než hospodyně století předcházejícího zkoušely zapojovat do domácích činností také členy rodiny, a to nejen dcery, ale také chlapce, aby si uvědomili hodnotu „ženské“ práce.³⁸¹ Moderní žena se zkrátka snažila, aby jí zbyl čas na odpočinek, a tím se naučila si čas organizovat. Žena žijící mezi válkami však nepožadovala odpočinek ve formě dlouhých zahraničních dovolených, jak je tomu dnes, ale minimálně měla odpočívat osm dní v roce.³⁸² Přesto značná část žen, především vesnických, si delší odpočinek stále nemohla dovolit.

V knize ze třicátých let 20. století se již dočteme: „*Nic nemůže ženu rozhořčiti tak, jako lhostejnost jejího muže, když s ní na příklad zachází jako s hospodyní.*“³⁸³ Což dokládá, že ženy samy sebe neviděly již pouze jako pracovnice v domácnostech, které pouze vaří, žehlí, uklízí...

³⁷⁷ Ludmila Fialová, Pavla Horská, Milan Kučera, Eduard Maur, Jiří Musil, Milan Stloukal. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, str. 296.

³⁷⁸ *Tamtéž*, str. 226.

³⁷⁹ *Tamtéž*, str. 226.

³⁸⁰ Milena Lenderová, Božena Kopiczková, Jana Burešová, Eduard Maur (eds.). *Žena v českých zemích*, str. 317.

³⁸¹ *Tamtéž*, str. 317.

³⁸² *Tamtéž*, str. 317.

³⁸³ August Forel. *Pohlavní otázka*, str. 93.

4. 2. Domácí personál

V měšťanské společnosti často vykonávala službu venkovská děvčata, která byla přivyklá těžké práci. Ta si cenila, že jim služba umožňovala dostat se z rodné vesničky do města. V roce 1880 připadalo z 10 000 výdělečně činných žen v západní části habsburské monarchie 1409 služek v městských domácnostech.³⁸⁴ Z těchto žen bylo provdaných jen velmi málo, a to ve všech věkových kategoriích. Mimo služek zámožnější rodiny měly zpravidla pro výpomoc s dětmi také chůvu, většinou mladou dívku. Od 60. let se však hledělo na to, aby i vychovatelka měla určité vzdělání.³⁸⁵

V rodinách sedláků bylo zaměstnáváno také několik pacholků a děveček na výpomoc s hospodářstvím. Mnoho čeledínů bylo najímáno jen dočasně na výpomoc při sezónních pracích, někteří na stejném statku pracovali dlouhodobě a často rodině přivykli. Někdy fungovaly mezi sloužícími a domácími pracovní vztahy k oboustranné spokojenosti, jindy byli „zaměstnavatelé“ nuceni řešit různé spory. Na pomocnice v domácnosti si většinou hospodyně dohlížela sama a sama je také usměrňovala. Služebnictvo řídila podle vrozeného ženského taktu a citu, hospodyně měla být zdvořilá, upřímná a za dobře vykonanou neměla zapomenout služebnictvo pochválit. Pokud k tomu ale nebyl důvod, měla paní domu nedbalosti řešit domluvou a mírně pronesenou výtkou. Přísnost se neměla přehánět, protože jen pokud se hospodyně vyvaruje prudkému osopování, dosáhne u své čeledi vážnosti.³⁸⁶ V žádném případě neměla žena žádným sloužícím pohrdat. Dokonce i v radách pro dcery se dočítáme, že by měly být služkám přítelkyněmi a neměly by dívky zatěžovat zbytečně záležitostmi, které samy dovedou zastat.³⁸⁷

Pokud se jednalo o výši odměny, na čeládce by se nemělo příliš šetřit, protože to v konečném důsledku přináší jen újmu hospodářství, neboť personál mnohdy práci odbýval. Pokud byl čeledín pomalý, neměla ho hospodyně hned kárat, ale všimnout si, zda důvodem není pečlivě vykonávaná práce. Čeledína, který pracuje rychleji, ne však pečlivě, neměla hospodyně na úkor pomalejšího chválit. Stravu měla hospodyně čeládce připravovat vždy energeticky hodnotnou a dostatečnou, přesto jednoduchou. Za vhodné pokrmy byly považovány například knedlíky nebo buchty.³⁸⁸ Nebylo však normou, aby služebnictvo jedlo stejná jídla jako jejich živitelé. Na stravě pro personál mohla hospodyně na rozdíl od pokrmů,

³⁸⁴ Pavla Horská. *Naše prababičky*, str. 75.

³⁸⁵ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 122.

³⁸⁶ F. Hansgírgová. *Hospodyně našeho věku*, str. 15.

³⁸⁷ Karel Káel. *Věno*, str. 7.

³⁸⁸ F. Hansgírgová. *Hospodyně našeho věku*, str. 16.

připravovaných pro svého muže, ve zdravé míře šetřit. Přesto kuchařka měla dbát na to, aby se pro personál připravovaly často masité pokrmy, a to zejména ve městech, kde chybí dostatečné zdroje mléka a zdravé povětrí. Pokud se sloužící rozestůně, měla hospodyně o něho pečovat.

Paní domu měla dbát na ctnostný, prací naplněný, ale i příjemný život personálu a hledět, aby si i služebnictvo mělo příležitost odpočinout. Na oddech byl nárok zejména o nedělích a svátečních odpoledních. Nejen Rettigová ve 40. letech, ale i Lužická s Hansgirkovou v letech 70. se shodují, že hospodyně má ve vlastním zájmu dbát na to, aby její služebnictvo bylo nábožné a proto jim umožňovat vykonávat patřičné pobožnosti a zúčastňovat se mší. Aby žena docílila u svého služebnictva úctu, bylo potřebné rozumět veškerým činnostem, které vykonávalo. Žádná práce by jí neměla být nevhodnou. Očekávalo se, že sama půjde příkladem v důslednosti a vytrvalosti. Skutečnost byla ovšem poněkud jiná a služkám byla svěřována právě ta nejhrubší práce, alespoň okolo poloviny 19. století, jak dokládají vzpomínky Sofie Podlipské.³⁸⁹ Ve většině středostavovských domácností pracovaly jedna až dvě služky. Ve skutečnosti byla služkám zadávána spíše hrubší práce, ale většinu významnějších činností včetně praní prádla,³⁹⁰ zastávala sama hospodyně, služebná jí byla pouze nápomocna.

Pomocnou silou v domácnosti mohly být i ženy, které se považovaly za emancipované. Volit měla paní prosté, venkovské děvče, které měla naučit vhodnému chování a vést svým příkladem k mravnému životu. Paní radily služebným, aby neutrácely zbytečně peníze na různých zábavách a raději si vysloužené peníze spořily. Mohla také dívkám uložit několik zlatých do spořitelny a domluvit jim, aby si měsíčně úspory zvyšovaly.³⁹¹ Dívky by měly varovat před zbytečným rozhazováním peněz za oděv a učit je k šetrnosti. Zaměstnavatelka úplně neměla mladým služebným upírat zábavy, avšak na místo „tancovaček“ nebo „cirků“ jí měla doporučovat divadlo nebo četbu.

Známkou společenské prestiže během 19. století bylo mít alespoň jednu služebnou. Úkolem služby městské střední vrstvy bylo zejména pomáhat v kuchyni, uklízet a nosit vodu či otop. Péči o děti zastávala většinou jiná osoba – chůva. Podle Podlipské již v 60. letech 19. století se dokonce měla hledět vzdělávat. Na rozdíl od Lužické či Hasgirkové nenabádá hospodyně, aby její čeleď byla mravopovědná a nábožná. Úkolem hospodyně také bylo, aby

³⁸⁹ S. Podlipská. *Studie o práci*. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antologie/podlipska.htm>).

³⁹⁰ Tzv. velké prádlo se pralo dvakrát až třikrát ročně a při něm byly zapojeny všechny ženské ruce v domácnosti. Lynn Abrams. *Zrození moderní ženy*, str. 140.

³⁹¹ F. Hansgirková. *Hospodyně našeho věku*, str. 18.

svým služebným na závěr služby napsala vysvědčení. To mělo být napsáno co nejvíce pravdivě, aby o vlastnostech a schopnostech informovala další zaměstnavatelky.

Bylo zvykem, že návštěva při svém odchodu dává služebnictvu spropitné.³⁹² Často se také v mravoučných příručkách dovídáme, že bylo nevhodné umravňovat a kárat služebnictvo v přítomnosti návštěv a cizích lidí. Mezi povinnosti služebných patřilo nepomlouvat rodinu, která je zaměstnávala. Skutečnost byla však poněkud jiná a mnohé paní se musely potýkat s tím, že jejich služebné roznášely po okolí soukromé záležitosti rodiny. Manželé se proto měli střežit hádek před služebnictvem, pokud nechtěli ztratit jeho úctu a vážnost. „*Domáci hádky jsou pro služky pastvou, pro kterou nejraději sdílí se služkami všech pater a s domovnicí i se služkami domů sousedních, celé ulice.*“³⁹³

Některé hospodyně si údajně stěžovaly, že služebnictvo „není již takové, jaké bylo dříve.“³⁹⁴ Hansgírgová však tomuto dává vysvětlení, že dříve rodina více považovala sloužící za členy domácnosti, a ženy dělají chybu, pokud služky a čeledíny příliš izolují od vlastní rodiny. To, podle ní, vytváří neblahé působení na personál, že jsou tam pouze pro službu a k hospodářství nemají takový vztah. Důvěřivost se ale neměla pokoušet, hospodyně měla být důsledná a sloužící kontrolovat nejlépe během práce. K čeládce, hospodyním, ani chůvám se nepěstovala přílišná důvěra. Do soukromých záležitostí rodiny se nepatřilo ani nejbližší služku zasvěcovat.

Služebným bylo doporučováno během své služby nedělat si známosti. Většinou se služebná chtěla co nejdříve vdát, neboť viděla ve sňatku únik do lepšího života, pro mnohé byl sňatek spíše na škodu. Provdáním se dívky se dostávaly do horší ekonomické situace, než dokud byly svobodné.

Domácí personál se postupem času daleko více feminizoval. Početné služebnictvo, které vypomáhalo v rodinách hospodářů a živnostníků, se díky rozšířené průmyslové výrobě na počátku 20. století čím dál tím více redukovalo. Dívky nemajetných tříd dávaly přednost továrnám a obchodům, kde měly větší míru osobní svobody a nebylo jim již třeba být v rodině cizích lidí. Slovo služka se stalo hanlivým pojmem a bylo nahrazováno slovem pomocnice v domácnosti. Již ve 20. letech funkce pouhé velitelky nad služebnými se stávala stále méně smysluplná, a to vedlo ženy, které tak doposud neučinily, k tomu, aby si hledaly povolání.

³⁹² Pro tento účel byly v mnohých domácnostech nainstalovány dokonce uzamčené schránky. Podle autora knihy o etiketě z osmdesátých let se však jednalo o zlozvyk, který byl třeba odstranit. Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*. str. 48.

³⁹³ L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 166.

³⁹⁴ Františka Hasgírgová. *Hospodyně našeho věku*, str. 10.

5. Proměny představ o povinnostech a postavení matky

„Povolání! Nyní našla jsem povolání! Šeptala ještě tišeji a oči jí přetékalý,“³⁹⁵ když malinký synek ztišil se v její v náruči. Takto výmluvně značí nejlepší povolání ženy Sofie Podlipská. Pro téměř každou ženu je mateřství vyvrcholením a naplněním života. I podle bojovnice za práva Mary Woolstonecraftové, žijící v 18. století, je pro život žen nejdůležitější manželství a mateřství, které jim nabízí morální roli.³⁹⁶ Významná role matky se cenila ve všech společenských třídách. V rámci habsburské monarchie se české matky považovaly za dětem více nakloněné než jiné národnosti.³⁹⁷

5. 1. Porodnost a nechtěná početí

V očích společnosti žena měla obětovat své pohodlí ve prospěch společenského řádu, který usiloval o co nejvíce nových jedinců. Magdalena D. Rettigová porodila do konce 40. let jedenáct dětí. Johanna Fričová zemřela v roce 1849 při porodu svého dvanáctého dítěte ve věku čtyřiceti let. U porodu dvanáctého dítěte zemřela v roce 1876 dokonce ve věku třiceti tři let také manželka Julia Grégra, který odmítl značné věno jako důkaz toho, že si svou ženu bere z lásky. Časté porody byly v měšťanské společnosti důkazem manželské náklonnosti. Bohužel narození dívky vyvolalo u většiny mužů zklamání, protože je to do budoucna zavazovalo k důslednějšímu hlídání a zaopatření dcery věnem. Ještě také v příběhu z roku 1915 nalezneme stat', ve které se píše: „Kouteckým se narodil chlapec. Měli radost, že je chlapec, neboť narodí-li se děvče, to je jen děvče, skoro nic.“³⁹⁸ Bohužel mnoho žen, zejména v rodinách úřednických, které byly chudší než ostatní středostavovské rodiny, mohlo po narození několika dcer cítit dokonce selhání.³⁹⁹

Od roku 1830 stoupl počet dětí narozeným mimo manželství, v 60. letech v Čechách a na Moravě ze třinácti na patnáct procent. Ve 20. letech 20. století se poměr takových porodů pohyboval dokonce kolem dvaceti procent. Tento trend začal opět klesat až ve třicátých letech. Na Moravě se, pravděpodobně díky větším počtu katolíků, rodilo dětí mimo manželství méně, opakem byla Praha, kde bylo procento nemanželské porodnosti stále

³⁹⁵ Sofie Podlipská. *Příklady z oboru vychovacího*, str. 39.

³⁹⁶ Lynn Abrams. *Zrození*, str. 8.

³⁹⁷ Ludmila Fialová, Pavla Horská, Milan Kučera, Eduard Maur, Jiří Musil, Milan Stloukal. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, str. 212.

³⁹⁸ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 19.

³⁹⁹ Milena Lenderová, Božena Kopiczková, Jana Burešová, Eduard Maur (eds.). *Žena v českých zemích*, str. 74

vysoké. U dcer z úřednických rodin se dokonce jakási přístupnost v sexuálních stycích očekávala, protože bez vzdělání a bez věna měly jen malé šance přilákat ženichy.⁴⁰⁰ Proto u těchto dívek poměrně často také docházelo k nechtěným početím. Nemanželské děti však umíraly mnohem častěji než manželské. Podle Alice Velkové ještě na počátku 19. století, každá čtvrtá dívka porodila nemanželské dítě. Byla-li na venkově některá dívka v naději, nebyla tolik hanba, že měla styk jako svobodná, ale v očích společnosti bylo považované za hanbu, kdyby milence „nepřesvědčila“, aby si ji vzal. Naopak pokud by mladá dívka ve venkovských poměrech neměla alespoň nápadníky, měla podle všeobecného úsudku patrně nějakou chybu. Ve vyšších vrstvách k nemanželským porodům docházelo jen výjimečně.

Již od 90. let 19. století začala výrazně klesat porodnost důsledkem rozvoje industriální společnosti. Živit více dětí v kapitalistické společnosti bylo namáhavější než dříve. V těchto letech získalo posluchače novomalteziánské hnutí, které se nebálo otevřeně propagovat antikoncepční možnosti. Namísto zdrženlivosti sexuálního styku jako preventivního opatření nechtěného početí se doporučovala kontrola početí, což pobuřovalo pruderní středostavovskou společnost, pro kterou témata tohoto typu byla zcela tabu.

Nejvíce k tomuto jevu docházelo v Praze a ostatních průmyslových centrech, především v severních a severovýchodních Čechách.⁴⁰¹ Do té doby plánovaná rodičovství téměř neexistovala, v 80. letech 19. století rodila žena průměrně sedm až osm dětí, z toho téměř polovina narozených dětí ale umírala v dětském věku.⁴⁰² Pokles kojenecké úmrtnosti nastal v souvislosti s první fází demografické revoluce probíhající od 70. let a trvající až do roku 1900. Pokud jde o úmrtnost rodiček, nejčastěji ženy umíraly v šestinedělí v důsledku špatné poporodní péče po těžkém porodu. Častou příčinou úmrtí byla také tzv. horečka omladnic, kterou způsobovala neléčená infekce.⁴⁰³ Zpravidla zemřela každá desátá rodička.⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ Ludmila Fialová, Pavla Horská, Milan Kučera, Eduard Maur, Jiří Musil, Milan Stloukal. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, str. 215.

⁴⁰¹ Pavla Horská. *Naše prababičky*, str. 46.

⁴⁰² *Tamtéž*, str. 46. Ač v období kojeneckém a batolícím umíralo více chlapců než dívek, jelikož byli méně odolní a více náchylní k nemocem, v pokročilejším věku se toto obracelo a v některých oblastech se větší úmrtnost dívek objevovala již od pěti let. Obecně však v české populaci umíralo více dívek ve věku 9 – 14 let a ještě ve 30. letech 20. století někteří demografové soudili, že dívka je více ohrožena až období puberty. Příčinou větší úmrtnosti dívek a žen byla horší výživa, než u chlapců a mužů. V dobách největších těžkostí se například matky spokojovaly s čajem a chlebem, zatímco svým pracujícím manželům předkládaly teplé jídlo. Další příčiny byly časté kontakty žen s kontaminovanou vodou či potravou a všeobecně větší léčebná péče poskytovaná druhému pohlaví. Chlapci se také daleko více pohybovali a vyskytovali na čerstvém vzduchu, než dospívající dívky. Ženy a dívky také přicházely více do kontaktu s nemocnými coby jejich ošetřovatelky, takže se mohly snáze nakazit. Až od roku 1937 se s nadúmrtností žen nesetkáváme v žádné věkové skupině. *Tamtéž*, str. 43.

⁴⁰³ Lynn Arams. *Zrození moderní ženy*, str. 112.

⁴⁰⁴ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 113.

Od počátku století do roku 1910 se radikálně snížila plodnost a trend snižování plodnosti trval až do 40. let století 20. Na přelomu století ženy většinu porodů „odbyly“ během prvních let manželství.

Jednou z příčin předmanželských porodů byl konsens, který pro čeleď a tovaryše trval až do roku 1868. Nařízení o povinnosti žádat o souhlas vrchnosti, později obce, resp. městské úřady a jejich častá odmítnutí pro chudobu, onemocnění, špatné mravy a podobně, způsobila nárůst dětí narozených mimo manželství.⁴⁰⁵ Ještě na začátku 20. století se rodilo přibližně patnáct procent dětí nemanželských a přibližně každé třetí nemanželské dítě umíralo. Dvě pětiny dívek, jež se narodily jako nemanželské, končily jako prostitutky.⁴⁰⁶ Součástí nového trendu meziválečného období bylo mírné, ale soustavné snižování počtu narozených nemanželských dětí.⁴⁰⁷

Až do konce 19. století zpravidla ženy rodily pouze doma. Mít u porodu lékaře se stalo výsadou bohatších měšťanských tříd od poloviny 19. století. Rodiny tím zároveň demonstrovaly zařazení do vyšší společenské třídy. Rodit v porodnici bylo hluboko do 20. století degradující, neboť porodnice byla tehdy místem, určeným pro ženy nemajetné nebo pro ženy, které rodily nemanželské dítě.⁴⁰⁸

Zpovědníci byli často tázáni ženami o radu, jak mohou zabránit početí, aniž by spáchaly hřích. Německá předsedkyně vlasteneckého spolku ženského radila jako „léčbu“ párům, které nechtějí mít už dalších dětí, aby „*studenou vodou pudy na uzdě držely a před tím se řádně prací unavily.*“⁴⁰⁹ Většina společnosti po celé 19. století se rozhořčovala nad umělými potraty. Po celé zemi existovalo značné množství „andělíčkářek“, které se zabývaly tajným vyháněním plodů. Kvůli převažujícímu procentu věřících lidí bylo samozřejmě zakázané uměle zamezovat těhotenství, natož těhotenství uměle přerušit. Proto také mnoho mladých žen, které nechtěně počaly, končily svůj život sebevraždou nebo vraždou novorozeněte. Podle zákoníku z roku 1852 ženu odsouzenou za infanticidu čekaly tvrdé tresty. Byl ale rozdíl mezi zabitím manželského dítěte, za který si rodička odpykala trest doživotí, nebo zabitím dítěte nemanželského, kvůli kterému přišla o svobodu „jen“ na deset až patnáct let.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ M. Lenderová, B. Kopičková, J. Burešová, E. Maur (eds.). *Žena v českých zemích*, str. 108, 109.

⁴⁰⁶ Marie Neudorfllová, *České ženy 19. století*, str. 108.

⁴⁰⁷ Ludmila Fialová, Pavla Horská, Milan Kučera, Eduard Maur, Jiří Musil, Milan Stloukal. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, str. 292.

⁴⁰⁸ *Tamtéž*, str. 117.

⁴⁰⁹ S. K. Neumann, *Dějiny ženy*, str. 229.

⁴¹⁰ M. Lenderová. *K hříchu a molitbě*, str. 17 -18. V sedmdesátých letech v rakouské monarchii zabilo dítě po porodu ročně kolem sta matek, kterým byl čin prokázán, a byly tedy za něj souzeny. *Tamtéž*, str. 18.

V 80. letech se za trest tento zločin zmínil. Za zabití již narozeného dítěte se trestalo třemi lety, za provedení umělého potratu půl rokem vězení.⁴¹¹

Již koncem 19. století se některé ženy dokázaly vyhýbat nesčetným oplodněním.⁴¹² Za spolupráce svého muže využívaly kondomů či přerušované soulože.⁴¹³ V případech, kdy používaly výplachů, pesarů či tamponů, často manžel ani netušil, že jeho žena využívá některé z praktik, aby neotěhotněla. Dlouho se však většina společnosti, která byla katolického vyznání, bála využívat antikoncepční prostředky, neboť jejich užívání bylo považované za hřích. Pouze pohlavní zdrženlivost byla i církví respektována. Až koncem století se ženy začaly vyhýbat nekončícímu se koloběhu rození, který je tolik vyčerpával. Tím se zasloužily o první projevy plánovaného rodičovství. Jako první plánovaly počet dětí rodiny úřednické.⁴¹⁴ Kontrola počtů se však téměř netýkala nejchudších vrstev, pomalu také klesala na venkově. Počátkem 20. století se některé ženy odvažovaly ozývat, že „ženské tělo patří ženě,“ proto mají jen ony právo rozhodovat o tom, zda chtějí další dítě.⁴¹⁵ Klesající porodnost a užívání antikoncepce bylo kritizováno stále početnou křesťanskou částí společnosti. K neuposlechnutí křesťanských nařízení bylo zapotřebí značné odvahy, neboť církev své farníky dovedla důmyslně kontrolovat. Církev ve svých morálních kodexech ohledně opatření zabraňujícím těhotenství, byla nucena alespoň mírně „povolit své otěže.“ Přehodnocením situace dospěla k názoru, že povolí užívání metody plodných a neplodných dní.⁴¹⁶ Dále žena mohla užít ochranné opatření proti otěhotnění v případě „*drsného zacházení, trvalé nespokojenosti nebo při nevěře mužově.*“⁴¹⁷ Přesto dosud ještě značná část pruderní společnosti nemínila o těchto soukromých věcech veřejně diskutovat.

V 19. století v neprůmyslových oblastech výchova dětí působila jen malé výlohy, chlapce brali otcové do učení a brzy z nich měli tovaryše a dívky si snadno našly službu. Na přelomu století se vyrovnával rozdíl v průmyslových a zemědělských oblastech, i v oblastech s převažujícím katolictvím, evangelictvím či bezvěrectvím. Na počátku 20. století byla již přemíra dětí považována jako břemeno, neboť pro jejich zaopatření bylo zapotřebí příjmů větších, než si mohl otec s průměrným platem dovolit. Během první světové války se

⁴¹¹ Marie Neudorfllová. *České ženy 19. století*, str. 110.

⁴¹² Pochopitelně i dříve podstupovaly ženy různé mnohdy i drastické metody, jak zamezit početí, od provozování velmi namáhavých fyzických úkonů, přes pití různých bylin, nebo užívání chininu či dokonce olova. Lynn Arams. *Zrození moderní ženy*, str. 111.

⁴¹³ Dlouho se totiž i muži, kteří nevyžadovali, aby se jejich rodina dále rozrůstala, odmítali zajímat o možná antikoncepční řešení, jelikož antikoncepci považovali za ženský „problém.“ *Tamtéž*, str. 110.

⁴¹⁴ M. Lenderová, *K hříchu*, str. 110.

⁴¹⁵ *Tamtéž*, str. 109.

⁴¹⁶ *Tamtéž*, str. 110.

⁴¹⁷ August Forel. *Pohlavní otázka*, str. 289.

porodnost, zejména důsledkem absence většiny mužů, snížila téměř o polovinu.⁴¹⁸ Po válce se sice pozvolna porodnost začala znovu stabilizovat, přesto mateřství přestávalo být čím dál více povinností vdané ženy. Tereza Nováková, redaktorka časopisu *Ženský svět*, se dokonce nebála „prolomit ledy“ a na stránkách svého časopisu již před první světovou válkou zveřejnila jako první otázku umělého přerušování těhotenství. Ze čtrnácti sledovaných žen, které v roce 1933 podstoupily celkem 26 uměle přerušovaných těhotenství, se jen několik odvážilo mluvit o důvodech, které je k tomu vedly a rovněž o příčinách nechtěných těhotenství.⁴¹⁹ K tomuto rozhodnutí je vedly nejčastěji důvody hospodářské, malé obytné prostory, velký počet dětí,⁴²⁰ otěhotnění před uzavřením sňatku a v jednom případě dokonce „touha po vzdělání.“ Z antikoncepčních prostředků, které selhaly, byla uvedena nejčastěji přerušovaná soulož,⁴²¹ jednou se pár pokusil zamezit početí kondomem, dvakrát si ženy prováděly výplach a jednou si žena zavedla pesar. U žen, které podstoupily více potratů, paradoxně nebyly žádné ochranné prostředky používány, neboť muži, v obou případech akademici starší třiceti let, odmítli preventivní opatření. Za tři nechtěná početí ženy vinily alkohol. Z celkového počtu 26 případů si šestkrát ženy vyvolaly potrat samy, ve většině případů potrat provedl felčar nebo porodní asistentka, na lékaře se tyto ženy obrátily jen pětkrát. Pouze v deseti případech z celkového počtu byly ženy ušetřeny následků potratu.⁴²² Ženy se stále ostýchaly žádat lékaře o přerušování těhotenství, ale rodit s lékařskou asistencí již byla téměř samozřejmost. V průběhu třicátých let totiž existovalo daleko méně žen, které raději rodily doma, neboť rodit v porodnici již dávno nesymbolizovalo chudobu, ale naopak zaručovalo odborný gynekologický dohled – alespoň ve své době. Převratnou novinkou také zůstává, že se čím dál více párů rozhodlo mít děti „pouze dvě“. Navíc bylo shledáváno jako důležité, aby mezi porody bylo ženě dopřáno delšího klidu, tedy alespoň dva roky mezi dvěma slehnutími.⁴²³ Žena měla dokonce rodit již jen do třiceti let.⁴²⁴ Zkrátka většina manželských párů chtěla mít pouze tolik dětí, kolik uživí a mnoho žen upřednostovalo mít méně dětí, aby jim zbylo více času na sebe samu. Matka měla oproti předchozímu století nejen méně dětí, ale i méně výchovných starostí s nimi. Velkou část výchovy přejal stát a obec.

⁴¹⁸ M. Lenderová, B. Kopiczková, J. Burešová, E. Maur (eds.). *Žena v českých zemích*, str. 355.

⁴¹⁹ August Forel. *Pohlavní otázka*, str. 190. Autor knihy věří, že s nemilovaným mužem jsou dlouho neplodné, kdežto později s jiným mužem jsou normálně plodné. Dále je autor věří, že prodloužením aktu došlo u ženy k orgasmu a tím i početí. Tedy, že orgasmus ženy „pomáhá“ k početí. *Tamtéž*, str. 245.

⁴²⁰ *Tamtéž*, str. 348. „Velkým počtem“ respondentka považovala čtyři své děti.

⁴²¹ *Tamtéž*, str. 190. Autor se domnívá, že dlouho opakovanou přerušovanou souloží může nastat neplodnost.

⁴²² *Tamtéž*, str. 348.

⁴²³ *Tamtéž*, str. 363.

⁴²⁴ M. Lenderová, B. Kopiczková, J. Burešová, E. Maur (eds.). *Žena v českých zemích*, str. 110.

5. 2. Těhotná a kojící žena

Žena 19. století, neměla k dispozici testy na graviditu, ve většině případů ani možnost dostavit se na gynekologickou prohlídku – na kterou by se stejně valná většina kvůli studu neodhodlala. Proto tušit, že je v „požehnaném stavu“ mohla jen podle několika „poznávacích znamení.“ K nejspolehlivějším patřilo vynechání menstruačního cyklu, ačkoli i toto přerušení mívalo často jiné příčiny. Těhotenství prožívala zcela odlišně žena vyšší sociální vrstvy, která byla pro svou častou ospalost, slabost a střídavé nálady mnohdy osvobozena od svých, i tak nepřiliš vyčerpávajících povinností, a jinak žena venkovská, pro kterou nebylo z její každodenní namáhavé práce úniku. Tyto ženy většinou pracovaly, dokud je porodní bolesti neupoutaly na lůžko. Fyzická zátěž často způsobovala předčasné porody či potraty.

Přesto, že četnost porodů během 19. století byla vysoká, téma porodu bylo společenské tabu. Podobně i téma těhotenství a kojení bylo poodhalováno jen při intimním rozhovoru blízkých přítelkyň. O tom, co mladé dívky v souvislosti s jejich budoucím úkolem rodit děti čeká, se mohly alespoň okrajově dozvědět až od Honoraty Zapové z jejích Nezapudek. V 19. století prudérní společnost raději nazývala ženu v „požehnaném stavu“, či „v naději“, než aby připustila, že je „těhotná“. Mnoho žen se paradoxně za své těhotenství stydělo. Ve 20. století se prostřednictvím naučných knih k budoucím matkám obracejí zastánci názoru, aby matky byly na svá těhotenství hrdé a nikdy je neskrývaly.⁴²⁵

Žena „v očekávání“ se měla vyvarovat leknutím a zármutkům, nošení těžkých předmětů, prudkým pohybům, a to zejména ve třetím a sedmém měsíci. „S outěžkem“ by měla nosit volný oděv, procházet se na čistém vzduchu a obklopovat se idylickými přírodními scénériemi. Své místo nacházely stále také pověry. Například se věřilo, že pokud žena měla pohlavní styk v průběhu menstruace, počne zrůdné dítě nebo pokud se těhotná žena dívala na měsíc, porodí šilence.⁴²⁶ „V naději“ žena měla poslouchat své chutě, neboť se tradovalo, že jejich neuposlechnutí se nepříznivě projeví na dítěti.⁴²⁷ V příručkách pro ženy se dočteme i rady, jak předejít potracení.⁴²⁸ Přestože ženám „v naději“ byl doporučován klid a vyhýbat se těžké fyzické práci, nastávající maminka měla být však pilná a svému budoucímu děťátku

⁴²⁵ August Forel. *Pohlavní otázka*, str. 69.

⁴²⁶ Lynn Abrams. *Zrození*, str. 47.

⁴²⁷ *Tamtéž*, str. 112. Mezi další pověry například patřilo, že bude-li budoucí matka chodit po proudu řeky, bude mít dítě dlouhé vlasy. *Tamtéž*, str. 112.

⁴²⁸ „Znamení potracení jest mrazivost v kříži, bolest a stahování se v nohou, vpadlost' prsou a ku konci nucení k častému močení. V takovém případě musí se žena hned do postele položit, ale ne do mnoha peřin, poněvadž se přílišného tepla chrániti musí. Po tři dni nejméně musí žena pokojně ležeti a nesmí požívat ani kávy, ni masa ni vína aneb piva, nébrž zachovati se musí při stravě lehké a střídme.“ Františka Hasgírgová. *Hospodyně našeho věku*, str. 12.

zhotovit výbavičku.⁴²⁹ „*Hrda a šťastna, že dá život nové lidské bytosti*“, „*snáší normální žena ráda všechny obtíže a muka těhotenství a porodu.*“⁴³⁰

Klid ženy po porodu byl respektován, avšak záviselo na poměrech rodiny, jak dlouho mohla zůstat rodička „v koutě“. V bohatších rodinách si mohla odpočinout až několik dní, zpravidla týden. Bylo tradicí, že ostatní ženy z rodiny, známé či blízké sousedky, po tyto dny přinášely do rodin novopečené maminky jídlo, aby v prvních dnech povinnost nakrmit členy rodiny rodičce odpadla. V rodinách chudých, kdy povinnosti ženy neměl kdo zastoupit, tato ulehala pouze na jeden - dva dny. Z rad pro šestinedělky se dočítáme, že tři dny po porodu žena nesmí jíst nic jiného než polévky, aby tak „učinila přítrž zapálení prsou.“⁴³¹ V ostatních dnech měla být matka „*věrnou a zdravou kojnou, která žádnou vybranou stravou se nerozmazlovala, vyhýbajíc se jen octu, prudkému koření, mastným věcem a prudkým lihovým nápojům.*“⁴³² Ačkoli po vzoru Rousseauovských ideálů se některé pokrokové zámožnější ženy i měšťanky začaly znovu zajímat o kojení svých dětí, tato „móda“ vydržela pouze na čas. Většina zámožnějších žen se znovu raději postarala o kojné, než aby své dítě kojily samy. Našlo se mnoho těch, které to odsuzovaly, například Sofie Podlipská. „*Pokud byla matka silná a zdravá, nikdy se neměla nechat v kojení zastupovat.*“⁴³³ Koncem 19. století začali lékaři přesvědčovat matky, jak důležité je krmení dětí vlastním mateřským mlékem.

Kolem roku 1900 si byla většina matek vědoma faktu, že kojení je pro děti zdravé a kojily své děti často až do stáří půl roku.⁴³⁴ Během války, z důvodu úspor, ženy kojily ještě déle. Koncem prvního desetiletí 20. století bylo možné sehnat umělou kojeneckou stravu.⁴³⁵ Její užívání kritizují autoři publikace ze třicátých let 20. století, o *Pohlaví otázce*: „*ujal se u nás zlozvyk, vyživovati dítě uměle*“,⁴³⁶ a dodávají: „*Politování hodným zjevem však jest, když žena z pouhé pohodlnosti a pro ideál špatně pochopené krásy odnímá dítěti prs mateřský.*“⁴³⁷

⁴²⁹ Pořídít musí jak košilky, karkulky, kazaječky (živůtky), povlačky, peřinky a povijany. Ze staršího plátna je nezbytné pořídít zejména mnoho plenek. Františka Hasgírgová. *Hospodyně našeho věku.*, str. 12.

⁴³⁰ August Forel. *Pohlavní otázka, Praha 1933*, str. 68.

⁴³¹ Sofie Podlipská. *Příklady z oboru výchovaciho*, str. 43.

⁴³² *Tamtéž*, str. 43

⁴³³ Sofie Podlipská. *Příklady z oboru výchovaciho*, str. 44.

⁴³⁴ M. Lenderová, Karel Rýdl. *Radostné dětství?*, str. 69.

⁴³⁵ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 25.

⁴³⁶ August Forel. *Pohlavní otázka*, str. 69.

⁴³⁷ *Tamtéž*, str. 68. Autor se však mylně domníval, že mateřské mléko se přetváří s přebytečné krve, kterou dosud organismus produkoval k výživě embrya. *Tamtéž*, str. 69.

5. 3. Výchova dětí

Být matkou bylo v 19. století nejen podle Lužické „*povoláním posvátným*“.⁴³⁸ Rovněž i na počátku nového století byla funkce ženy jako vychovatelky velmi ceněna. Žena, která se starala o svou rodinu, byla „*královnou neméně důstojnou a zodpovědnou než ženy, ozdobené korunami*“⁴³⁹ Podle dobové literatury se otec nemohl soustředit na domov a na rodinu tak jako matka, které byly svěřeny duchovní stránky rodinného života. „*Jí svěřena bývá nejen výchova dětí, ale zhusta také výchova mužova. Něžná, prozíravá a moudrá žena činí také něžným a ušlechtilým muže, nemluvic ani o dětech, které zejména ve svém rozvíjení bývají obvykle větším obrazem matčiným než otcovým*.“⁴⁴⁰

Neschopnost otěhotnět či porodit zdravé dítě byl pravděpodobně nejhorší osud, který mohl ženu potkat, zejména pak ve století, kdy role matky byla tou nejdůležitější rolí ženy. Neplodnost páru byla však téměř vždy připisována ženám, sterilita muže jako by nebyla možná. Neplodné páry sice vnímaly svůj úděl jako boží vůli, přesto však ve své zoufalé snaze počít zkušely různé léčby. Ženy, které neměly vlastní děti, většinou alespoň pomáhaly starat se o děti svých příbuzných nebo působily jako vychovatelky či ošetřovatelky.

Mateřství začleňovalo ženy do společenství ostatních žen – matek a výchova nových jedinců jim také přinášela určité společenské postavení, mnohdy i určitá privilegia. Na ženu, která na svět nepřiváděla děti, společnost 19. století pohlížela s určitým despektem. Mnoho zámožnějších žen, které sice porodily vlastní děti, je po porodu předávaly kojným a chůvám. Rodiny, které si mohly dovolit ke svým dětem chůvu, využívaly její služby ještě ve 20. století. Avšak již Hansgírová v 70. letech nabádá, aby chůva byla jen pomocnicí matky, nikoli samostatnou opatrovnici dítěte.⁴⁴¹ Rovněž o šedesát let později i autor didaktické literatury kritizuje matky, které se dobrovolně vzdávají ošetřování svých novorozenců. „*Není nic zvrhlejšího než předávání ho cizím rukám bez nutné potřeby*.“⁴⁴²

V dolních vrstvách byla žena především pracovní silou než matkou, potřeba práce pro obživu se upřednostňovala i před výchovou, takže děti hlídali spíše starší sourozenci.⁴⁴³

⁴³⁸ V. Lužická. *Žena ve svém povolání*, str. 8.

⁴³⁹ *Zlatá kniha české ženy*. Praha 1909. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/kniha.htm>.)

⁴⁴⁰ *Tamtéž*, viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/kniha.htm>.)

⁴⁴¹ Františka Hansgírová. *Hospodyně našeho věku*, str. 13.

⁴⁴² August Forel. *Pohlavní otázka*, str. 121.

⁴⁴³ V textilních továrnách v 50. letech od deseti a v 80. letech od čtrnácti let. Jana Macháčová. *Žena v 19. století jako „přívěsek“?* In.: *Dějiny žen*, str. 212.

Tovární dělnice své zaměstnání po dobu výchovy dětí většinou opouštěly a často teprve tehdy se naučily dovednostem hospodyně, neboť v tomto prostředí byli lidé do práce v továrně zasvěcováni relativně brzy.⁴⁴⁴

Po dlouhou dobu byla výchova dětí vnímána jako automatická schopnost všech matek. V 19. století se začaly množit příručky různých pedagogů a zdravotníků, které svými odbornými informacemi pomáhaly ženám radit, jak si správně počínat. Moderní matky měly doporučením profesionálů naslouchat a řídit se podle nich. Měly zapomenout na rady a pověry neškolených porodních bab a opustit tradiční překonané praktiky. Podle pedagogických a lékařských příruček 19. století se matka kvůli své neznalosti pokrokových rad mohla dopustit trvalých následků na svém dítěti, v nejhorším případě dokonce i jeho smrti.⁴⁴⁵ Obrácenou stranou mince bylo, že některé matky přestávaly věřit vlastním mateřským intuicím a začaly pochybovat, že mají dost schopností a znalostí se o své malé děti starat.

Na matky bylo apelováno, že pokud své děti milují, musí k jejich výchově přistupovat zodpovědně, neboť jejich nesprávné počínání by mělo důsledky i pro příští generace. Chápejme to tak, že pokud samy vychovají své děti špatně, ty se pak dopustí stejných chyb při výchově svých potomků.

Úkolem matek bylo dobře vychovat a vzdělat nové občany, proto jim začala být přiznávána velká odpovědnost. „Čerstvá“ maminka neměla také přestávat pěstovat vlastní vzdělání, měla dítě ponechat samo sobě a zaměstnávat se vedle něho.⁴⁴⁶ Zábava však vzornou matku nikdy neměla odlákat od svého dítěte. Vedle muže ji dítě mělo být vším, neměla toužit po ničem jiném. Své úloze matky měla správná žena věnovat všechnen důmysl, kterého byla schopna.⁴⁴⁷ České matky měly učit malé děti mluvit jen česky, zpívat jim národní písně, vypravovat česky pohádky.⁴⁴⁸ Tento výchovný cíl se ustanovil již za národního obrození, kdy národně uvědomělá matka předávala dalším pokolením vlastenecké cítění a znalosti týkající se českých reálií. Proto měla každá správná matka mít alespoň základní přehled o české historii, umění, hudbě a literatuře. Na druhou stranu stále přetrvávala představa, že není pro ženu potřebné, aby měla vědomosti hloubkové, neboť příliš vzdělaná žena by ztrácela své ženství. Dokonce i matka předního představitele české inteligence Terezie Riegrová

⁴⁴⁴ *Tamtéž*, str. 212.

⁴⁴⁵ M. Lenderová., *K hřichu*, str. 105. Zdravotníci poukazovali i na důležitost sterilizace nádobí před krmením jako prevenci před pronikáním nebezpečných infekcí, podobně pak radily matkám, jak předcházet šíření tuberkulózy. V neposlední řadě poukazovali například na přednosti mateřského mléka před kravským. *Tamtéž*, str. 105.

⁴⁴⁶ Sofie Podlipská. *Příklady z oboru vychovacího*, str. 46.

⁴⁴⁷ *Tamtéž*, str. 46.

⁴⁴⁸ V. Lužická. *Žena ve svém povolání*, str. 48.

upozorňovala dokonce své vnučky, „že pořád se učít, to je chyba, to není ani zdravé pro ženské.“⁴⁴⁹ Koncem 19. století bylo už mnohým jasné, že žena je nositelkou kultury, by měla být vzdělaná. Jak přesně tato uvědomělá, tedy zodpovědná matka měla vypadat, se stalo předmětem diskuze. Konstrukt mateřství byl něco nově objeveného, byla to role nejen biologická, ale také společenská. Mateřská role byla mnoha lidmi posuzována jako kvalifikované povolání, tedy něco, co zasluhuje dovednost, případně také průpravu.

Z mravoučných spisů určených matkám se dovídáme rady, co by dělat měly a co naopak dělají špatně. V „Mladé hospodyňce“ ze 40. let se dočítáme, že správná matka má hledět na to, aby děti dostávaly jídlo vždy ve stejný čas a v žádném případě je nekrmila kdykoli dostanou na něco chuť. Mimo pravidelných denních jídel neměla žena ani dětem ani sobě servírovat ničeho více.⁴⁵⁰ Představa, že pravidelnost v jídle a pití je základem zdraví, svěžesti a síly, byla u mnohých nezpochybnitelná.

Jiní autoři mravoučných příruček určených ženám se soustředili na jiné stránky života malých dětí a doporučují například, aby matka novorozencům ochlazovala koupel, brzo je učila pít vodu a podávala jim ji studenou. I s malým dítětem by měla chodit ven za každého počasí.⁴⁵¹ Naopak by ženy neměly přivykat batole krmení v noci, a novorozeně - zvláště mužského pohlaví - by matka neměla nechat dlouho křičet.⁴⁵² V další příručce pro mladé ženy se matky mohly dočíst rady, aby své děti líbaly jen na tvář a na čelo, jelikož ústa jsou plná bakterií, které by mohly dítěti ublížit.⁴⁵³

Sofie Podlipská již v 70. letech 19. století vidí jako povinnost matky udržet si mladistvou mysl, být přítelem mladých. „dát jim všecko a nevnucovati jim ničeho, mít je stále na očích a chystat jim všecku možnou příležitost ke vzdělání.“⁴⁵⁴ Toto prohlášení zdá se mi na svou dobu nesmírně pokrokové, zejména fakt, že by se správná matka měla učit chápat své dospívající děti a částečně se jim přizpůsobovat. Nebýt ani otrokem dětí, ani jejich pánem - takové rady dávala tato autorka generaci vychovávající mládež. Kritizuje rodiče jako vychovatele, kteří trestají své děti, když se dožadují pozornosti jen aby „daly pokoj.“ „Meškat nás, překážet nám

⁴⁴⁹ Cit dle M. Lenderová. *K hříchu*, str. 25.

⁴⁵⁰ M. D. Rettigová. *Mladá hospodyňka*, Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/rettigova.htm>.)

⁴⁵¹ Sofie Podlipská. *Příklady z oboru vychovacího*, str. 51. Voda měla být chystána každým dnem chladnější, až si dítě zvyklo na vodu ohřátou na 20 °C. „Od narození svého syna otužuj proti zimě, nepohodě, proti každému vlivu nepřívětivému.“ *Tamtéž*, str. 51.

⁴⁵² Františka Hansgírgová. *Hospodyně našeho věku*, str. 11.

⁴⁵³ Karel Kálal. *Věno*, str. 14. Autor také radí, aby se členové rodiny neučili líbat se obřadně, aby děti své rodiče líbali pouze „při vznětu lásky“ nebo radosti, nikoli z povinnosti. Nabádá, aby děti vyměnili líbání rodičů na tvář políbením ruky, což je vhodnější důkaz vděčnosti a lásky. Tento zvyk by měl být však přerušen v době nakažlivých nemocí. Za další vhodný projev úcty dětí vůči rodičům doporučuje podávání rukou. *Tamtéž*, str. 14.

⁴⁵⁴ Sofie Podlipská. *Příklady z oboru vychovatelského*, str. 22.

*nemá dítě nikdy; pro ně máme mítí vždycky času dosti.*⁴⁵⁵ Přesto v 19. století nebyl ve venkovském, ostatně ani v měšťanském prostředí prostor děti rozmazlovat. Matky měly většinou tolik práce a zejména více dětí, že bylo nemyslitelné, aby se každému věnovaly tolik, jak jsme tomu zvyklí dnes. Děti byly vychovávány daleko přísněji, zpravidla přísný otec nechodil daleko pro „rákosku“ a matka konání svého muže musela snášet a respektovat. Pokud se dítě trestalo, nikdy k tomu ovšem nemělo dojít v přítomnost návštěvy, neboť pěstování rodinného souladu bylo právě nejvíce důležité, když působí dobře na veřejnosti.⁴⁵⁶

Nestačilo, aby žena své dítě milovala, jejím úkolem je, aby je správně vychovala. Matka měla vychovat dítě po stránce tělesné, duševní a mravní. Již v 19. století byli mnozí pedagogové přesvědčeni o tom, že dítě se formuje především v rodině, proto mnozí apelovali na rodiče, že jejich potomek si své postoje k manželství a rodičovství přináší ze své původní rodiny. Na přelomu století pediatrie a pedagogika přicházejí s myšlenkou, že v období dospívání je za potřebí „citlivějšího přístupu“ k dětem, ačkoli pojmu puberta se stále vyhýbají.⁴⁵⁷ Matky jsou čím dál častěji nabádány, aby byly svým dětem přítelkyněmi a důvěrnice, k nimž mohou přicházet na radu ve všech svých pochybnostech. Neměly hlavně zapomínat, že hlavní silou vychovávání je dobrý příklad, proto měly být hlavně ony svým dětem dobrým příkladem.⁴⁵⁸ Neboť právě matky byly a jsou bezpochyby vzory většiny malých dětí, které jejich chování napodobují, tak si podobně i dospělé ženy, podle Lužické měly brát příklad ze svých matek: „*Máme dobré příklady a vzory na svých pramatkách, následujme je!*“⁴⁵⁹

Matka měla dbát na to, aby všichni, kteří přišli s jejími dětmi do styku, byli mravně zachovalí.⁴⁶⁰ Podle Lužické současně bylo nezbytné vést děti k četbě. „*Matka má dětem shánět kvalitní četbu, udržovat je při ní a nemravné knihy izolovat od dětí.*“⁴⁶¹ Mladí lidé měli číst knihy pro mládež a zakládat si vlastní knihovnu, ve které nebudou cizí, ale české knihy. Výchovu dítěte správní rodiče měli svěřit jen učitelce, která své povolání koná „*z lásky k mládeži a ne z ješitnosti neb pro chléb jenom stav svůj zvolila.*“⁴⁶² Nejen učitelé, ale také rodiče měli vést své děti k tomu, aby se neučily jen holé odříkávání učené látky, zejména pak,

⁴⁵⁵ Sofie Podlipská. *Příklady z oboru výchováciho*, str. 46.

⁴⁵⁶ *Tamtéž*, str. 46.

⁴⁵⁷ M. Lenderová, J. Burešová, B. Kopiczková, E. Maur (eds.). *Žena v českých zemích*, str. 82.

⁴⁵⁸ L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 239.

⁴⁵⁹ V. Lužická. *Žena ve svém povolání*, str. 14.

⁴⁶⁰ *Tamtéž*, str. 12.

⁴⁶¹ *Zlatá kniha české ženy*. Praha 1909. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/kniha.htm>.)

⁴⁶² Julie Gintlová. *Ideál ženy emancipované*. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/gintlova.htm>.)

pokud jde o náboženství.⁴⁶³ Další autorka, Věnceslava Lužická, vyzdvihovala význam hudby, zpěv měl být rodinnou zábavou. Nabádala matky, aby do domácností opatřily klavír nebo jiný hudební nástroj, neboť při vyučování hudbě dětem vštěpovaly, podle ní, smysl pro krásno.⁴⁶⁴ Žena měla jednoznačně, podle této autorky, vést své děti k umění, a to zejména národnímu. Měla děti vodit na umělecké výstavy a opatřovat jim kvalitní četbu. Přednost při výběru měly dát překladům v českém jazyce před cizojazyčnými originály.⁴⁶⁵ Rovněž Josef Durdík na konci 70. let kritizoval, že vznešené dívky se učí cizím jazykům, ale česky se neučí. Současně odsuzoval, že se mladé dívky shlížely v cizincích a krajany shledávaly neohrabanými, a přehlížely jejich pracovitost a hloubku.⁴⁶⁶ Na rozdíl od těchto autorů, Sofie Podlipská podporuje učení cizích jazyků, jejich studium doporučuje však odkládat až do pozdějšího věku.⁴⁶⁷ Ještě autoři knihy z poloviny 20. let 20. století v žádném případě nedoporučují navštěvovat s malými dětmi divadla, neboť jim představení „*trhá jejich útlé nervy*“.⁴⁶⁸

Soustavně vyučovat děti matka neměla před sedmým rokem, do té doby měli být chlapci i děvčata vyučováni jen hrou, neboť, podle dobového názoru, by bylo pro děti velmi škodlivé začít je brzy učit.⁴⁶⁹ Pro batole bylo podle Sofie Podlipské zbytečné přílišné hraní a povídání v cestě v jeho duševním rozvoji. Lépe mu svědčilo, leží-li trochu samo na koberci nebo na trávě a pozoruje-li cokoli.⁴⁷⁰ V dětech měla být vzbuzena touha získávat nové informace, a proto ženy byly nabádány, aby je i malé dítě vídalo s knihou v ruce, aby nabylo samo dojmu, že se v nich skrývají poklady zajímavého vyprávění. Podle spisovatelky Julie Gintlové v letech 70. a stejně tak i podle Věnceslavy Lužické o deset let později je nevhodné děti zasypávat hračkami. Malému dítěti na místo mnoha drahocenných hraček měl postačit i kus dřeva, kterého dítě ve své fantazii přemění v jakýkoli předmět. „*Méně hraček, méně mlsků, ale více dobrých knih*“, pochopitelně českých.⁴⁷¹

„Netrpí svědomitá ta matka, aby dítě každou chvíli zaměstnání, hru svou měnilo“, „*zahozenou věc opět dá dcerušce a snaží se, aby delší čas, jí se zaměstnávala.*“⁴⁷² Neboť dívenka takto rozmazlená „*naučila by se rozkošemi plýtvati a neuspokojila by se malým,*

⁴⁶³ Tamtéž, viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/gintlova.htm>.)

⁴⁶⁴ Ovšem „*dbát musí na to, aby děti doma nezpívaly rozličné uliční popěvky, které se chytí mezi dětmi jako lopuchy.*“ V. Lužická. *Krásno českých domácností*. (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/luzicka.htm>.)

⁴⁶⁵ S. Podlipská. *Příklady z oboru vychovatelského*, str. 19.

⁴⁶⁶ Josef Durdík. *Karakter*, str. 40.

⁴⁶⁷ V. Lužická. *Růže stolistá*, str. 16.

⁴⁶⁸ L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 221.

⁴⁶⁹ Sofie Podlipská. *Příklady z oboru vychovacího*, str. 45.

⁴⁷⁰ *Tamtéž*

⁴⁷¹ V. Lužická. *Krásno českých domácností*. Přednášky spolku Domácnost (Česká kuchařská škola), č. 2. F. Šimáček, Praha 1888. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/luzicka.htm>.)

⁴⁷² Julie Gintlová. *Ideál ženy emancipované*. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/gintlova.htm>.)

skromným potěšením.“ Maminky namísto pořizování nových a nových hraček měly své dětičky vést k lásce k přírodě, ukazovat jim květiny, zvířata. K tomu je měly upozornit, že „*vše to učinil Otec nás všech!*“⁴⁷³ Již v 70. letech se rodiče mohli dočíst, že by měli svým dětem věnovat volný čas, více si s nimi povídat, zajímat se také o jejich činnosti a dokonce ptát se na jejich vlastní názory.⁴⁷⁴

„*Vyučování chlapců potřebuje nevyhnutelně cizí pomoci,*“⁴⁷⁵ věřila nejen Hansgirgová v šedesátých letech, ale rovněž i většina společnosti ještě na počátku 20. století. Přestože mnoho lidí bylo přesvědčeno, že matka sama málokdy dovede syna sama vychovat,⁴⁷⁶ výchovu synů přenechala matkám průmyslová civilizace. Ačkoli však vychování náleží matce, měla by se ve svých rozhodnutích ztotožnit s vůlí svého muže, protože jen tehdy mají dítko dobrý příklad. Vychování dětí nemělo být překážkou manželské svornosti, proto se manželka měla přizpůsobit vůli svého manžela, pokud by se v některých výchovných metodách s ním neshodla. „*Tam, kde otec chce od dítěte něco jiného nežli matka a naopak, tam, kde matka nabádá děti, aby to neb ono zatajily otci a kde otec mění vědomě rozkazy matčiny, nelze mluvit o správné výchově.*“⁴⁷⁷

Zvyknout děti hned od kolébky správné mluvě bylo svatou povinností, kterou měly ženy vůči své mateřtině, proto matka nikdy neměla dětem řeč „*komoliti ohavnými výrazy jako hačati, papati a podobně.*“⁴⁷⁸ Jakmile dítě dovedlo mluvit, měla je matka učit „*přívětivě pozdvavovati, prositi, a děkovati, zvykej chlapce smekati a ukláněti se, dávati dámám přednost, i matce a sestře.*“⁴⁷⁹ Rodiče neměli svá dítka ve společnosti dospělých stavět do popředí, jelikož by tím v nich, údajně, pěstovaly drzost a dotěrnost.⁴⁸⁰ Rovněž v soukromí se měly matky střežit obdivování svých dítek pro jejich tělesné krásy. „*Stačí pochvala, že jsou hodné, čisté nebo zdvořilé, když toho zasluhují, nikdy ne více.*“⁴⁸¹

Matka se také měla vyvarovat přílišné přepjatosti v lásce ke svým dětem, protože „*děti od matky příliš milované, stávají se domýšlivými o sobě, a tak sebe přeceňují, že snadno sobci se stanou.*“⁴⁸² Proto měla matka navykat dítě brzy samostatnosti a starším dětem dávat na starost ty mladší, neboť „*tyto děti jeví ve svém vývinu rychlejší pokroky.*“⁴⁸³ Že přepjatá mateřská

⁴⁷³ Tamtéž, viz Antologie, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/gintlova.htm>.)

⁴⁷⁴ Tamtéž, viz Antologie, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/gintlova.htm>.)

⁴⁷⁵ Františka Hansgirgová. *Hospodyně našeho věku*, str. 25.

⁴⁷⁶ Josef Durdík. *Karakter*, str. 8.

⁴⁷⁷ L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 222.

⁴⁷⁸ Tamtéž, str. 219.

⁴⁷⁹ Tamtéž, str. 222.

⁴⁸⁰ Tamtéž, str. 219.

⁴⁸¹ Tamtéž, str. 220.

⁴⁸² Františka Hansgirgová. *Hospodyně našeho věku*, str. 11.

⁴⁸³ L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 227.

láska se může stát i zhoubnou, připouští rovněž autor ve třicátých letech 20. století. Tuto lásku, která všechny chyby dítěte přehlídí, nazývá láskou opičí a jako nejlepší prostředky proti ní doporučuje „řádnou práci ženy, spolu s dobrou výchovou vůle, mysli a intelektu, tj. charakteru, sebeovládáním a plněním povinností.“⁴⁸⁴ Podle dobové normy prvních desetiletí 20. století, stejně jako století předcházejícího, platilo, že „nesmírná přísnost nikdy nezpůsobí u dětí moudře vedených tolik škody, jako přílišná povolnost a shovívavost.“⁴⁸⁵

„Žena je šťastná, když syn ví a umí víc než ona, syn pak na každou matku vzpomíná a do smrti ji miluje.“⁴⁸⁶ Zatímco se pyšnily synovými úspěchy ve škole a dopřávaly mu daleko více volnosti, pro dcery stejná pravidla neplatila. V přístupu k výchově dcer a synů se dlouho činily velké rozdíly. Na rozdíl od synů, dcery byly výhradním obrazem matčiny výchovy. „Tvá dcera bude po nějaký čas součástí tebe samotné, bude se utvářet podle tvých zásad, názorů a přesvědčení. Na dlouhou dobu budeš jedinou její duší, oporou a v neposlední řadě i její průvodkyní ve světě. Tvá dcera je tvým vlastnictvím. Je dílem tvých rukou.“⁴⁸⁷ Milující matka měla své dcery vést k tomu, že „velikých radostí jest pořádku v životě, ale malých velmi mnoho“,⁴⁸⁸ a proto je má má vyhledávat a s nimi se spokojit. Povinností matky bylo jít dcerám dobrým příkladem řádného chování a za svou povinnost považovaly, vštípit svým dcerám mravní zásady a vychovat z nich dobré manželky. Dcera měla mít ve své matce dobrou rádkyni a měla jí hlavně důvěřovat. „Pečlivá matka pravou zbožnost ve svých dítkách pěstí, a tím jim dá základ pravému štěstí, míru duše a spokojenosti. Výchova bez zbožnosti jest kusá, neúplná, koruna dívčí postrádá nejzářivějšího drahokamu.“⁴⁸⁹ Úkolem matky bylo poučit dívky o ceně času, jak nejlépe zužitkovat každou chvíli. Stejně tak měly vést své dcery k důslednosti, aby si dívky tuto vlastnost osvojily již v mládí. Matky zaměstnávaly své dcery různými pochůzkami, nezbytnými nákupy, pomocí v domácnosti, ale také péčí o mladší sourozence, čímž je učily budoucím mateřským povinnostem.

Vychovávat všechny své děti často bohužel neměly příležitost, neboť často ženy 19. století se nedoživaly příliš vysokého věku. Což znamenalo, že pokud matka zemřela a otec se brzo znovu neoženil, pečovaly o mladší sourozence i starší dcery. Matky svým dcerám šly příkladem v sebezapírání a dívky, jako jejich „učenky“, je v mnohém následovaly. Již od dětství byl na rozdíl od chlapců dívkám jejich volný čas „ukrajován.“ Přestože bratři měli

⁴⁸⁴ August Forel. *Pohlavní otázka*, str. 121.

⁴⁸⁵ L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 227.

⁴⁸⁶ Josef Durdík. *Karakter*, str. 42.

⁴⁸⁷ Citace ženy z roku 1804, Viz Lynn Abrams. *Zrození*, str. 54.

⁴⁸⁸ Julie Gintlová. Ideál ženy emancipované. *Viz Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/gintlova.htm>.)

⁴⁸⁹ V. Lužická. *Růže stolistá*, str. 20.

povoleno potulovat se i mimo hranice hospodářství a zakoušet různá dobrodružství, jejich sestry se musely držet blízko domu a zabývat se nějakou užitečnější činností. Děvčatům bylo od útlého věku vštěpováno, že činnosti spojené s chodem domácnosti jsou určené ženám, a byla do těchto povinností zasvěcována. Přesto dětství a dospívání na vesnici nabízelo dívkám na rozdíl od města alespoň malý prostor k určitému autonomnímu chování.

Již na konci 18. století Mary Wollstonecraftová označila matku, která nepromluví se svou dcerou o pohlavních orgánech a jejich funkci, za matku polovičnicku. Podle této bojovnice za ženská práva vydává dceru do nebezpečí, že z nedostatku poučení ztratí zdraví a čest.⁴⁹⁰ Správná matka měla za úkol vystihnout „správný čas“, kdy je nezbytné poučit svou dceru, nebo ji alespoň opatřit nějaký spis, který pojednává o otázkách spojených s konzumací manželství. Poučením se rodiče měly vyvarovat, že se jejich nepoučené dcery budou ptát například služek a dostanou poučení zcela nesprávná a „hnusná.“ Sexuální výchova byla zařazena do školních osnov daleko později.

Přibližně ve 20. letech nastal obrat ve vztahu rodičů a dětí, který přinesl zesílení citových vazeb mezi rodiči a dětmi. Ve třicátých letech na rozdíl od dob dřívějších, jsou v první řadě povinnosti rodičů vůči dětem. Nemravně je vnímán člověk, tedy i žena, která rodí, aniž by mohla dát život dětem zdravým, stejně tak, pokud jim nebude moci poskytnout řádnou výchovu. V dítěti je nyní již chápána a ctěna lidská bytost. 20. století je téměř „stoletím dítěte.“

Pohled na mateřství jako na nejdůležitější roli v životě ženy se však nezměnil a ve třicátých letech stále autoři didaktické literatury tvrdí, že „dobrá matka se má stát zkušenou vychovatelkou dětí, neboť to náleží k ženskému povolání a štěstí.“⁴⁹¹ Dokonce podle některých autorů se stále ještě v této době neslučovalo s „povoláním“ matek i zaměstnání, jak dokládá výrok: „Žena ve všech úřadech a zaměstnáních přišla do konfliktu se svým mateřstvím. Ona musí mít právo na vzdělání i výdělek, ale také musí být brán zřetel na její mateřství, kterým koná také a zejména svůj úkol životní, svou sociální a národní povinnost.“ Nebyla to jen autorka Olga Stránká – Absolonová, které se nelíbilo, že ženy více než v předešlém století se chtějí seberealizovat, a nechtějí zůstat „pouze“ manželkami a matkami. Tato autorka dále píše: „Kde chce dostačit a vyrovnává krok s mužem, usiluje se nebo popírá sebe. Často snaží se dosáti protiváhy, chce se muži podobat. Stává se požívačnou, znemravnělou, chrání se těhotenství, zbavuje se plodu, vrhá se denně do dobrodružství, nebezpečí nákazy a života.“

⁴⁹⁰ Lynn Abrams, *Zrození*, str. 41.

⁴⁹¹ August Forel. *Pohlavní otázka*. Praha 1933, str. 121.

*Bloudí. Dává na pospas svůj cit, duševní život, vnitřní klid, svou ženskou důstojnost. Chybuje.*⁴⁹²

⁴⁹² Olga Stránská – Absolonová: *Ženská otázka. In: Praktická hospodyňka. Souhrn nauk, pokynů a předpisů ke správnému a úspornému vedení domácnosti a návod, jak si může hospodyňka svou namáhavou a zpravidla neutěšenou práci neobyčejně ulehčit.*, cca r. 1930. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/stranska.htm>.)

6. Povinnosti ženy vůči společnosti a národu

Správná žena měla vůči společnosti hned několik povinností. Některé se však, v průběhu období, které nás zajímá, měnily. Neměnné zůstalo, že žena žijící ve společnosti, jejíž základním článkem je rodina, měla být prospěšná jako jeden z jejích základních stavebních pilířů, tedy manželka a matka. Vytvářet klidné zázemí a pečovat o rodinu bylo základní povinností ženy, užitečné společnosti. Stejně tak významné bylo, že žena přiváděla na svět budoucí generace, které měla vychovat podle dobových zvyklostí, dbát na jejich správné začlenění do společnosti, a to tak, aby byly v budoucnu národu stejně prospěšní. V tomto směru se však postupem času tyto představy liší. Téměř po celé 19. století byla společností nejprospěšnější žena, která porodila a vychovala co nejvíce dětí, díky nimž se národ rozrůstal. Po první světové válce, kde ostatně mnoho synů narozených předešlé generaci matek zahynulo, se situace změnila a ženy dostávaly prostor uplatnit se ve společnosti také jinak než jen jako manželky a matky. Postupem času se čím dál více stávalo normou, že ženy se podílely na přínosu do národního hospodářství rovněž svou prací. Ženy začaly mít stejné povinnosti vůči národu, jako jejich muži. Hmotně spolu zabezpečovali rodiny, prostřednictvím svých příjmů odváděli státu daně. Před druhou světovou válkou se již většina žen spolupodílela na hrubém domácím produktu.

Podle Marie Neudorflové byla specifikem českých žen právě jejich úzká svázanost s národními zájmy. Již během národního obrození se kladl důraz na to, aby manželky buditelů byly vlastenkami, jejichž povinností vůči společnosti a národu je vychovávat potomky k lásce a úctě k vlasti. Tento trend přetrval po celý zbytek století. Svou zemi měla každá žena velebit, být horlivou vlastenkou se cenilo. „*Obětovati máme vlasti osobní své prospěchy, zájmy, touhy. Nic nám nemá být drahého, čeho bychom jí nedali ochotně, kdyby blaho její toho vyžadovalo.*“⁴⁹³ Věnceslava Lužická byla svým přebujelým vlastenectvím proslulá, tvrdila dokonce, že ta, která neměla úctu, národní hrdost, nadšení a věrnost, podle některých zapálených vlastenek se dopouštěla téměř vlasteneckého hříchu.⁴⁹⁴ Nebála se prosazovat svá přesvědčení dost ostře: „*Dívky a ženy, nemající uvědomění národního, žijí život jepice.*“⁴⁹⁵ Ženy měly cítit lásku k vlasti a střežit národní tradice. Každá správná česká hospodyně měla pěstovat národní zvyky, kupovat české výrobky na úkor německých a ve vlasteneckém prostředí bylo velmi nade vše milovat českou řeč, české písně, českou literaturu a při každé

⁴⁹³ V. Lužická. *Růže stolistá*, str. 33.

⁴⁹⁴ V. Lužická. *Žena ve svém povolání*, str. 40.

⁴⁹⁵ *Tamtéž*, str. 37.

příležitosti se hlásit ke svému národu. V tomto duchu také zněla nejedna dobová mravoučná příručka. České ženy, jako nositelky národních tradic, propagovala preskriptivní literatura, mimo prací Lužické⁴⁹⁶ to byly například příručky Josefa Veselého. Ten své knihy také příhodně pojmenoval: *Paní a dívky české, jejich poslání v národě* a *Ženy české, nositelky štěstí svého národa*. Na konci 80. let se zabývá posláním ženy z hlediska potřeb celé společnosti také Sofie Podlipská, která rovněž ve své *Studii i práci* upozorňuje na nezanedbatelný přínos ženské práce v domácnosti ve prospěch celého národa. Poukazuje na to, jak významné jsou všechny činnosti, které ženy vykonávají, jelikož právě touto svou prací ženy zabezpečují spokojené a klidné domácí zázemí, které je tak nezbytné pro pracující muže a pro správný vývoj dětí. Již Rettigová upozorňovala na to, že nedbalá hospodyně je zodpovědná za mužův neúspěch. Čím výše postaven je muž, který má zodpovědnost za svůj úřad, tím důležitější je právě působení jeho ženy, jejímž úkolem je manželova zodpovědnost.

Měla-li žena vyplnit všechny povinnosti, jimiž jí příroda pověřila, bylo, podle této autorky hlavní podmínkou, aby byla pro úkol svůj v rodině dostatečně vzdělána a připravena. Svému úkolu nemohla úplně dostát žena, která nerozuměla světovému ruchu, která neznala nároky přítomné doby a „*nepochopila zápas časový, žena neoživena nadšením pro dobro a krásu, nehorující pro slávu a blaho národu.*“⁴⁹⁷ Podle Lužické je tedy hlavním úkolem ženy ve prospěch národa zajistit v rodinách osvětové prostředí. Proto je povinností ženy samotné informovat se o společenském dění a získat přehled, neboť „*žena znajíc život i mimo obor svého domu, uchrání zajisté i rodinu před všelikou nákazou světových předsudků, malicherností a vad, jež by snadno mohly podkopati štěstí rodinné.*“⁴⁹⁸ V prostředí inteligence bylo většině jasné, že vzdělání rozvíjí ženiny možnosti a vytváří tak „osvícené matky“⁴⁹⁹ Jejich úkolem bylo zajistit v domácnosti kultivované prostředí, v němž vyrostou inteligentní budoucí generace, které budou reprezentovat svou vlast. „*Žena vzdělaná ozáří světlem svého vědění svou domácnost, ženou vzdělanou povznášen bývá domácí blahobyť. Ona zosobňuje vzdělanou rodinu, a vzdělané rodiny tvoří vzdělaný národ. Nemá-li vzdělanost, snaha po pokroku a mravní důstojnost stánek svůj v rodině, jest vývoj a rozvoj národa ohrožen.*“⁵⁰⁰ A pro národ, alespoň podle Lužické, měla správná žena obětovat snad vše. „*Bude-li to vyžadovat*

⁴⁹⁶ Právě osud Věnceslavy Lužické byl dokladem toho, jak společnost ještě v polovině století nerespektovala volbu mladých žen, vydat se cestou, která se neztotožňovala s dobovým ideálem o působení žen nejlépe v domácnosti. Tato budoucí spisovatelka po roce 1848 psala domů prosbu o povolení dát se zapsat na konzervatoř a studovat divadlo, její rodiče se však vyděsily a raději ji povolaly zpět. M. Lenderová, *K hříchu*, str. 31.

⁴⁹⁷ V. Lužická. *Žena ve svém povolání*, str. 26.

⁴⁹⁸ *Tamtéž*, str. 29.

⁴⁹⁹ Lynn Abrams. *Zrození*, str. 55.

⁵⁰⁰ *Tamtéž*, str. 30.

*prospěch národu a veřejného blaha, nebude žena ale trpělivou, aby svým oddaným trpěním činila snad radost' zpupnému bezpráví. Tu se povznese a zjeví se co žena uvědomělá, své ceny a důstojnosti znalá! Jaké by to vychovala národu potomstvo, kdyžby je učila skláněti šíji svou před každým libovolným počínáním?*⁵⁰¹

Vlastenectví šlo „ruku v ruce“ s dobročinností, kterou ženy prokazovaly národu tu nejlepší službu. Nejen v období romantismu se stala charitativní péče módou vznešené dámské společnosti. Ze všech návštěv, co ženy konaly, byly dobročinné považovány za ty nejvzácnější. *”Návštěv dobročinných nekonají jenom bohaté a vznešené dámy, ale také i chudší ženy a dívky, neboť dobročinnost údělem jest všech stavů.”*⁵⁰² Měšťánské dívky dokonce byly k dobročinnosti vychovávány s jakousi samozřejmostí. Přesto si Lužická si posteskla, že ženy často vzácné chvíle promarní v nečinnosti, chvíle, které by mohly zužitkovat ve prospěch chudiny. Každá žena podle svých možností se měla věnovat dobročinnosti, přispívat do dobročinných bazarů výtvoř svých ručních prací, například upletením punčoch pro chudé děti.⁵⁰³ Ženy středních vrstev nejenže filantropií vykonávaly něco pro dobré svědomí křesťanky, ale také něco pro sebe. Ženám, které povinnosti hospodyně poutaly ke zdem domu, umožnila dobročinnost na chvíli změnit prostředí a ještě ke všemu mít dobrý pocit z toho, že pomáhají potřebným. Také se ženy rády tímto alespoň částečně zviditelnily, připadaly si více užitečné a zejména ocenily spoluúčast na veřejném dění. Ženy si vážily těchto aktivit jako možnosti něco organizovat, důvodu proč se scházet, spolčovat.⁵⁰⁴ Bylo pouze málo manželů, kteří by tuto bohubou činnost své ženě vyčítali. Nejlepším příkladem všem šla manželka předního představitele české politiky Marie Riegrová. Ta se již od 60. let snažila pomáhat chudým, od kojenců k vdovám. Ve druhé polovině století existovaly již téměř v každé pražské čtvrti spolky žen obchodníků, průmyslníků či advokátů na podporu židovské chudiny, vybavování chudých nevěst, či pohřbívání nemajetných židovských spoluobčanů.⁵⁰⁵

Válka v roce 1866 zanechala spousty invalidů, či polosírotků. Právě ženy byly těmi, které se ochotně staraly nejen o postižené příslušníky svých rodin, ale pomáhaly ošetřovat zraněné, vypomáhaly postiženým rodinám. Péče o chudé, nemocné či osiřelé děti byla ženám příznačná nejen v 19. století. Ženy zaujaly nejen svá tradiční místa v nemocnicích, lazaretech,

⁵⁰¹ V. Lužická. *Žena ve svém povolání*, str. 25.

⁵⁰² Věnceslava Lužická. *Růže stolistá*, str. 42. *„Při takových návštěvách dbej více taktu a jemnosti, neoblékej se v hedvábné šaty, taktéž neověšuj se zlatem a nezdob krajkami cennými, abys nepřipomínala chudině své bohatství. Návštěvnice dobročinná musí umět i mluvit i mlčet.”* Tamtéž, str. 43.

⁵⁰³ V. Lužická. *Růže stolistá*, str. 42.

⁵⁰⁴ Pavla Horská. *Naše prababičky*, str. 72.

⁵⁰⁵ Tamtéž, str. 69.

jeslích, ale například v útulcích Spolku ochrany matek a kojenců i za první světové války. V meziválečném období je však již ženám péče o nemocné rodinné příslušníky, která do té doby byla jejich doménou, odnímána. Bohatí se ve vážných případech léčili v sanatoriích, chudí v nemocnicích.

*„Žena zpravidla udržuje rodinu. Žena, v lidu alespoň, většinou šetrí, všudy pečlivě bdí a napravuje zlo, které zplodí vášnivé výstřelky, slabosti, vznětlivost a časté zmalomyslnění mužů.“*⁵⁰⁶ Autor tímto svým výrokem z 20. let dokazuje, že muži si čím dál více uvědomovali a také začínali oceňovat nezaměnitelnou úlohu ženy v péči o rodinu. Neboť právě rodina je, tedy i byla, základem státu a společnosti.

⁵⁰⁶ August Forel. *Pohlavní otázka*, str. 122.

7. Hygiena, zdraví, vzhled

Ženě 19. století se stalo tělo osudným, neboť podepíralo pojetí ženské přirozenosti a role, a to především na roli reproduktivním.⁵⁰⁷ V 19. století panovaly názory, a to i v řadách intelektuálů a lékařů, o nedokonalosti ženského organismu včetně jeho intelektuálních „nedisposic“.⁵⁰⁸ „Ženy i sebe ušlechtilejší podléhají častým změnám rozmaru a jsou vrtkavější myslí než mužové. Dráždivé čivy, jež všelikými dojmy snadno bývají rozechvěny, jakož i útlejší složení těla, jsou toho příčinou.“⁵⁰⁹ Napříč celou Evropou rozvíjeli lékaři teorii o tom, že ženám je vlastní pracovní neschopnost. Představa o ženě „věčně nemocné“ přetrvala téměř až do 20. století. Někteří dokonce věřili, že v období menstruace dochází k „*duševnímu stavu sahajícímu od lehké psychózy až k absolutní nezodpovědnosti.*“⁵¹⁰ Mezi nervové poruchy, které způsobovaly „poruchy dělohy“ patřila zejména hysterie – ta měla široké spektrum příznaků - omdlévání, bušení srdce, dušení, závratě, únavu, poruchy řeči i projevy vzdoru a nezávislosti. Mezi „odborníky“ i laiky rovněž panovalo přesvědčení, že by ženy onemocněly, kdyby se pokusily uniknout svému osudu a proto ty, které chtěly žít bez muže, bez „spořádaného manželství“, ke kterému patří plození potomku, byly více náchylné k tomuto onemocnění. Totéž platilo i pro ženy, které se vzdělávaly více, než přísluší jejich společenskému postavení. Zdálo se tedy, že nemoci reprodukčního systému způsobila ženská emancipace.⁵¹¹ Lékaři se tedy kromě nervových potíží, které způsobovalo „onemocnění dělohy“ pokoušeli léčit rovněž masturbací.⁵¹² Ženské zdraví mělo dlouho v souvislosti s nehonoranou prací žen nižší hodnotu, než zdraví mužů.

7. 1. Vzhled a móda

Přestože každá vzorná dívka měla dbát o svůj zevnějšek, nehodilo se příliš upravovat, věnovat své vizáži mnoho času, jak je tomu dnes. V 19. století si ženy veškerou péči o pleť, vlasy a tělo odbývaly doma. Utrácet za krásu se neslušelo, krása měla odeznít s věkem. Mladé

⁵⁰⁷ Lynn Abrams. *Zrození*, str. 26.

⁵⁰⁸ Na druhou stranu máme však také doklad mínění Jana Evangelisty Purkyněho, který v Americkém klubu dam projevil názor, že je podle něho žena vyšším stupni, „*neb vše co ženy snášejí a jaké nepřijemnosti mají nikdy by nevydržel mužský.*“ Cit. dle Milena Lenderová. *A ptáš se*, str. 180.

⁵⁰⁹ Lillian Eichlerová, Edgar Th. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 55.

⁵¹⁰ Lynn Abrams. *Zrození*, str. 29.

⁵¹¹ *Tamtéž*, str. 32.

⁵¹² Dokonce i první česká lékařka Anna Bayerová považovala masturbaci za neštěstí, které postihlo její generaci. Neléčená onanie měla přinášet duševní poruchy a slabosti organismu. Pro těžké neléčené případy nepomohla ani svěřací kazajka. Milena Lenderová, Karel Rýdl. *Radostné dětství?*, str. 259.

dívky měly být hlavně čisté, prosté a jednoduše upravené. Jakékoli vybočení z „norem slušného oblečení“ poškozovalo pověst dospívající dívky jako počestné panny. V mládí byly u středostavovských slečen odsuzovány výstříhy, šperky nebo jakkoli extravagantní kombinace. Zevnějšek neměl být u dívek ani žen to hlavní, co mělo potencionálního ženicha zaujmout. Ženské půvaby byly především duševní jako ctnost, jemnost, nevinnost, ale i rozum a pracovitost. Pokud jde o fyzický dojem, muž měl zaujmout ladný pohyb, příjemný hlas, který měl být prost veškerých hrubých výrazů.⁵¹³

Neměnnou normou byl čistý a upravený vzhled ženy mladé, ale i staré. Magdalena Dobromila Rettigová mínila, že kdo v mládí není k pořádku a čistotě veden, těžko se tomu naučí později. Dívky a ženy měly dbát na celkový čistý vzhled, tedy i na upravené nehty. Podle společenského katechismu měly být nehty kulaté, nikoli ostříhané nakrátko, ale přece „*nebuděž na způsob drápů ptačích příliš dlouhé.*“⁵¹⁴ Podle téhož rádce je dobrým zvykem nosit rukavice, dámy by si je měly brát pro zjemnění svých rukou dokonce i na noc, bez rukaviček ven neměla chodit ani malá děvčátka. V 80. letech bylo ženám, které se bály spatření svých nedokonalostí za denního světla, doporučováno nosit na vycházky a výlety závoj, který byl i otázkou módy.⁵¹⁵ Na to, jak důležitá byla čistota, upozorňují autorky mravoučných spisů ještě na konci 30. let 20. století. „*Slušný člověk se snaží, aby jeho zevnějšek byl vždy pečlivě upraven, ale též i doma, i když je sám. Časté mytí a osvěžování těla studenou vodou zachovává tělo nejen čisté, ale i pružné. Často je upravený zevnějšek příčinou úspěchu v životě.*“⁵¹⁶

Přestože móda sama se měnila, mravoučná literatura měla jasno, co měly dívky a ženy nosit. Oděv měl být vkusný a měl působit upraveným dojmem. Rozumělo se, že šat nemusel být drahý, ale byl vkusný, ab ženě slušel – právě prostota a jednoduchost šatu měla zdůrazňovat krásu a vkus majitelky. Na jednoduchou eleganci měly mladé dámy dbát, i pokud se ocitly mimo město na návštěvě na venkově, kde i na snídani objeví se „*v jasnobarevných šatech a též ovšem v pěkných ranních čepečkách, trepky však lze obouti toliko v kruhu velmi intimních osob.*“⁵¹⁷ Na rozdíl od „jasnobarevných šatů“ dívek se jejich matky měly strojit spíše do tmavších odstínů.⁵¹⁸ Matka si musela v první řadě pamatovat, že „*jí nesluší ješitnost*

⁵¹³ Z dívčích úst neměla zaznět ani slova jako legrace, či banda. Rovněž přípona – ák byla považována jako hrubá, tedy nevhodná. Proto slova jako sprosták, hlupák, nebo také Moravák, Karlák, Václavák měla slušná dívka vyloučit ze svého slovníku. Karel Kálal. *Věno českých dívek*, str. 21.

⁵¹⁴ A. K. Víták. *O obcování s lidmi*, str. 78.

⁵¹⁵ *Tamtéž*, str. 76.

⁵¹⁶ Špitálská, J. Vaňousová, B. Zimová: *Učebnice domácích nauk pro obecné školy*. Díl III: pro 5. postupný ročník. Praha 1937. Viz *Antologie*. (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antologie/spitalska.htm>)

⁵¹⁷ Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 173.

⁵¹⁸ H. Zapová. *Nezabudky.*, rovněž V. Lužická. *Růže stolistá*.

a příliš mladistvé strojení se vedle dospívající dcery.⁵¹⁹ Přesto k dospělým ženám byla mravoučná literatura o trochu benevolentnější než k dívkám. Dámy se sic stále měly střežit nošení prstenů, výjimečně jeden, drahocenný, byl tolerován.⁵²⁰

Na rozdíl od dospělých žen se dívky měly zdobit pouze květinou, a to jak podle Honoraty Zapové, tak i podle autora v roce 1915. „*Šatů drahých nemějte vůbec, takové ani dívkám nesluší. Šperků nenoste, zvláště ne na ulici. Zadívejte se kriticky na náušnice a jistě jich nebudete nosit. Ani prstenů nenoste. Dívku zdobí kvítek.*“⁵²¹ Rozumná matka neměla dovolit, aby od nejtělejšího mládí byla v dívce pěstována ješitnost a marnivost, proto dcerušky nefintí, nestaví je před zrcadlo a neříká: „*To je hezká holčička, ta má šatičky, to jí to sluší!*“⁵²² Děti, zvláště pak děvčátka se nádherně šatit neslušelo. Mělo to neblahý vliv na jejich předčasnou ješitnost.⁵²³ Na dívky a mladé dámy působily mravokárné příručky tím, že se v nich dívky dočítaly, že „*žádný muž, ani nejbohatší, nemá zalíbení v ženské parádě.*“⁵²⁴ V žádném případě nebylo vhodné, aby se mladé dívky líčily, ani na velké plesy se zdobily „*pravými drahými krajkami, či péry a skvostnými šperky.*“⁵²⁵ Na ples byl pro mladou dívku doporučován jednoduchý bílý oblek nebo z látek růžových, modrých, tmavočervených a žlutých. Rukavičky na takovéto příležitosti měly dívky volit bílé, nikdy ne vycíděné. Šaty měla volit volné, neboť plicím bylo třeba dát více prostoru pro dýchání.⁵²⁶ Pro výběr šatů svatebních, autor knihy z 20. let 20. století radí nevěstám, že délka rukávů a sukně se řídí módou, ale ať je móda jakákoli, šat je vždy s vlečkou a řasený.⁵²⁷

Ve 20. století ve většině knih se zdůrazňovalo, že u dívky je nejdůležitější nenucenost způsobů. Jemný hlas, klidné a ušlechtilé způsoby byly obdivuhodnější a cennější než hezká tvářička nebo nádherný šat.⁵²⁸ „*Šatů si všímají leda lidé malicherní, kdežto lidé rozumní, světa znalí více hledí na duši, schopnosti a tělesné zdraví.*“⁵²⁹ S takovým názorem neznámé „tety Hany“ se můžeme setkat na konci 20. let 20. století. Šaty byly, přestože by se to „tetě Haně“ nelíbilo, ukazatelem sociálního statutu. V domácnostech se například paní domu odlišovala svým oděvem od služek, které měly oděv volnější, tedy praktičtější pro fyzickou práci.

⁵¹⁹ Lillian Eichlerová, Edgar Th. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 222.

⁵²⁰ Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 89.

⁵²¹ Karal Kálal. *Věno*, str. 15.

⁵²² Julie Gintlová. *Ideál ženy emancipované*. Viz *Antologie*, (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/gintlova.htm>.)

⁵²³ Lillian Eichlerová, Edgar Th. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 221.

⁵²⁴ Karel Balík. *Květnice*, str. 43.

⁵²⁵ Konstantin Antonín Víták. *O obcování s lidmi*, str. 82. Dovoleno jim je na ples nosit pravé perly a korály, povoleny mladým dívkám byl také ametyst a tyrek. *Tamtéž*, str. 82.

⁵²⁶ *Tamtéž*, str. 84. Čímž autor pravděpodobně kritizoval nošení korzetů.

⁵²⁷ Lillian Eichlerová, Edgar Th. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 89.

⁵²⁸ *Tamtéž*, str. 230.

⁵²⁹ *Kalendář Havlíček*, r. 1929, str. 39.

Přes všechna zavrhování fintivosti a marnivosti, kterými promlouvá k dívkám a ženám preskriptivní literatura, většina žen se ráda přikrášlovala. Činila tak šperky, krajkami, klobouky⁵³⁰ či honosnými materiály, neboť luxusní vzhled byl barometr blahobytu, kterým se chtěla pochlubit téměř každá měšťanská žena.⁵³¹ Nalíčit tvář se dlouho odvážily jen herečky a prostitutky. Mnozí se však nechtěli smířit s líčením „počestných žen“. Mezi ně patřil například významný lékař Duchoslav Panýrek, autor několika populárně – naučných lékařských spisů.⁵³² Pomoci přírodě líčidly byla v našich zemích záležitost až konce století.

Ženy se i přes všechna kázání o zbytečném přikrášlování chtěly líbit mužům a být obdivované ostatními ženami. Snažily se, aby jejich oděv působil co nejhonosněji, neboť věděly, že „šaty dělají člověka“ a uvědomovaly si, že v sociálním prostředí vyšších vrstev „prohřešit se“ nevhodným oblečením by představovalo přestupek téměř neomluvitelný. Mnoho šatů vlastnili jen bohaté ženy nebo dcery zámožných rodičů. Od dcer a manželek mužů, kteří zaujímali významné postavení, se očekávalo, že budou svůj stav patřičně reprezentovat. V 19. století, v prostředí dolních středních a dolních vrstvách, kde ženy musely často obzvláště šetřit, vlastnila většina žen pouze dvoje šaty – každodenní a sváteční.⁵³³ Každá správná dívka a žena si měla umět šaty opravit i ušít. Přiznat, že honosně vypadající šaty jsou pouze přešitá stará toaleta, by se neodvážila většina žen. Rovněž ochozenou obuv spíše znovu a znovu opravil švec, než aby si žena šla koupit boty nové. Zkrátka ve většině domácností se šetřilo a to ještě dlouho, neboť situaci ještě zhoršila první světová válka. Pomalu rostoucí ekonomickou prosperitu po válce opět zhoršila na počátku třicátých let ekonomická krize.

Podle dobového myšlení se rozumný člověk se podroboval vládnoucím mravům a zvykům. Křiklavost a vyzývavé vybočení z dobové módy se přičila každému, kdo se počítal do tzv. lepší společnosti a být „vyobcován“ z lepší společnosti znamenalo pohromu.

Po módě „costume à la grec“ z počátku 19. století se okolo roku 1830 opět vrátila doba šněrovaček a korsetů. Ženské oblečení opět zvýrazňovalo hlavní ženské půvaby. Ženy v období biedermeieru rády nosily také nadýchané halenky z batistu a tylu.⁵³⁴ Ideál krásy ve

⁵³⁰ Karel Kálal. *Věno*, str. 15. Ženy však měly respektovat místa, na kterých není obyčejem nosit klobouky, bez klobouků měly v roce 1915 ženy také chodit do divadla a na koncerty. *Tamtéž*, str. 15.

⁵³¹ Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 92. Ženy vyhledávaly příležitosti, kde by se mohly ukázat v nových toaletách. Oblíbené byly nedělní procházky, a zejména v osmdesátých letech k tomuto účelu výborně sloužily plesy. S touhou zdobit se, se však měla bezpodmínečně rozloučit každá vdova. Truchlícím ženám bylo dovoleno nosit jen křížek či medailonek s podobiznou zesnulého muže. *Tamtéž*, str. 92.

⁵³² Zdůrazňoval, že kráslicí prostředky mají být jen voda, mýdlo, prostředky k čištění zubů, glycerin, olivový olej, líh, škrobový prášek či vazelína. M. Lenderová. *K hříchu*, str. 143.

⁵³³ *Tamtéž*, str. 157. Sváteční často však byly pouze přebarvené svatební šaty a ženy v nich obvykle byly i pohřbeny. Rodiny vlastenců navíc ani nepodporovaly fintění svých dcer a manželek, takže ani pokud byly tyto ženy majetné, nezakládaly si na několika róbách. *Tamtéž*, str. 157.

⁵³⁴ *Tamtéž*, str. 152.

40. letech 19. století byla krasavice pyšníci se siluetou tvaru X, mocného trupu, znatelnými boky, která svými ňadry trhala šněrovačku. Byla dokladem blahobytu a výborné kuchyně, na které tato doba tolik přikládala důraz. Plná ňadra a široké boky symbolizovaly plodnost a žena měla, podle dobové představy, porodit co nejvíce zdravých dětí. Samozřejmě ženy kyprých tvarů se nacházely zejména mezi majetnějšími vrstvami, které určovaly ideál krásy. Ženy nižší sociální vrstvy si „pěstovat“, oblé tvary nemohly dovolit. Proto hubené ženy budily dojem chudých, či nemocných a v 19. století bylo takových žen obrovské množství.

40. léta znovu objevila obroučkovou sukni jako sukni spodní a v 50. letech s příchodem druhého rokoka rozšiřovala ženám boky proslulá krinolína. Ta za svůj dlouhý život vděčí své erotické povaze.⁵³⁵ Díky svým obřím rozměrům široce odstávajícím nutila ženu, aby ji při všemožných příležitostech byla nucena „povážlivě zdvihnout“. Krinolína také vytvářela patřičný odstup mezi ženou a jinými osobami, jejím záporem však bylo, že žena nosící krinolínu byla poněkud „nemotorná“. Část inteligence krinolínu odsoudila. Některým odpůrcům dokonce vadilo, že dělá falešný dojem o stavbě ženského těla. Schopenhauer dokonce zkritizoval krinolínu tak drsně, že prohlásil: *„Nejprotivnější jsou šaty dnešních žen, nazývaných dámami, které napodobují nevkusnost svých prababiček, předkládají nám znetvoření lidské postavy, pokud možno největší, a k tomu ještě dávají tušit pod zavazadlem obroučkové sukne, která činí její šířku rovnou její výšce, nahromadění nečistých výparů, čímž jsou nejen ošklivé a protivné, nýbrž také odporne.“*⁵³⁶ Většina společnosti však krinolínu neodsuzovala, považovalo se za výstřednost vést proti dobové módě válku, stejně tak oblékat si krinolínu dvakrát až třikrát baňatější než byla její obvyklá velikost. V českých zemích se krinolína přestává nosit až koncem 60. let 19. století.

Často se v mravoučných spisech pro ženy opakuje, aby myslely na prchající mladost a na ztrátu krásy. Ostatně mnohé autorky nepovažovaly krásu zevnějšku za důležitou, ačkoli připouští, že „nepříjemný zevnějšek každý spíše u mužského přehlédne, ale taková žena každému se náramně protiví“.⁵³⁷ Pro svůj úkol porodit co nejvíce zdravých dětí měla cti dbalá žena obětovat i svou krásu. *„Zahloubej se v otázky života, vysměješ se pak svému zrcadlu, až ti ukáže první vrásku a vyměníš klidně růžové roucho mladosti za tmavý šat věku pokročilého.“*⁵³⁸ Přibližně kolem čtyřiceti let měly dámy na svou krásu rezignovat a soustředit

⁵³⁵ S. K. Neumann. *Dějiny ženy*, str. 194.

⁵³⁶ Cit. dle S. K. Neumann. *Dějiny ženy*, str. 194.

⁵³⁷ H. Zapová. *Nezabudky*, str. 34.

⁵³⁸ Sofie Podlipská. *Listy staré vychovatelky*, str. 13.

se více na krásu svých dcer. „Dobrá matka dcery až do provdání se obětuj. Již nedbá na krásu svou, zapomíná na sebe a žije ve svém dítěti.“⁵³⁹

Měšťanský svět za nejkrásnější spatřoval ženu zralou, a to přibližně třicetiletou, středního stavu. Honoré de Balzac přiznal právo ženě být svůdnou i ve čtyřiceti letech.⁵⁴⁰ To byla ovšem nevyřčená hranice, která byla respektována pro její milostný život. Naopak u proletariátu byla takováto žena již přestárlá. V těchto letech již dělnická žena byla zpravidla strhaná a ani v nejmenším nesplňovala ideál krásy.

Přes různost vkusu a měnivost módy zůstává nejvíce žádoucí po celé 19. století u mužů hlavně žena souměrná a pravděpodobně i žena „plného poprsí“, jak to dokazují rozličné reklamy na přípravky, které slibují, že tohoto dosáhnou. Výstřih „ve vší počestnosti“ ukazoval mužům vnady, které je činily velmi žádostivými a tedy „koupěchtivými.“⁵⁴¹

Po celé 19. století četné spodničky chránily ženu jako pevnost. Nahota byla dlouho něco nepatřičného a ženy a dívky se koupaly v košilích, přes které se i mydlily.⁵⁴² V 19. století ve „slušné společnosti“ bylo vše, co bylo pohlavně zbarvené, vyloučeno i z hovorů. Mluvit o spodničce bylo neslušné, natož aby ji některá dívka či žena ukázala. Ve spodním prádle, v nedbalkách se žena neměla ukazovat ani doma svému muži. Totéž platilo i pro dospívající dívku před členy rodiny, a to včetně matky nebo přítelkyň. Slušní lidé znali jen oblečeného člověka.⁵⁴³ Odkryté nohy nebylo možné spatřit v žádném případě v „dobré společnosti“. Paradoxně však dekoltáž byla povolena i ve „slušném prostředí“.

Mezi dámské spodní prádlo mimo spodničky patřily také punčochy, podvazky, šněrovačka a košile. Spodní kalhotky našly své příznivce z řad žen až během 19. století. V polovině století se prosazovalo nošení kalhotek, které měly zabránit častým prochladnutí,⁵⁴⁴ naopak šněrovačky byly odsuzovány pro jejich škodlivé účinky. Doktor Duchoslav Panýrek dokonce obvinil korzet, že díky němu koncem století rodila generace slabých, nezdravých dětí.⁵⁴⁵ Přes všechny kritiky této až „mučivé“ součásti oděvu ženy se jeho nošení nevzdaly ještě déle než půlstoletí. Šněrovačce „odzvoniло“ až během první světové války.⁵⁴⁶ Korzet po dlouhou dobu zvýrazňoval ženské tvary a zdůrazňoval rozdíl mezi postavou žen a mužů. Jeho opuštěním

⁵³⁹ Honorata Zapová z Wisnovských. *Nezabudky*, str. 5.

⁵⁴⁰ S. K. Neumann. *Dějiny ženy*, str. 197.

⁵⁴¹ *Tamtéž*, str. 198.

⁵⁴² M. Lenderová. *K hříchu*, str. 133.

⁵⁴³ S. K. Neumann. *Dějiny ženy*, str. 170.

⁵⁴⁴ M. Lenderová, *K hříchu*, str. 139.

⁵⁴⁵ *Tamtéž*, str. 154.

⁵⁴⁶ *Tamtéž*, str. 139.

jakoby symbolicky ženy opustily také svou zákonem stanovenou podřízenou roli vůči mužům.

Korzet byl dlouho tolik oblíben navzdory své špatné pověsti zejména proto, že zvýrazňoval ženské tvary, neboť ženy rády nosily módní oděvy, které lichotily ženské siluetě. V této již ženy přestávají odmítat pomoci přírodě ve zkrášlování svých nedostatků. Normou se stává žena, která o sebe dbá, sleduje módní trendy, snaží se být zdravá, pružná a štíhlá.⁵⁴⁷

Ve třicátých letech 20. století byla již i spodnička často zavrhaná, plátěné kalhotky nahradily hedvábné nebo trikotýnové těsně přiléhající. Nemajetní však neznali spodní prádlo téměř žádné, a to až do první světové války.⁵⁴⁸

Sukně se nosily až do první světové války pouze dlouhé. Kalhotové sukně, které vděčí za svůj zrod cyklistice, se objevovaly ještě před první světovou válkou, a přestože sahaly až ke kotníkům, budily ve společnosti pohoršení.⁵⁴⁹

Jelikož v období první světové války ženy musely velmi šetřit, móda šla poněkud stranou. Přesto ženy nechtěly zůstat ve starých, nemoderních oděvech a řídily se rubrikami v ženských časopisech, které poskytovaly návody, jak si samy levně mohou šít, nebo jak nejlépe přešít šaty staré.⁵⁵⁰

Přes všechny módní rubriky v časopisech a módní domy bylo v meziválečném období stále na ženy ze společenských katechismů apelováno, aby se „*střežily modní mánie*.“⁵⁵¹ V meziválečném období se kladl větší důraz na praktičnost a objevovaly se již mužské prvky, krátké vlasy, sportovnější rysy. Ve třicátých letech 20. století se již sport podílel na novém typu ženské krásy a nový typ ženy směřoval k zeslabení erotické stránky ženy. Stejně pravidlo že žena má být již u snídaň upravená, platilo - jako o sto let dříve -i ve třetí dekádě století 20. a totiž: „*Měla působit jako kvítek, a čím starší, tím v těchto věcech pečlivější*.“⁵⁵²

⁵⁴⁷ *Tamtéž*, str. 144.

⁵⁴⁸ *Tamtéž*, str. 83.

⁵⁴⁹ *Tamtéž*, str. 151. Dokonce číslo časopisu *Nové mody*, který vznikl v roce 1888, se již věnovalo v roce 1890 dámským sportovním oděvům.

⁵⁵⁰ Milena Lenderová, Božena Kopiczková, Jana Burešová, Eduard Maur (eds.). *Žena v českých zemích*, str. 353.

⁵⁵¹ L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 173.

⁵⁵² *Tamtéž*, str. 163.

6. 2. Hygiena, zdraví a životospráva

Během 19. století se pomalu, ale jistě v „lepší“ společnosti zdomácněla osobní hygiena. S hygienou, stejně jako s péčí o dítě a dalšími záležitostmi, seznamovala pražské ženy již v 60. letech dcera „otce národa“ velice činná Marie Riegrová. Upozorňovala na to, že hygiena může být účinná, jen když se týká všeho obyvatelstva. Na význam tělesné čistoty a čistoty oděvu upozorňovala didaktická literatura pro dívky již v polovině 19. století. Již Honorata Zapová v 50. letech navíc apelovala na ženy, aby nezapomínaly na blahodárné účinky studené vody, čerstvého vzduchu a pohybu. Tato propagátorka otužování jako prevence před onemocněním, poučovala dívky, že čistota je nevyhnutelná a nabádala je, aby se každý den celé myly studenou vodou. Podotýká, že fyzický stav má největší vliv na stav morální.⁵⁵³ Rovněž Karel Balík o mnoho let později radí: „chraň se přílišnému teplu, neboj se zimy“, avšak dodává, aby dívky nechodily oděny příliš na lehkou a neotužovaly se až příliš.⁵⁵⁴ Dívčím a ženám rovněž byla doporučována pravidelná týdenní výměna prádla, denní výměna punčoch.⁵⁵⁵

Ruce a obličej si ženy byly zvyklé mýt denně. Z deníků dívek či dam středních vrstev se dovídáme, že praní osobního prádla a pravidelné sobotní koupele se stávají čím dál více obvyklou činností.⁵⁵⁶ Týdenní koupele měly však tu nevýhodu, že v jedné vodě se postupně vykoukala celá rodina. Navíc pokud byla zima, nebyla tak silná potřeba umýt si celé tělo, a lidé obvykle dali přednost úspoře vody a uhlí.⁵⁵⁷ K častějším koupelím by je přimělo snad jen doporučení lékaře, a to v případě nemoci. Lékař Filip Stanislav Kodým v roce 1853 se propagoval koupele dvakrát týdně jako normu a ještě na přelomu století se setkáváme s údaji o koupelích jednou týdně.⁵⁵⁸ V 80. letech se však můžeme setkat s upozorněním pro dívky a ženy, aby před divadlem či věnečkem nezapomněly na koupel a „*i neviděné prádlo měly čisté, neboť aróma v bezprostřední blízkosti pocítí cizí lidé.*“⁵⁵⁹ Fakt, že Karel Balík ještě druhé dekádě 20. století nabádá ženy k pravidelné týdenní koupeli ve vlažné vodě, dokazuje, že se jistě našly i takové ženy, které celé tělo myly méně často.⁵⁶⁰ Ženy dlouho braly za

⁵⁵³ H. Zapová. *Nezabudky*, str. 38.

⁵⁵⁴ Karel Balík. *Květnice*, str. 60.

⁵⁵⁵ M. Lenderová, *K hříchu*, str. 139.

⁵⁵⁶ Milena Lenderová. *A ptáš se*, str. 181.

⁵⁵⁷ Tamtéž, str. 135.

⁵⁵⁸ Informace z dívčího internátu dokládají, že koupele pouze sobotní. Viz V. Adámková. *Hospodyňské školy ve východních Čechách*, str. 29.

⁵⁵⁹ A. K. Víták. *O obcování s lidmi*, str. 84.

⁵⁶⁰ K. Balík. *Květnice*, str. 68.

samozřejmě vynechat koupel v období menstruace.⁵⁶¹ Zlepšování intimní hygieny bránil také fakt, že soukromí bylo dlouho, zejména v dolních středních vrstvách, neznámým pojmem. Koupel si zpravidla ženy připravovaly v kuchyních, kam jim byla lázeň donesena. Ještě ke konci 19. století byla koupelna pro většinu rodin luxus, který si nemohl dovolit každý. Středostavovské rodiny však byly zvyklé osvěžovat se v městských lázních. S nástupem nového století se však důrazněji ozývají lékaři, kteří důsledně propagují nutnost pravidelné ženské hygieny i zdravého odívání. Ženy si tělo deformovaly nejen korzetem, ale nosily například také úzkou obuv, ta mimo jiné způsobovala i kuří oka. Ani péči o nohy nebylo radno podceňovat. Nejen ženy si je měly mýt každý večer před spaním „jistým prostředkem proti škodlivému výparu, jímž mnohé nohy postiženy jsou.“⁵⁶² Za rozličné „jisté prostředky“ pro hygienu však naši předci nebyli ochotní „zbytečně“ utrácet. Zpravidla si vystačili s mýdlem a práškem na čištění chrupu, jehož čištění se v českých domácnostech zavádělo poněkud obtížněji, pro účel čištění zubů se využívalo rovněž šalvějových listů.⁵⁶³ Autoři mravoučné literatury důrazně upozorňovali, že každý by si měl hledět toho, aby důkladně odstraňoval všechny zbytky pokrmů „aby nebylo pozorováno jakéhosi nepříjemného zápachu, měl by vyplachovat ústa vlažnou vodou smíchanou s trochou kolínské.“⁵⁶⁴

Věnovat se podrobněji jednotlivým částem těla, kupovat pravidelně speciální přípravky či využívat služeb salonů krásy mohly jen ženy opravdu zámožné. Ostatní ženy využívaly osvědčených „domácích rad“ a občas se nechaly zlákat reklamou v časopise a koupily si nějaký „záračný prostředek“. Na venkově si ženy vystačily s málem – na místo krému se mazaly sádlem, pleť pěstily také mlékem. Na rozdíl od jiných oblastí života, byly české země v 19. století v úrovni hygieny, sanitárně technických sítí a stejně tak i úrovně bydlení na ne příliš vysoké úrovni.⁵⁶⁵

Bohaté lokny, uzly vytvořené z dlouhých vlasů, které ženy dlouho považovaly za svou ozdobou, zdobily ženy od děvčátka po stařenky. Dlouhé vlasy vzaly u mnohých za své v druhé desetině 20. století, kdy se je některé na základě módy chlapecké sportovní vizáže rozhodly zkrátit. Dlouhé kadeře si v 19. století však ženy nebyly zvyklé často mýt. „Prostovlasé“ ženy byly dlouho vnímány jako ženy nuzných poměrů, nebo dokonce bláznivé.⁵⁶⁶ Slušné a spořádané ženy byly zvyklé nosit uzly a drdoly.

⁵⁶¹ M. Lenderová, *K hříchu*, str. 135.

⁵⁶² Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 189.

⁵⁶³ M. Lenderová, *K hříchu*, str. 135.

⁵⁶⁴ Antonín Konstantin Víták. *O obcování s lidmi*, str. 190.

⁵⁶⁵ Ludmila Fialová, Pavla Horská, Milan Kučera, Eduard Maur, Jiří Musil, Milan Stloukal. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, str. 278.

⁵⁶⁶ Viz B. Němcová. *Babička*. Praha 1855: „Bláznivá“ Viktorka.

Základem zdraví je vedle hygieny také správná životospráva, na což upozorňoval již Filip Stanislav Kodým.⁵⁶⁷ „Drž se jednoduchosti, jez prostou stravu, nepij ostré nápoje, nejez sladkosti“,⁵⁶⁸ radila dívkám v oblasti zdravé životosprávy rovněž Honorata Zapová. Vyvarovat se sladkých jídel měly proto, neboť podle dobové literatury kazí žaludek a odnímají chuť k jídlu.⁵⁶⁹ Kdekdo věřil i pověrám, že dívka nemá jíst tmavé maso. Některé příručky, paradoxně z pozdějších let, varovaly dívky, aby „lihovin ani nelízly“ a dokonce požadovaly totéž i po svých tanečnicích, neboť dech je po nich odporný.⁵⁷⁰ Jiné příručky dovolují dívkám přiměřenou konzumaci alkoholu, umožňují dospívajícím dát si po večeri sklenici piva a jako vhodný nápoj pro mladé dámy na plesech a jiných zábavách, spatřují čaj s trochou červeného vína. Cigaret se však dívka nikdy neměla ani dotknout.⁵⁷¹ Jíst a pít nabádaly mravokárné příručky jen kvůli zachování života, s požíváním by se, podle některých rad, mělo přestat už ve chvíli, kdy už člověk není žiznivý či hladový. „*Nejezme a nepijme nápojův horkých a studených.*“⁵⁷²

Koncem století si dámy začínají čím dál více hlídat svou linii, a to dokonce také ženy, které již dávno měly po svatbě. Ženy začínaly pozvolna chápat, že budou – li pečovat o své tělo a dbát na správnou životosprávu, déle setrvají krásné a budou lépe odolávat přibývajícím letům. O těle a zdraví v českých zemích publikovala dále například první česká lékařka Anna Bayerová, ve svém spise *Žena lékařkou*⁵⁷³ či lékař Duchoslav Panýrek ve své knize *Kdo zvedne kámen?*⁵⁷⁴

Mladí lidé neměli často žádné znalosti o tom, co se děje s jejich dospívajícími těly, jaké fyziologické procesy tělo vytváří, neboť za nejmrvnějšího byl pokládán úplně nevědomý. Neznalost měla dívky uchránit před ztrátou nevinnosti. To mělo za následek, že ani dospělé ženy neměly mnohdy jasno v pohlavních otázkách. O tělesných proměnách či menstruačním cyklu se dívka sporadicky otevřeně dozvíдалa dříve, než je poznala na „vlastní kůži“. O tělesném zrání se ještě dlouho dívka nedozvěděla ani z příruček, až koncem 19. století se již mohla některá dívka dostat k překladům příruček o pohlavní výchově. První generace lékařek, před kterými se ženy styděly méně, a pokrok v lékařské vědě způsobily, že se záležitosti

⁵⁶⁷ Viz Filip Stanislav Kodým. *Zdravověda čili Nejlepší způsob, jak by člověk svého života ve zdraví a vesele užití a dlouhého věku dosáhnouti mohl.* Praha 1853.

⁵⁶⁸ Honorata Zapová. *Nezabudky*, str. 36.

⁵⁶⁹ Konstantin Antonín Víták. *O obcování s lidmi*, str. 73.

⁵⁷⁰ K. Balík. *Květnice*, str. 54.

⁵⁷¹ A. K. Víták. *O obcování s lidmi*, str. 70.

⁵⁷² Karel Balík. *Květnice*, str. 29.

⁵⁷³ A. Bayerová. *Žena lékařkou. Lékařská kniha, věnovaná péči o zdraví a léčbě nemocí se zvláštním ohledem na ženskou a dětskou nemoc, pomoc ku porodu a ošetřování dětí.* Praha 1907.

⁵⁷⁴ D. Panýrek. *Kdo zvedne kámen? Výklady a rozklady starého lékaře o pohlaví a jeho důsledcích.* Pardubice, b. d. (1926?).

zdraví a hygieny začaly lepší.⁵⁷⁵ Osvěta v tématu ženské menstruace, ženských obtíží a pohlavních chorob je ve velké většině až záležitostí 20. století. Pohlavní výchova byla zavedena do vyučovacích osnov až po vzniku republiky. Proti zasvěcování dospívajících ze školních lavic o původu dětí a tajnostech života se však bouřili mnozí rodiče a dokonce i někteří učitelé.⁵⁷⁶ Proto si toto téma i nadále neslo „roušku tajnosti“. Obrázky nahých lidských těl stále budily zvědavost. To mělo za následek, že dívky byly dlouho až enormně stydlivé. Matky byly pobízeny, aby této stydlivosti předcházely tím, že „budou děti koupat společně a tím, že je navyknou spatřovat v lidském těle, jeho částech a jeho funkcích něco zcela normálního a nic, zač by se bylo třeba stydět.“⁵⁷⁷ Navíc by měly své děti „včas a vážně poučit o pohlavních poměrech, místo aby je krmily zbožnými lžemi a tajemnými dvojsmysly.“⁵⁷⁸

Díky pokroku chemie byly v 19. století již k dispozici různé voňavky, které byly považovány ve „slušné společnosti“ za „vábivé prostředky“. Mravná dívka jich neměla mít zapotřebí. „Neužívej pižma, škodlivé jsou voňavé věci. Zlatá čistota bez voňavek, bez pomády.“⁵⁷⁹ Ještě na počátku nového století část společnosti byla přesvědčena, že se jedná o „fintivost“, že má žena vonět jen čistotou a jiní pouze varovali před jejich přílišným používáním.⁵⁸⁰ Mnohé ženy 20. století si parfémy, kterým předcházející století příliš nepřálo, oblíbily a rády je používaly. Deodoranty byly však velkou neznámou ještě hluboko ve 20. století.⁵⁸¹

Žena neměla zanedbávat svého zevnějšku, a to ani v nejdůvěrnějším soužití a neměla zapomínat hlavně na to, že tělesné čistoty je nejúzkostlivěji dbát hlavně v manželství.⁵⁸² Nástup žen na vyšší pracovní pozice znamenal převrat v postoji ke každodenní hygieně. Zajistit si hygienická opatření například pro zabezpečení menstruačního cyklu musely nyní nejen studentky a učitelky, ale také úřednice.⁵⁸³ Dvacátá a třicátá léta s sebou nesou z iniciativy vzdělaných žen velké množství osvětových materiálů, radících ženám, jak účelněji a zdravěji žít, pečovat o sebe, o děti, celou rodinu a domácnost.

⁵⁷⁵ M. Lenderová, *K hříchu*, str. 132.

⁵⁷⁶ Milena Lenderová, Karel Rýdl. *Radostné dětství?*, str. 261.

⁵⁷⁷ August Forel. *Pohlavní otázka*, str. 125.

⁵⁷⁸ *Tamtéž*, str. 125.

⁵⁷⁹ Karel Balík. *Květnice*, str. 48.

⁵⁸⁰ A. K. Víták. *O obcování*, str. 82.

⁵⁸¹ M. Lenderová, *K hříchu*, str. 143.

⁵⁸² L. Eichlerová, E. Havránek. *Pravidla společenského chování*, str. 163.

⁵⁸³ Pavla Horská. *Naše prababičky*, str. 89.

6. 3. Ženský sport

“Chod’, běhej, jak můžeš!”⁵⁸⁴, radí Zapová. V 70. letech 19. století bychom asi sotva uviděli měšťanku po ulici běhat pro pevné zdraví, vycházkám se však ženy opravdu věnovaly. Významným posunem z hlediska ženské tělovýchovy bylo založení Sokola v roce 1862, který později otevřel své dveře i ženám a děvčátkům,⁵⁸⁵ a vznik Tělovýchovného spolku paní a dívek pražských v roce 1869.⁵⁸⁶ Již před tím se sdružovaly členky Amerického klubu dam v tělocvičně, kam chodily cvičit. Ženy tohoto kluku se ochotně zúčastňovaly výletů na památná místa, tyto výlety se staly vlastně předchůdci turistiky.

Některé matky, vědomy si významu tělesného pohybu, vedly k němu i své dcery. Cvičení dívek a žen však dlouho naráželo na odpor veřejnosti. V polovině století jsou ženám a dívkám v letní sezóně přístupné mnohé plovárny, v zimě kluziště, na které navázalo v druhé polovině století také bruslení. Bruslit bylo však přípustné jen pro dívky, vdaná žena by se dočkala pohoršení veřejnosti.⁵⁸⁷ Tato oblíbená kratochvíle nabízela dívkám příležitost k seznámení, podobně jako plesy či tancovačky. Tanec byl dlouho předmětem diskuzí, jestli je tanec vhodný, či nikoli. Katolická církev měla v záležitosti tančení panen jasno: zbožná dívka neměla nikdy tančit, dokonce se neměla na tanec ani dívat.⁵⁸⁸ Normativní katolické prameny tanec úplně zapuzovaly, neboť byl možným zdrojem hříchu. V názorech na tanec se tento pohled lišil s překladovou preskriptivní literaturou. Podle některých výchovných spisů byl téměř „nebezpečná choutka“⁵⁸⁹ a „když se ho bez míry využívá, je velmi škodlivý“⁵⁹⁰, ale tanec „mírný“ se doporučoval.⁵⁹¹ Společenská rada jej dokonce považovaly za velmi důležitý v rámci společenské výchovy, jelikož dívka napomáhá učit se správnému držení těla a ladným pohybům jako vhodnou tělesnou aktivitu.⁵⁹² Postoj a pohyby byly totiž u žen velmi důležité, neboť náležely k projevům vystupování, které měly působit vznešeně. Stát a sedět měla žena vždy tak, aby dobře vypadala, její chůze měla být lehká, klanění se způsobilé.⁵⁹³ Tančit měla pouze žena, která tančit umí, podobně pak i tanečník měl být v tanci alespoň učen. Tančit dívka nikdy neměla do uráčenosti, neboť to bylo považováno nejen za nevhodné dívčí

⁵⁸⁴ H. Zapová. *Nezabudky*, str. 36.

⁵⁸⁵ Viz František Morkes, *Počátky cvičení žen v Sokole*. In: *Tělesná výchova a sport mládeže*, 2/2006.

⁵⁸⁶ Viz Marie Bahenská. *Počátky emancipace*, str. 96.

⁵⁸⁷ M. Lenderová, *K hříchu*, str. 145.

⁵⁸⁸ Zuzana Čevelová. *Gender, víra a manželství*, str. 103.

⁵⁸⁹ H. Zapová. *Nezabudky*, str. 46.

⁵⁹⁰ *Tamtéž*, str. 47.

⁵⁹¹ *Tamtéž*, str. 47.

⁵⁹² Milena Lenderová, Karel Rýdl. *Radostné dětství?*, str. 255.

⁵⁹³ Honorata Zapová z Wisnovských. *Nezabudky*, str. 4.

jemnosti, ale také nebezpečné pro zdraví.⁵⁹⁴ Tančení nakonec podpořili i samotní lékaři, kteří však varovali před tancem v průběhu menstruace, těhotenství a kojení.⁵⁹⁵

Když v 70. letech Klemeňa Hanušová, cvičitelka dívek v Sokolu, vydala svou knihu *Dívčí tělocvik*, byla veřejnost rozdělena na příznivce a kritiky ženské tělovýchovy. Odpůrci cvičení argumentovali svá tvrzení tím, že se z dívek stanou mužatky a tělocvik organismu škodí.⁵⁹⁶ Přesto většina veřejnosti uvěřila kladnému hodnocení známých lékařů a dívčí tělovýchova byla vzata na milost.⁵⁹⁷

Moderní žena koncem 19. století, jak jsem již zmínila, chtěla být zdravá, pružná a štíhlá. Brzo začalo být většině žen jasné, že toho docílí zejména větším pohybem. Proto na pořad dne přišel sport, který se stává součástí života mnohých příslušníků středních vrstev, a to již ve dvou posledních desetiletích 19. století. Právě v této době bylo i ženám umožněno svést se na bicyklu. Ovšem jen těm zámožnějším.⁵⁹⁸ Lékař Karel Zitko, který článkem *Žena cyklistkou* přispěl do *Ženské revue*, ženám i dívkám jízdu na kole doporučoval. Díky němu sílí nejen svaly, ale také „*tváře červenají, pleť nabývá zdravé, v pravdě pleťové barvy, rudé zdravé rty, růžové nehty a lesk očí doplňují obraz zdravého, dobře vyvinutého těla.*“⁵⁹⁹ Lékař spatřuje v jízdě na kole ještě větší důležitost právě u žen a dívek, neboť ony jsou stále vedeny k sedavému životu v uzavřených místnostech. Z článku lékaře z roku 1916 se také dozvíme, že zvláště „*v čase tělesného rozvoje není vhodné konat pod širým nebem svalovou práci.*“⁶⁰⁰ Dospělým ženám již onu „svalovou práci“ na zdravém, čistém vzduchu naopak doporučuje. Podobně pak Karel Balík v roce 1915 doporučoval ženám: „*Za pěkného dne uvítej mírný pohyb na čerstvém vzduchu až několik hodin.*“⁶⁰¹ Pozitivně můžeme hodnotit, že autor podporuje, aby se žena dokonce „několik hodin“ věnovala vlastnímu zdraví a relaxaci.

Karel Zitko rovněž prohlásit, že „*žena jest stvořena, aby byla krásnou.*“⁶⁰² Krásy těla pak může docílit právě jízdou na bicyklu. Jízda však měla být pouze taková, která „nepůsobí únavy“, tedy taková „*při které neurazí více než 10 km za hodinu. Neboť rychlá jízda škodí*

⁵⁹⁴ A. K. Víták. *O obcování*, str. 79.

⁵⁹⁵ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 145.

⁵⁹⁶ *Tamtéž*, str. 146.

⁵⁹⁷ *Tamtéž*, str. 146.

⁵⁹⁸ *Tamtéž*, str. 148. Příznivci cyklistiky argumentovali podobností šlapání na kole se šlapáním na šicím stroji.

⁵⁹⁹ Karel Zitko. *Žena cyklistkou*. In: *Ženská revue*. Ročník XI. Brno 1916, str. 6. Jako příklad, kterého by měly české ženy dbát, spatřuje Holandsko, kde si ani nelze představit ženu necyklistku. *Tamtéž*, str. 6.

⁶⁰⁰ *Tamtéž*, str. 6.

⁶⁰¹ Karel Balík. *Květnice*, str. 45.

⁶⁰² Karel Zitko. *Žena cyklistkou*. In: *Ženská revue*. Ročník XI. Brno 1916, str. 7. Také „volnou jízdou“ ženy předejdou úrazům, které bývají zaviněny téměř výhradně jízdou rychlou. Také po dlouhé, rychlé – nerozumné jízdě by měla žena, podle názorů doktora, neklidný spánek a nechut' k jídlu. *Tamtéž*, str. 7.

srdci, plicím a svalstvu – jako každá přehnaná svalová práce.”⁶⁰³ Ideální byla například v rámci rodinné výjíždky. O jízdě se ještě dozvíme, že byla jedna z “nejnevinnějších” díky čerstvému vzduchu, v porovnání se špatným ovzduším tančiren nejprospěšnějších, ale také z nejlevnějších zábav, když si vzpomeneme na drahé plesové toalety. Ze stejné doby se však můžeme dočíst o radách pro ženy, že nemají lpět na své kráse, neboť trvá jen do času, jelikož „*i malá nemoc může všechnu krásu zničit.*“⁶⁰⁴

Na začátku 20. století ženy mohly uznat neocenitelnou úlohu kalhot i v dalším sportovním odvětví, zejména v lyžování. Našlo se ovšem několik odpůrců nového pojetí ženského stylu v oblékání. Sport a nové pohybové aktivity se výrazněji promítly do života žen po první světové válce.⁶⁰⁵ Za neocenitelný přínos sportu můžeme považovat nejen “zdravější tělo i duch”, ale zapojení žen, které vstupem do sportu ovládly aktivity, které do té doby provozovali pouze muži. Stejný zájem a společná aktivita také pomáhala ničit pomyslné bariéry mezi chlapci a dívkami.⁶⁰⁶

7. 4. Nemoci

Ideál ženství středních vrstev 19. století oslavoval již ne zcela bledý obličej, ale tvář nesměla být opálená. Zámožnější ženy sice chodily na procházku na čerstvý vzduch, většinu dne však byly zavřené ve svých domácnostech. Absence většího pohybu, nošení nezdravého korzetu a nedokonalá lékařská péče způsobovaly, že značná část žen poměrně často trpěla různými nemocemi. Nemoc zůstávala luxusem, který si mohly dovolit jen ženy výdělečně nečinné.

Dokonce se říkalo, že pro mnoho žen zejména těch ze středních vrstev se stalo špatné zdraví životním stylem.⁶⁰⁷ V denících se dočítáme nařikání si většinou pouze na běžné potíže, a to od bolesti zubů po bolesti hlavy, které jistě obtěžovaly i muže, kteří se však nesvěřovali deníkům a nepěstovali v takové míře přátelskou korespondenci, kde se o tomto dočítáme: „*Pokud přijde nemoc, buď trpělivá a pokojná, buď bez léku a lékaře pokud to jde, ale pokud nemoc je nebezpečná, neužívej domácích léků porad' se s lékařem*“.⁶⁰⁸ V případě, že dívka byla delší dobu upoutána na lůžko, měla si zvolit nějakou vhodnou knihu a každý den chvilku

⁶⁰³ *Tamtéž*, str. 7.

⁶⁰⁴ Karel Balík. *Květnice*, str. 80.

⁶⁰⁵ Jana Burešová. *Okolnosti a souvislosti prostupu žen k podobě společensky samostatné aktivní lidské bytosti*. In.: *Dějiny žen aneb Evropská žena*, str. 382.

⁶⁰⁶ M. Lenderová. *K hříchu*, str. 78.

⁶⁰⁷ Lynn Abrams. *Zrození*, str. 29.

⁶⁰⁸ H. Zapová. *Nezabudky*, str. 69.

číst. Pokud dívku zachvátil kašel nebo jiná „protivná neduha,“ měla se načas vzdát návštěvy divadel či koncertů, aby obecnost nevyrušovala nebo dokonce nenakazila.⁶⁰⁹

V knize pro dívky v roce 1917 autor nabádá mladé dívky, aby se šetřily a vyvarovaly se všemu, co způsobuje nemoci, na druhou stranu však varuje dívky, aby nebyly příliš rozmazlené a každou lehkou nevolnost nepovažovaly za nemoc. Pokud byla dívka nemocná, měla nemoc dokonce, podle některých, chápat jako trest za své hříchy a přijímat ji jako prospěšné pokání.⁶¹⁰ V žádném případě pak nemají dívky nikdy nemoc předstírat ani zatajovat, a to ani v případě, že by se jednalo o nemoc, jejíž vyřčení brání „panenskému studu.“ Takové nemoci totiž mohly být velmi závažné a dívka se s nimi měla svěřit nejdříve matce a teprve pak oznámit otcí. Dívka se neměla léčit sama pomocí různých „babských rad“, mastiček a léků, které reklamují noviny, neboť „mnozí si tím nemoc zhoršili, nebo dokonce o zdraví se připravili“.⁶¹¹

Z mravoučných knih se však můžeme dozvědět i detailní rady, jak si v případě nemoci počínat: Pokud má žena rýmu „*kapesníku nerozbaluje, nýbrž jej přiloží k nosu, jak jej rukou vyňala, užije ho nakrátce, nehlučně a raději častěji. Rukou se nosu vůbec nedotýkáme.*“⁶¹² Jak si má matka poradit s různými nemocemi, a jak řešit dětské neduhy, podává zevrubný návod Františka Hansgirková ve své knize *Hospodyně našeho věku*. Jestli dívka naopak nemocné navštěvovala, nebylo vhodné s nemocnými o nemoci mluvit, ani jim radit léky.⁶¹³

20. století přináší organizovanou starost o nemocné, chudí se léčí v nemocnicích, bohatí v sanatoriích, v léčebných postupech se odráží nezadržitelný pokrok. Počet nemocnic se zvyšuje, jejich zařízení modernizuje a rovněž přibývá kvalifikovaných doktorů. Mezi lékaři se však ženy – lékařky vyskytovaly jen zvolna. Obrat přinesla první světová válka, která potřebovala organizovanou výpomoc, a proto ženy působily na místech ošetřovatelek v nemocnicích a lazaretech. Úbytek mužů a nedostatečné množství kvalifikovaných lékařů v péči o raněné způsobilo, že vystudovaným lékařkám, které doposud neměly tu možnost, bylo umožněno obléknout bílý doktorský plášť. Jelikož se osvědčily, zůstaly v něm i po skončení války. Tento relativně příznivý trend však opět přerušila válka, tentokrát ještě delší než ta první.

⁶⁰⁹ A. K. Víták. *O obcování*, str. 87.

⁶¹⁰ Karel Balík. *Květnice*, str. 95.

⁶¹¹ *Tamtéž*, str. 95.

⁶¹² Karel Kálal. *Věno českých dívek*, str. 13.

⁶¹³ *Tamtéž*, str. 19.

8. Závěr

Na rozdíl od „zlatého věku žen“, 19. století bylo paradoxně obdobím úpadku statutu žen i jejich příležitostí. Úpadek zapříčinilo kapitalistické průmyslové hospodářství, podpořené celoevropskou ideologií oddělených sfér. Tato ideologie se stala se ústředním rysem kultury zejména střední vrstvy a těmto ženám neúprosně vykázala místo v domácnosti. Moc žen ve společnosti díky tomuto znatelně poklesla, stejně tak svoboda manipulovat s penězi i hmotnými statky. Na rozdíl od mužů nebylo pro ženy „vhodné“ pobývat přespříliš ve společnosti. Ženám byl volný čas vyměřen a bylo jim předkládáno, jak se mají vhodně bavit, kdy a jak odpočívat.⁶¹⁴ Ženy byly hodnoceny podle zbožnosti, čistoty, schopnosti hospodařit, pracovitosti, mateřství či dokonce poslušnosti. Hybnou silou dějin byli nadlouho pouze muži, ženy měly za úkol povzbuzovat a utěšovat. Málokdo poslouchal křik těch, které nebyly s tímto rozdělením rolí spokojeny. Na druhou stranu, přestože tato ideologie ženy omezovala, ne všechny ženy ji chápaly negativně. Některé ji braly jako projev „pravého ženství“, které jim přinášel osud. Tyto ženy se samy cítily morálně nadřazené a podporovaly kulturu vymezenou ženám, která se soustředila na církev, domov a filantropii.⁶¹⁵ O tom, že mužům se líbilo mít poslušnou ženu, která je doma a stará se o děti, kuchyň a pořádek v domácnosti, není pochyb, a proto nebyl důvod, aby sami muži chtěli situaci měnit. Řadu zastánců tohoto modelu jako ideálního ovšem najdeme jistě i dnes. S mnohými zásadami, jak se má správná žena chovat, které byly shodné s těmi z 19. století, jsme se mohli setkat ještě v meziválečných učebnicích žákyň měšťanských a obecných škol.⁶¹⁶

Osobní ambice jednotlivých žen často přicházely do rozporu s ideální představou o způsobu života, který měla žena střední vrstvy vést.⁶¹⁷ Jak se chovat a žít „ideálně“ se ve sledovaném období pochopitelně proměňovalo. Představa o „dokonalé ženě“ byla rovněž i podle současníků různá, jinou měli představu katolíci, jinou feministky. „*Dokonalá žena! V naší době! ... těžko říci, jaká má být!*“, připustila již Podlipská, jelikož si byla vědoma toho, že sociální život již hlásal činnost i pro ženu, ale rodinný život jí stále „vázal ruce.“ Uvědomovala si, že „*nová doba žádá svého pokroku, rodinné svazky pokládají za hřích tento pokrok.*“⁶¹⁸ V důsledku některých událostí, jako byly války nebo přijetí nových zákonů, se

⁶¹⁴ Lynn Abrams. *Zrození moderní ženy*, str. 9.

⁶¹⁵ *Tamtéž*, str. 11.

⁶¹⁶ Viz *Antologie zaniklých ženských ctností*. (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/predmluva.htm>)

⁶¹⁷ Šimůnková Alena. *Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužům a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století*. In. ČČH 95, r. 1997, č. I, str. 56.

⁶¹⁸ Sofie Podlipská. *Listy staré vychovatelky někdejším schovankám*, str. 71.

chod věcí a s tím související normy chování daly do pohybu rychleji. Pokrok a modernizace nešly zastavit. Dívky se postupně z obecných škol dostaly až na půdy univerzit, a jako ženy měly možnost místo „pouhého“ vedení domácnosti díky své píli zasednout i na poslanecká křesla. Zatímco žena 40. let pečuje hlavně o svého muže, dítku a výbornou kuchyni, o necelých sto let později, v meziválečném období, pěstuje své zájmy, zvyšuje si kvalifikaci, pracuje v zaměstnání, sportuje, cestuje a s domácími pracemi ji nepomáhají služebné, nýbrž technické vymoženosti a daleko více než v předcházejícím století také pečuje o zdraví a o svůj vzhled. Zatvrzelí odpůrci pokroku se však našli ještě i v letech třicátých, kdy zejména katolické ženy odsuzovaly odklon od tradiční úlohy ženy a odmítaly projevy tzv. moderního života.

V preskriptivní literatuře v různých příručkách a časopisech, jsou v průběhu sledovaného období rozdílné přístupy a názory autorů a autorek na ideální ženu a na její postavení ve společnosti pochopitelně znát. Přesto v rozmezí sta let by se tito autoři shodli na určitých tvrzeních. Většina těchto knih ve své době byla svými čtenářkami hojně čtena, nevíme však, do jaké míry se podle nich tyto přibližně tři až čtyři generace řídily. Tzv. normy chování se zpravidla měnily pozvolna, za to jistě, a zcela jistě k lepšímu. Avšak možnostem, které nám dnes společnost nabízí a kterých my ženy rády využíváme, vděčíme především mnohým odvážným ženám, které se v 19. a 20. století nebály „jít proti proudu“.

Žena sice dosáhla postupně v řadě hledisek významného stupně emancipace a vůbec úrovně společenského zařazení, vážnosti a seberealizace, ale na druhé straně stále existují místa, kde je zbavována svých v podstatě lidských práv. V určitých „preliterárních“ národech některé ženy žijí stále v podmínkách absolutní podřízenosti vůči vlastním mužům. Za chování, které se neslučuje s tamními mravy, muži své ženy krutě trestají. Tento tradicionalismus je zakořeněn ve společenských normách tak hluboko, že bude trvat ještě dlouho, než se i v těchto končinách tzv. normy ženského chování změní. Odbourání mnoha genderových odlišností se nedočkala ani naše generace v našich zeměpisných šířkách. Ženy svatbou stále ve velké většině případů „vyvdají“ příjmení svého muže, stejně tak jako jejich děti. Na druhou stranu si lze položit otázku, zda v určitých zeměpisných měřítkách ony, stále se měnící normy ženského chování, v současné době již nepřekročily svou „ideální“ hranici. Feminismus ve své kolébce na západě, v dnešních dnech pokročil již tak daleko, že značná část společnosti tento stav neshledává jako ideální. Řada mužů i žen, stejně jak tomu bylo v 19. století, se brání další ženské emancipaci, neboť si mimo jiné pokládají otázku, do jaké míry by žena zůstala ženou, kdyby společnost pozbyla všechny synonymy ženství...

Resumé

Personal ambitious of individual women contrasted with the ideal imagination about the way of life, which should woman of the middle class lives. How to behave ideally surely changed in the watched period. Imagination about the perfect woman was also different between contemporaries, other ideas had the Catholics, other feminists. Although modernizing society more and more asked for employment of the women, family life still „binded their hands“. Advancement and modernizing could not stop. Girls from the public schools go up to the lands of the universities. Women should already instead pure leading the household even sit to the parliamentary seats. While woman of the 40. years took care mainly about her husband, children and perfekct cousine, almost about hundred years later, between world wars, already took care also about her interests, she improved her qualifications, worked in the jobs, played sports, traveled. With the housework helped her, instead chambermaids, technical conveniences. This woman had also already more time to took care about her health and her visage. Some protestors of advancement still apeared even in the 30. years of the 20. century. They were mainly catholic women, which criticised diversion from the tradicional function of woman and refused signs of modern life.

There are many different authors' approaches and ideas about ideal woman in watched period in literature, various magazines and handbooks. Despite of that, during hundred years these authors probably agreed with each other on some assertions. Lots of these books were by their reader plentifully read, but we could not knot how they followed the instrucionts. The norms of behaviour had changed slowly, but surely.

9. Literatura, prameny

Seznam pramenů

1. Internetové zdroje

Antologie zaniklých ženských ctností. Historický ústav Univerzity Pardubice:

Magdalena Dobromila Rettigová. *Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovy spokojenosti došla. Dárek dcerám českoslovanským od Magdaleny Dobromily Rettigové*. Praha 1840. (<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/rettigova.htm>.)

Františka Hansgírgová. *Průvodce dívky a budoucí hospodyně*. Praha 1869

(<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/hansgigova.htm>)

Julie Gintlová. *Ideál ženy emancipované*. Ženské listy, 4 (1878), č. 1.

(<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/gintlova.htm>)

Sofie Podlipská. *Studie o práci*. Přednášky Spolku „Domácnost“, č. 3 Praha 1889.

(<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/podlipska.htm>)

Věnceslava Lužická. *Svatební dar. Listy dobré babičky ku provdané vnučce*. Praha 1900.

(<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/luzicka.htm>)

Věnceslava Lužická. *Krásno českých domácností*. Přednášky spolku Domácnost. Praha 1886.

(<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/luzicka.htm>)

František Herites, F. Neumannová (eds.), *Zlatá kniha české ženy*. Praha 1909.

(<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/kniha.htm>)

Josef Kafka: *350 ženských povolání. Příručka nezbytná pro rodiče, jejich zástupce, vychovatele, rádce mládeže dívčí, dívky i ženy všech tříd, jež připravují se k manželství a hledají povolání jako výdělek*. Praha 1916.

(<http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/kafka.htm>)

Olga Stránská – Absolonová: *Ženská otázka. In: Praktická hospodyňka. Souhrn nauk, pokynů a předpisů ke správnému a úspornému vedení domácnosti a návod, jak si může hospodyňka svou namáhavou a zpravidla neutěšenou práci neobyčejně ulehčit.*, cca r. 1930

(<http://khv.upce.cz/zamestanci/antalogie/stranska.htm>)

Špitálská, J. Vaňousová, B. Zimová: *Učebnice domácích nauk pro obecné školy. Díl III: pro 5. postupný ročník.* Praha 1937. (<http://khv.upce.cz/zamestanci/antalogie/spitalska.htm>)

2. Dobová odborná literatura

(chronologicky řazeno)

PODLIPSKÁ, Sofie. *Listy staré vychovatelky k tehdejší chovankám.* Praha 1868.

PODLIPSKÁ, Sofie. *Příklady z oboru vychovacého.* Praha 1874.

ZAPOVÁ Z WISNOVSKÝCH, Honorata. *Nezabudky. Dar našim pannám.* 4. vydání. Praha 1870.

LUŽICKÁ, Věnceslava. *Žena ve svém povolání.* Praha 1872.

HANSGIRGOVÁ, Františka. *Hospodyně našeho věku. Krátké naučení o vedení městského i venkovského hospodářství.* 2. vydání. Praha 1874.

VÍTÁK, Antonín Konstantin. *O obcování s lidmi. Kniha pravidel pro cvik dobrých a jemných mravů, společenských vtipův a domácích povinností. Nový průvodce dobrou společností.* Díl I, Praha 1885.

BLACKWELLOVÁ, Eliška. *Rada rodičům o mravní výchově dětí se zřetelem na pohlaví.* Praha 1900.

DURDÍK, Josef. *Karakter.* 4. vydání. Praha 1905.

LUŽICKÁ, Věnceslava. *Růže stolistá. Vychovatelské rady a pokyny dospívajícím dávkám.* 2. vydání. Praha 1913.

KÁLAL, Karel. *Věno českých dívek.* Praha 1915.

BALÍK, Karel. *Květnice. Kniha pro dívky.* Praha 1917.

HAVRÁNEK, Edgar Th., EICHLEROVÁ, Lillian. *Pravidla společenského chování. Kniha moderní etikety.* Díl I. 3. vydání. Praha 1925.

FOREL, August. *Pohlavní otázka.* 16. vydání. Praha 1933.

3. Dobová krásná literatura

KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Svéhlavička: příběh z penzionátu.* 5. vydání. Praha 1915.

KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Svéhlavička nevěstou*. Praha 1900.

KRÁSNOHORSKÁ, Eliška. *Svéhlavička ženuškou*. 2. vydání. Praha 1901.

JESENSKÁ, Růžena. *Jarmila*. Praha 1894.

JESENSKÁ, Růžena. *Jarní píseň*. 2. vydání. Praha 1920.

4. Encyklopedie

RIEGER, František Ladislav, MALÝ, J. *Slovník naučný*. Praha 1873.

OTTO, Jan. *Ottův slovník naučný*. Praha 1908.

5. Prameny editované

ŠESTÁK Josef (ed.): Karolína Světlá. *Z literárního soukromí II. Korespondence*. Praha 1959.

6. Dobová periodika

Ženské listy. Ročník III., Praha 1875, redaktorka Eliška Krásnohorská.

Ženská revue. Ročník XI. Brno 1916, redaktorka Ludmila Konečná.

Časopis Havlíček. Melantrich, Praha 1903 – 1929, redaktor Pavel Floss.

Seznam použité literatury

ABRAMS, Lynn. *Zrození moderní ženy. Evropa 1789 – 1918*. Brno 2005. ISBN 80-7325-060-8

ADÁMKOVÁ, Veronika. *Hospodyňské školy ve východních Čechách*. BP, Fakulta filosofická, Universita Hradec Králové 2008.

BAHENSKÁ, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v 19. století*. Praha 2005. ISBN 80-7277-241-4 (Libri), 80-86429-48-2 (Slon)

BUREŠOVÁ, Jana. *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc 2001. ISBN 80-244-0248-3

ČADKOVÁ Kateřina, LENDEROVÁ Milena, STRANÍKOVÁ. *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*. Pardubice 2006. ISBN 80-7194-920-5

ČEVELOVÁ, Zuzana. *Gender, víra a manželství v „dlouhém“ 19. století. Možnosti interpretace katolických normativních pramenů*. Disertační práce, Fakulta filosofická, Universita Pardubice 2009.

FIALOVÁ Ludmila, HORSKÁ Pavla, KUČERA Milan, MAUR Eduard, MUSIL Jiří, STLOUKAL Milan. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996. ISBN 80-204-0283-7

HORSKÁ, Pavla. *Naše prababičky feministky*. Praha 1999. ISBN 80-7106-380-0

HORSKÁ Pavla, KUČERA Milan, MAUR Eduard, STLOUKAL Milan. *Dětství, rodina, stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990. ISBN 80-7038-011-X

LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i modlitbě. Žena v minulém století*. Praha 1999. ISBN 80-204-0737-5

LENDEROVÁ, Milena. *A ptáš se, knížko má. Ženské deníky v 19. století*. Praha 2008. ISBN 978-80-7254-956-6

LENDEROVÁ Milena, RÝDL Karel. *Radostné dětství? Dítě v Čechách 19. století*. Praha a Litomyšl 2006. ISBN 80-7185-647-9

LENDEROVÁ, Milena a kol. *Eva nejen v ráji. Žena od středověku do 19. století*. Praha 2002. ISBN 80-7185-647-9

LENDEROVÁ Milena, KOPIČKOVÁ Božena, BUREŠOVÁ Jana, MAUR Eduard (eds.). *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2010. ISBN 978-80-7106-988-1

NEUDORFLOVÁ, Marie. *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*. Praha 1999. ISBN 902622-2-8

NEUMANN, Stanislav Kostka. *Dějiny ženy. Svazek 4. Žena novodobá a moderní*. Praha 1934. ISBN 902622-2-8

ŠIMŮNKOVÁ, Alena. Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti v 19. století. In. ČČH 95, r. 1997, č. I, str. 55 – 109.

URBAN Otto, *Česká společnost 1848 – 1918*. Praha 1982.